

STUDIA hereditatis universitatis

LETNIK 12
ŠTEVILKA I
2024

VOLUME 12
NUMBER I
2024



STUDIA UNIVERSITATIS HEREDITATI

Znanstvena revija za raziskave in teorijo kulturne dediščine

Letnik 12, številka 1, 2024 / Volume 12, Number 1, Year 2024

Glavna in odgovorna urednica / *Editor-in-chief*

Zrinka Mileusnič, Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem, Slovenija

Urednica številke / *Guest Editor*

Zrinka Mileusnič, Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem, Slovenija

Uredniki / *Editors*

Irena Lazar, Fakulteta za humanistične študije, Univerza na Primorskem, Slovenija

Alenka Tomaž, Fakulteta za humanistične študije, Univerza na Primorskem, Slovenija

Gregor Pobežin, Fakulteta za humanistične študije, Univerza na Primorskem, Slovenija

Peter Sekloča, Fakulteta za humanistične študije, Univerza na Primorskem, Slovenija

Jadranka Cergol, Fakulteta za humanistične študije, Univerza na Primorskem, Slovenija

Uredniški odbor / *Editorial Board*

Vesna Bikič (Arheološki institut Beograd, SANU, Srbija), Zdravka Hincak (Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatska), Matej Hriberšek (Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Slovenija), Tea Perinčič (Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja, Hrvatska), Maša Sakara Sučević (Pokrajinski muzej Koper, Slovenija), Paola Visentini (Museo Friulano di Storia Naturale, Italia), Mojca Ramšak (Filozofska fakulteta & Fakulteta za kemijo in kemijsko tehnologijo, Univerza v Ljubljani, Slovenija), Mario Novak (Centar za primijenjenu bioantropologiju (BIOANT), Institut za antropologiju, Zagreb, Hrvatska), Matija Strlič (Fakulteta za kemijo in kemijsko tehnologijo, Univerza v Ljubljani, Slovenija, and University College London, Great Britain), Karol Zielinski (Instytut Studiów Klasycznych, Śródziemnomorskich i Orientalnych, Uniwersytet Wrocławski, Polska), Saša Čaval (Archaeology Center, School of Humanities and Sciences, University of Stanford, USA), and Institut za antropološke in prostorske študije, ZRC SAZU, Slovenija), Krish Seetah (Department of Anthropology, School of Humanities and Sciences, University of Stanford, USA), Martina Blečić Kavur (Fakulteta za humanistične študije, Univerza na Primorskem, Slovenija), Jonatan Vinkler (Fakulteta za humanistične študije, Univerza na Primorskem, Slovenija), Valentina Brečko Grubar (Fakulteta za humanistične študije, Univerza na Primorskem, Slovenija), Katja Hrobat Virloget (Fakulteta za humanistične študije, Univerza na Primorskem, Slovenija), Alenka Janko Spreizer (Fakulteta za humanistične študije, Univerza na Primorskem, Slovenija), Petra Kavrečič (Fakulteta za humanistične študije, Univerza na Primorskem, Slovenija), Marcello Potocco (Fakulteta za humanistične študije, Univerza na Primorskem, Slovenija), Jana Volk (Fakulteta za humanistične študije, Univerza na Primorskem, Slovenija)

ISSN 2350-5443 · [https://doi.org/10.26493/2350-5443.12\(1\)](https://doi.org/10.26493/2350-5443.12(1))

Mednarodni indeksi | *Indexing and Abstracting*

Anvur · DOAJ · Erih Plus · ROAD · Scopus

Navodila avtorjem ter izjava o etiki in zlorabah pri objavljanju so dostopni na

Guidelines for Authors and Publishing Ethics and Malpractice Statement are available at

<https://zalozba.upr.si/issn/2350-5443>

Uredništvo | *Editorial Office*

Studia universitatis hereditati

Fakulteta za humanistične študije | *Faculty of Humanities*

Univerza na Primorskem | *University of Primorska*

Titov trg 5, SI-6000 Koper · suh.editor@upr.si

Izdaja | *Published by*

Založba Univerze na Primorskem | *University of Primorska Press*

Titov trg 4, SI-6000 Koper · hippocampus.si

© 2024 Avtorji | *Authors*

Izid je finančno podprla Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz sredstev državnega proračuna iz naslova razpisa za sofinanciranje domačih znanstvenih periodičnih publikacij.

Revija je brezplačna. Izid revije je finančno podprla Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije s sredstvi državnega proračuna iz naslova razpisa za sofinanciranje izdajanja domačih znanstvenih periodičnih publikacij.

Studia hereditatis universitatis

LETNIK 12
ŠTEVILKA I
2024

VOLUME 12
NUMBER I
2024



hereditati

Vsebina
Contents
Contenuti

- Zrinka Mileusnić*
9 Uvodnik
Editorial
- Martina Blečić Kavur in Boris Kavur*
13 *Death in Osor*: Rituals and Practices of Prehistoric Burials
Smrt v Osorju: *obredi in prakse prazgodovinskih pokopavanj*
- Irena Lazar in Alenka Tomaž*
35 House Urns in the Burial Practices of the Western Necropolis of *Romula*
(NW Pannonia)
Hišaste žare v pogrebnih praksah zahodnega grobišča Romule (SZ Panonija)
- Timotej Pavlin*
59 Črna smrt v luči (bio)arheologije
Black Death in the Light of (Bio)archaeology
- Jonatan Vinkler*
77 »Ta, ki ni od Boga, je od Hudiča, in ima tako svoje francoze ...«: imaginarij »francoske bolezni«
in slovenska literatura 16. stoletja
*“The One Who Is Not from God Iw from the Devil, and thus Has His Own French Pox”:
The Imagery of the “French Disease” and Slovenian Literature of the 16th Century*
- Samuel Adu-Gyamfi, Ali Yakubu Nyaaba, Edward Brenya and Phinebas Asiamah*
109 Indigenous and European Policies and Strategies for Combatting Asante Trypanosomiasis during the
Colonial Period
*Domorodne in evropske politike ter strategije za boj proti asantski tripanosomiasi v
kolonialnem obdobju*

Alenka Janko Spreizer

- 127** Genocid nad Romi in Sinti v Sloveniji med drugo svetovno vojno:
od prepoznavanja in komemoriranja do preprečevanja izkrivljanja zgodovine
*Genocide of the Roma and Sinti in Slovenia during the Second World War:
From Recognition and Commemoration to Prevention of Distortion of History*

hereditati

Editorial
Uvodnik
Editoriale

Zrinka Mileusnić

Univerza na Primorskem, Slovenija
zrinka.mileusnic@fhs.upr.si

Letošnja prva številka revije *Studia Universitatis Hereditati* je v celoti posvečena temi bolezni in smrti v dediščinskih raziskavah. V tej tematski številki smo želeli raziskati, kako so se pandemije, epidemije in umrljivost oblikovale ter odražale v kulturni dediščini, pokrajini in kolektivnemu spominu. K sodelovanju smo povabili raziskovalce različnih strok, da bi predstavili temo skozi različne vsebine, vede in raziskovalne pristope. Želeli smo zagotoviti celovit ter kritičen pregled teme bolezni in smrti z vidika dediščine ter prispevati k akademskemu diskurzu in oblikovanju politik ter praks pri raziskovanju, ohranjanju in upravljanju dediščine. Zbrani prispevki nudijo širok spekter možnosti raziskovanja bolezni in smrti skozi čas. Prispevke smo razporedili kronološko, od prazgodovine do 20. stoletja, glede na obdobje, v katerem raziskujejo bolezen ali smrt in z njima povezane procese ter navade kot tudi njihov vpliv na družbo in na politike.

Prvi prispevek, ki sta ga pripravila Martina Blečić Kavur in Boris Kavur, z naslovom »Smrt v Osorju: obredi in prakse prazgodovinskih pokopavanj«, obravnava arheologijo smrti v Osorju, eni najpomembnejših lokacij severnega Jadrana v času bronaste in železne dobe. Avtorja sta zbrala že znane oz. objavljene podatke ter jih dopolnila z manj znanimi ali neobjavljenimi podatki, ki so predstavljeni s topografskim pregledom in razporeditvijo grobov v kronološkem zaporedju, tipologijo grobnih celot ter z njihovo opredelitvijo glede na položaj v odnosu do mestnega

območja. S takšnim pristopom sta ustvarila celostno interpretacijo bronastodobnih in železnodobnih pogrebnih praks v Osorju ter postavila temelje za nadaljnje sodobne raziskave.

Raziskava Irene Lazar in Alenke Tomaž nas popelje v antično arheologijo Slovenije. V prispevku »Hišaste žare v pogrebnih praksah zahodnega grobišča Romule (SZ Panonija)« obravnavata hišaste žare z najdišča Ribnica pri Brežicah. Te žare, ki že več kot 200 let vzbujajo precejšnjo pozornost, avtorici ponovno analizirata in prinašata nove razlage o njihovi proizvodnji. Prav tako pretresata interpretacijo etnične opredelitve oz. tradicije te materialne kulture v antičnem kontekstu ter značilnosti in pomen pogrebnih ritualov, povezanih z rabo hišastih žar.

Naslednji prispevek, »Črna smrt v luči (bio)arheologije«, ki ga je pripravil Timotej Pavlin, nas popelje v obdobje epidemije črne smrti v 14. stoletju. Avtor v preglednem prispevku obravnava arheološke, bioarheološke in genetske raziskave, povezane s srednjeveško epidemijo *Yersinia pestis*, danes znane kot črna smrt. Poleg pregleda vzrokov za nastanek epidemije avtor prikaže tudi pregled množičnih grobišč iz srednje in zahodne Evrope, ki so nastala v 14. stoletju. Na podlagi bioarheoloških raziskav posmrtnih ostankov pokopanih pokaže značilnosti populacije, ki jo je bolezen najbolj prizadela, ter s povzetkom rezultatov genetskih raziskav interpretira vzroke za naslednje valove epidemije črne smrti.

S prispevkom »'Ta, ki ni od Boga, je od Hu-diča, in ima tako svoje francoze ...': imaginarij 'francoske bolezni' in slovenska literatura 16. stoletja« avtorja Jonatana Vinklerja ostajamo pri temi bolezni. Vendar pa v tem prispevku arheološki značaj dosedanjih prispevkov nadomesti kompleksna in interdisciplinarna analiza t. i. francoske bolezni oz. sifilisa v 16. stoletju. Avtor najprej analizira izvor in dojemanje sifilisa, pri čemer predstavlja tri hipoteze o njegovem izvoru. Nato obravnava raziskave o obstoju več različic sifilisa v Evropi. V nadaljevanju se posveti družbenemu odnosu do sifilisa, ki je v zgodnjem novem veku nosil močno družbeno stigmo in je bil obravnavan kot božja kazen za greh. V obsežnem delu avtor analizira slovensko literaturo 16. stoletja, v kateri se sifilis pojavlja kot »francoži« ali »francozi«, zlasti v delih Primoža Trubarja, kjer se izraz uporablja ne le kot izraz za bolezen, temveč tudi kot metafora za največje trpljenje in božjo kazen. Trubar bolezen razume kot posledico osebnega greha, ki jo Bog uporablja za kaznovanje grešnikov in opominjanje na pravično življenje. V sklepnem delu avtor podaja ugotovitve glede nastanka imaginarija sifilisa in ponuja metodološke smernice za njegovo raziskovanje v okviru kulturne zgodovine.

Prispevek z naslovom »Domorodne in evropske politike ter strategije za boj proti asantski tripanosomiozi v kolonialnem obdobju« so pripravili Samuel Adu-Gyamfi, Ali Yakubu Nyaaba, Edward Brenya in Phinehas Asiamah. Prispevek obravnava problematiko tripanosomioze v Afriki in njen zgodovinski ter politični vidik. Osredotoča se na britanske kolonialne politike in strategije, ki so vključevale sodelovanje z lokalnimi poglavarji in interesnimi skupinami v boju proti tripanosomiozi na območju Asanteja. Avtorji poudarjajo, da avtohtono znanje o tej bolezni sega več kot stoletje nazaj, vključno z uporabo lokalnih zelišč in duhovnih praks za zdravljenje. Kljub negativnim posledicam kolonizacije so britanske strategije, kot so ustanovitev odbora za tripanosomiozo, čiščenje okuženih območij in izvajanje zdravstvenih pregledov, prinesle določene uspehe. Prispevek zagovarja množični

nadzor in decentralizacijo zdravstvenih struktur, saj je muha cece, prenašalka bolezni, še vedno razširjena v severnem delu Gane in na drugih podeželskih območjih podsaharske Afrike. Prav tako so mnenja, da bi decentralizacija omogočila učinkovitejše izvajanje zdravstvenih politik na lokalni ravni, kar je ključnega pomena za boj proti nalezljivim boleznim.

Zadnji prispevek z naslovom »Genocid nad Romi in Sinti v Sloveniji med drugo svetovno vojno: od prepoznavanja in komemoriranja do preprečevanja izkrivljanja zgodovine«, ki ga je pripravila Alenka Janko Spreizer, nas ponovno sooča s smrtjo in z družbenim odnosom do genocida v 20. stoletju. Besedilo predstavlja izsledke projekta Boj proti izkrivljanju genocida and Romi in jugovzhodni Evropi - ključni element za razvoj strategij proti rasizmu ter protidiskriminacijskih politik in praks ter študijo primera Slovenije glede obravnavanja genocida nad Romi, komemoriranja in izkrivljanja ter njegovega znikanja. Po predstavitvi prizadevanj za priznavanje genocida nad Romi sledi zgodovinski oris preganjanja Romov in Sintov na ozemlju današnje Slovenije pred ter med drugo svetovno vojno. Avtorica je posebno pozornost posvetila analizi tiska pred drugo svetovno vojno in analizi intervjujev z izbranimi sogovorniki o raziskovanju, izobraževanju ter komemoriranju in kulturi spominjanja po letu 2010. Besedilo prinaša tudi analizo diskurza o izkrivljanju genocida nad Romi in priporočila za prihodnje zgodovinsko-antropološko raziskovanje ter ohranjanje spomina na genocid nad Romi drugo svetovno vojno v širši javnosti.

Raziskave bolezni in smrti imajo ključno vlogo v številnih znanstvenih disciplinah, saj omogočajo razumevanje zdravja, družbenih odnosov in zgodovinskega razvoja določenih območij. Z interdisciplinarnim pristopom k raziskavam bolezni in smrti lahko bolje razumemo, kako so ljudje skozi različna zgodovinska obdobja in v različnih družbenih kontekstih obravnavali eno najuniverzalnejših človeških izkušenj ter kakšen je odziv in spomin današnje družbe na bolezen ter smrt v različnih kontekstih

preteklosti. Verjamemo, da smo to uspešno prikazali z naborom prispevkov v tej številki. Žal obseg revije ne omogoča objave vseh prejetih prispevkov, zato za prihodnje leto napovedujemo še eno tematsko številko s podobno tematiko.

Editorial

This year's first issue of *Studia Universitatis Hereditatis* is entirely dedicated to disease and death in heritage studies. In this thematic issue, we aimed to explore how pandemics, epidemics, and mortality have been shaped and reflected in cultural heritage, landscapes, and collective memory. We invited researchers from various fields to present the topic through diverse content, disciplines, and research approaches. Our goal was to provide a comprehensive and critical overview of disease and death from the heritage perspective and contribute to academic discourse, policy formation, and practices in heritage research, preservation, and management. The collected articles offer various research possibilities on disease and death over time. We arranged the contributions chronologically, from prehistory to the 20th century, based on the period in which they studied disease or death, the related processes and customs, and their impact on society and policies.

The first article, authored by Martina Blečič Kavur and Boris Kavur, titled 'Death in Osor: Rituals and Practices of Prehistoric Burials', discusses the archaeology of death in Osor, one of the most important sites on the northern Adriatic during the Bronze and Iron Ages. The authors compiled already published data and supplemented it with lesser-known or unpublished data, presented through a topographical overview and chronological arrangement of graves, typology of grave assemblages, and their classification in relation to the urban area. This approach created a comprehensive interpretation of Bronze Age and Iron Age burial practices in Osor and laid the foundation for further contemporary research.

The research by Irena Lazar and Alenka Tomaž takes us into Slovenian archaeology.

Their article, 'House Urns in the Burial Practices of the Western Necropolis of Romula (NW Pannonia)', examines house-shaped urns from the Ribnica site near Brežice. These urns, which have attracted considerable attention for more than 200 years, are reanalyzed by the authors, who offer new interpretations regarding their production. They also reconsider the ethnic identification and tradition of this material culture in an ancient context and the characteristics and significance of burial rituals associated with house-shaped urns.

The following article, 'The Black Death in the Light of (Bio)Archaeology', written by Timotej Pavlin, delves into the period of the Black Death epidemic in the 14th century. In this comprehensive article, the author examines archaeological, bioarchaeological, and genetic research related to the medieval *Yersinia pestis* epidemic, now known as the Black Death. In addition to reviewing the causes of the epidemic, the author presents an overview of mass graves from 14th-century Central and Western Europe. Based on bioarchaeological research of the remains, the article reveals the characteristics of the population most affected by the disease and, through a summary of genetic research, interprets the causes of subsequent waves of the Black Death.

With the article "The One Who Is Not from God is from the Devil, and thus Has His Own French Pox": The Imagery of the "French Disease" and Slovenian Literature of the 16th Century', by Jonatan Vinkler, we continue the disease theme. However, in this article, the archaeological focus of previous contributions is replaced by a complex and interdisciplinary analysis of the so-called French disease, or syphilis, in the 16th century. The author begins by analyzing the origin and perception of syphilis, presenting three hypotheses regarding its origin. He then discusses research on the existence of different variations of syphilis in Europe. The article further explores the social response to syphilis, which carried a strong societal stigma in the early modern period and was viewed as divine punishment

for sin. In an extensive section, the author analyzes Slovenian literature of the 16th century, where syphilis appears as 'frančoži' or 'francoži', especially in the works of Primož Trubar, where the term is used not only to denote the disease but also as a metaphor for the most tremendous suffering and divine punishment. Trubar views the disease as the result of personal sin, which God uses to punish sinners and remind them of righteous living. In the concluding part, the author offers findings regarding the formation of the imaginary of syphilis and provides methodological guidelines for its exploration within the framework of cultural history.

The article titled 'Indigenous and European Policies and Strategies for Combating Asante Trypanosomiasis During the Colonial Period', authored by Samuel Adu-Gyamfi, Ali Yakubu Nyaaaba, Edward Brenya, and Phinehas Asiamah, addresses the issue of trypanosomiasis in Africa and its historical and political context. It focuses on British colonial policies and strategies, including cooperation with local chiefs and interest groups to combat trypanosomiasis in the Asante region. The authors emphasize that indigenous knowledge of the disease dates back over a century, including using local herbs and spiritual practices for treatment. Despite the negative consequences of colonization, British strategies, such as establishing a trypanosomiasis committee, cleaning infected areas, and conducting health surveys, they achieved certain successes. The article advocates for mass surveillance and decentralization of health structures, as the tsetse fly, the disease's carrier, is still widespread in northern Ghana and other rural areas of sub-Saharan Africa. The authors argue that decentralization would enable more effective implementation of health policies at the local level, which is crucial in the fight against infectious diseases.

The final article, titled 'Genocide of the Roma and Sinti in Slovenia during the Second

World War: From Recognition and Commemoration to Prevention of Distortion of History', by Alenka Janko Spreizer, once again confronts us with the theme of death and society's response to genocide in the 20th century. The text presents the findings of the project Fighting Holocaust Distortion on Roma in ... Europe – A Key to Countering Racism and Discriminatory Policies and Practices and a case study of Slovenia on the treatment of Roma genocide, its commemoration, distortion, and denial. Following an overview of efforts to recognize the Roma genocide, the article provides a historical outline of the persecution of Roma and Sinti in present-day Slovenia before and during World War II. The author devotes special attention to the analysis of pre-war press and interviews with selected participants on research, education, commemoration, and the culture of remembrance after 2010. The text also includes an analysis of the discourse on the distortion of the Roma genocide. It offers recommendations for future historical-anthropological research and the preservation of the memory of the Roma genocide during World War II to the broader public.

Research on disease and death plays a crucial role in numerous scientific disciplines, as it enables an understanding of health, social relationships, and historical development in specific areas. Through an interdisciplinary approach to the study of disease and death, we can better understand how people have dealt with one of the most universal human experiences throughout different historical periods and societal contexts and how modern society remembers disease and death in various historical contexts. We believe we have successfully illustrated this by selecting articles in this issue. Unfortunately, the journal's scope does not allow publication of all submitted contributions, so we announce another thematic issue on a similar topic for next year.

Death in Osor: Rituals and Practices of Prehistoric Burials
Smrt v Osorju: obredi in prakse prazgodovinskih pokopavanj

Martina Blečić Kavur

University of Primorska, Faculty of Humanities, Slovenia
martina.blecic.kavur@upr.si

Boris Kavur

University of Primorska, Faculty of Humanities, Slovenia
boris.kavur@upr.si

Abstract

Osor, a town at the junction of the Kvarner islands of Cres and Lošinj, is one of the most important archaeological sites in the northern Adriatic, dating back to the Bronze and Iron Ages. Its historical role and importance are undeniable, as it is mentioned in almost all ancient historical sources that addressed the Caput Adriae area. In archaeological discourse, it is mainly known for its representative material culture, which has been discussed in detail. Most of these artefacts come from various graves and necropoles, although there was much less information about these contexts. This paper presents for the first time a complete concept of the archaeology of death in Osor. It is based on archive records and results of new archaeological investigations gathering all the available data. They are presented with a topographical overview and the location of the graves in their chronological order, with the typology of the burials and their contextualization in relation to their positions inside and outside the urban space. Already known, but also unknown or less available data were analysed in order to create, as far as possible, a well-rounded knowledge of this extremely important social and cultural aspect of life (and death) in prehistoric Osor.

Keywords: Osor, Bronze Age, Iron Age, type of burials, rituals, material culture

Izvleček

Osor, kraj na stičišču kvarnerskih otokov Cresa in Lošinja, predstavlja eno izmed najpomembnejših najdišč bronaste in železne dobe na severnem Jadranu. Njegova zgodovinska vloga in pomen sta nedvomna, saj je zapisan v skoraj vseh antičnih zgodovinskih virih, ki so obravnavali območje Caput Adriae. V arheološkem diskurzu je prepoznaven predvsem po reprezentativni materialni kulturi, o kateri je bilo že veliko razprav. Večina teh predmetov izvira iz različnih grobov in grobišč, čeprav je bilo prav o teh kontekstih veliko manj znanega. V razpravi je, na podlagi arhivskih virov in rezultatov novih arheoloških raziskav, prvič predstavljen celovit koncept arheologije smrti na območju Osorja z zbranimi vsemi dostopnimi podatki. Zasnovani in predstavljeni so s topografskim pregledom in z razporeditvijo grobov v kronološkem zaporedju, s tipologijo grobnih celot in kontekstualizirani glede na svoj položaj znotraj ter zunaj mestnega območja. Da bi ustvarili čim bolj zaokroženo celoto znanja o tem izjemno pomembnem družbenem in kulturnem vidiku življenja (in smrti) v prazgodovinskem Osorju, so bila analizirana že objavljena in neznana ali manj dostopna dejstva.

Ključne besede: Osor, bronasta doba, železna doba, način in vrsta pokopa, obredi, materialna kultura

Introduction

Osor, one of the most prominent places in the Kvarner region and the safest city on the eastern Adriatic coast in ancient times, is situated on a low isthmus at the meeting point of what was once the unified island of Cres-Lošinj. Through tradition and mythic past, this northernmost Adriatic archipelago is clearly defined in geographical and epic literature as Aspirotides (*Aspýrtides Nēsoi* or Osor Islands), with the central settlement called Apsor (*Apsoros* or Osor), and its inhabitants referred to as Aspirotas or Aspirotians. In front of the Aspirotides lay the Histrian, and later, the Liburnian coast with its islands. The origins of these names are deeply rooted in legendary history, and many writers (and copyists) in antiquity connect them to Greek mythology, interpreting them through the legend of the famous Greek sailors, the Argonauts, and their quest for the Golden Fleece (Katičić 1995, 184–187; cf. Mori 2008; Blečić Kavur 2015, 15–18). The importance of both the place and the broader region is emphasized by the phrase ‘Tin Islands’, used by several sources to describe the Cres-Lošinj archipelago with Osor, located near the Histrian coast (Imamović 1972; Kozličić 1990, 150–151). Although tin is not naturally found in this area, the name likely metaphorically refers to a trading hub involved in the redistribution of bronze and bronze objects, along with the crucial tin needed for bronze production (Blečić Kavur 2014a, 161).

Despite existing studies, primarily focused on the material culture of this period, the last prehistoric millennium in Osor has not been extensively written about from other perspectives, especially considering the city's vital role in the region. This is partly due to insufficient research over the past century and the lack or inaccessibility of documentation from early campaigns of investigation. Despite the efforts of individual scholars (Benndorf 1880; Klodič 1885; Marchesetti 1924; Mladin 1960; Faber 1980; Glogović 1989), this part of Osor's history has

been uncovered slowly and painstakingly, a process that is far from complete. In recent times, the picture has radically changed, especially with the implementation of systematic and rescue archaeological excavations (Baričević n.d.; Čaušević-Bully et al. 2017; Los 2018; Bully et al. 2024) and extensive scientific research projects (Doneus and Blečić Kavur 2023; Blečić Kavur et al. 2024; Fera et al. 2024). These efforts have provided not only new spatial data and re-evaluations of existing or enigmatic archaeological structures but also essential contexts that offer valuable insights for reinterpreting the material culture within the broader cultural and historical circumstances of the time. This study focuses on a comprehensive analysis of burial practices during the Bronze and Iron Ages, as necropolises and graves provide the largest collection of preserved artefacts.

The concept of the archaeology of death, in connection with previous research in the Osor area, is introduced. This is followed by a topographical review and chronological ordering of grave locations, along with their contextualization in relation to burial practices both within and outside the urban area. Published and known data, as well as previously unknown or less accessible information, are analysed to create, as much as possible, a comprehensive understanding of this crucial social and cultural aspect of life in Osor. The concluding discussion interprets the current state of knowledge about ‘death in Osor’ and highlights the importance of archival research and the results of new systematic investigations, which, with each new effort, confirm the prominence and status of this place in the last millennium BCE.

Archaeology of Death and Excavations in Osor

The historic area of Osor, along with nearby Punta Križa, stands out as a distinct, geographically well-defined environment at the southernmost tip of the island of Cres (fig. 1). The Lošinj Channel connects it directly with Kvarnerić and the Lošinj archipelago, which in turn links to the

northern Dalmatian islands and the Liburnian coast. From the northwest, it opens towards the Kvarner Gulf, with a diagonal connection to the eastern Histrian coast and Nesactium, the second most important metropolis of the northern Adriatic. Thus, Osor emerges as a centre – surrounded by the sea, fortified with strong walls, and equipped with port infrastructure. During this time, a canal was likely improved along the western part of the isthmus, which granted the city its strategic position at the dawn of maritime and coastal navigation (Blečić Kavur 2015, 49–50). According to current understanding, based on numerous archaeological studies (Faber 1972; 1974; 1976; 1980; 1982; 2000; cf. Blečić and Sušanj 2007; Blečić Kavur 2014a; 2014b; 2015; 2020; 2021; Blečić Kavur and Kavur 2013), Osor had a clear proto-urban character. It played a key role in shaping and filtering economic and cultural trends, becoming an essential transportation hub in the northern Adriatic and overseeing a crucial communication route from continental Europe to the Mediterranean (Blečić Kavur 2014b; 2015, 11–21).

In these circumstances, the city's infrastructure likely included various systems to support and facilitate daily life in Osor. Communal infrastructure was vital, especially in how the dead were treated and buried, through systems of necropolises and individual graves where the population was laid to rest over a millennium. The 'archaeology of death' in Osor during this period exhibited a dual nature: on the one hand, there was a wealth of artefacts, and on the other, a complete lack of contextual understanding of their discovery. Statistically, the largest number of artefacts have been recovered from graves and necropolises, where they were placed as grave goods. Thanks to these objects, certain, often very limited, information was obtained about the society, individual status, the origin and import of certain items, and, to a limited extent, the burial customs and rituals conducted in relation to death and commemoration. However, the lack of archaeological records, documentation from excavations, and

contextual data regarding existing necropolises, particularly Kavanella, or older excavations within and outside the city area, made it difficult to understand the broader picture of funerary protocols and the archaeology of death. Detailed analyses were not presented even during research in the second half of the 20th century, not comparing the spatial layout and relationships between necropolises and graves, grave architecture, and other material remains connected to burial rituals and everyday operations. The absence of literary contexts that might offer a broader understanding of this significant aspect, as part of the universal experience of death, its perception, and commemoration, forces us to rely solely on archaeological evidence and comparative insights from synchronous, interconnected, and more fully interpreted cultural communities.

The opulent archaeological heritage from Osor, most of which comes from graves, such as various items of attire and jewellery of local and imported origin, as well as lavish items of symbolic and ideological value and prestigious exotic materials, directly indicates that Osor society was highly developed and played an equal role on the historical stage of the Adriatic and broader European areas. Analysis of these objects has shown a variety of influences reflecting contacts with numerous economic and cultural networks, primarily from the Adriatic, Alpine, and Italian regions, followed by influences from the Greek-Macedonian milieu and, finally, from the Celtic cultural sphere of Central Europe during the Iron Age. On the other hand, certain distinctive and unique forms of jewellery and clothing suggest that some of these items were likely produced in local workshops, further confirming Osor's role in important economic activities, particularly production (Blečić Kavur 2014b; 2015; 2021; 2022).

Topography and Typology of Osor Graves

The topography and typology of necropolises and graves are important for understanding how these structures were integrated into the living



Figure 1: Topography of Osor graves and necropoles (Google Earth, elaborated by Martina Blečić Kavur, 2024)

space of Osor and how its inhabitants interacted with them. This is most clearly reflected in their classification based on various criteria. A topographic approach focuses on the location of graves and necropoles in relation to the settlement, their strategic position, and the terrain's morphology. Within individual necropoles, the arrangement and orientation of graves, their potential hierarchy, and their relationships or distances from one another are of great importance. Whenever documentation allows, the types of graves and their possible social or ritual functions will be highlighted, providing insights into grave typology and burial rituals. Thanks to past and modern archaeological research, necropoles and individual graves from the Bronze and Iron Ages have been documented in several different locations both inside and outside Osor's perimeter, which guides the analysis of burial practices in this discussion.

Within the City Walls

Burials within the city were known in the northern extension of Osor as early as the 19th century. However, no detailed records exist about these burials, their precise topographical positions, or other specifics, except for critical notes (Bennendorf 1880; Marchesetti 1924, 141; cf. Faber 1974, 80; 1980; Mihovilić 2013, 215). More recent research has provided direct evidence of individual graves located from the Chapel of Sv. Katarina (*St. Catherine*) to the monastery of Sv. Petar and its surrounding areas (fig. 1). In total, nine graves were discovered, displaying different burial methods and rituals. These findings significantly contribute to the understanding of funeral customs within the city's living perimeter. Unfortunately, the minimal preservation of osteological material prevents a more detailed analysis, and interpretations, for now, rely heavily on material culture artefacts.

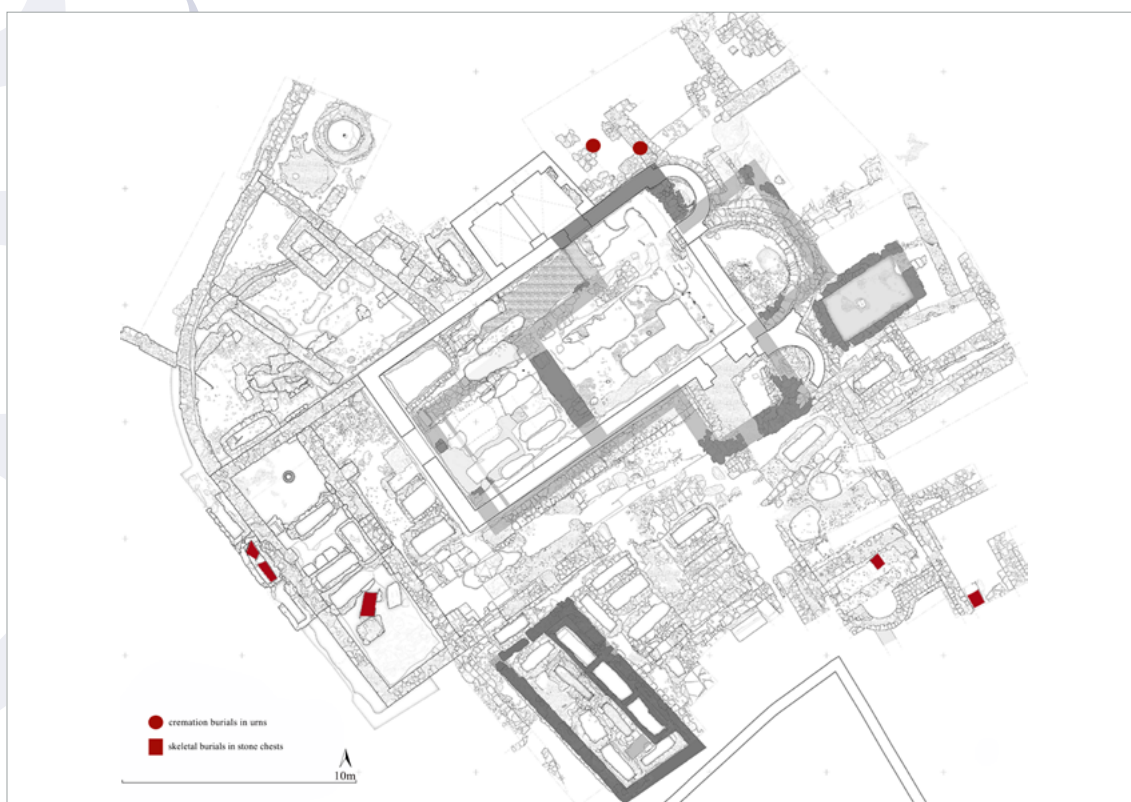


Figure 2: Floor plan of the monastic complex at Sv. Petar with marked Iron Age grave locations (Bully et al. 2024, fig. 8, by Matthieu Le Brech and Laurent Fiocchi, adapted with permission by Martina Blečić Kavur, 2024)

Sv. Katarina

At the northernmost part of what is believed to have been Osor's urban space, the oldest burial from the Bronze Age has been partially excavated (fig. 1). The grave was found beneath the collapsed Chapel of Sv. Katarina, near the city walls and in close proximity to the Bijar monastery (*Sv. Marija od Anđela*). Excavations were conducted in 1962, although more detailed documentation has not been preserved. However, records indicate the discovery of a skeletal burial in a crouched position, preliminarily dated based on material culture analysis, including fragments of pottery and a bone awl handle, placing it in the Early Bronze Age (Mihovilić 2013). Although the grave seems to have been located within the prehistoric planned settlement, it was likely much farther from the centre of the settlement at that time, then later located in its

southern part. The grave's position on the edge of the perimeter, near the important Bijar Bay, and at the northern exit of the city is intriguing, particularly given the presence of thick prehistoric cultural layers over 4 metres deep.

Sv. Petar

At the northernmost and highest position within the city area, the medieval site of the Benedictine Church and Monastery of Sv. Peter (fig. 1) has yielded seven new burials (Čaušević-Bully et al. 2014; Čaušević-Bully et al. 2017; Bully et al. 2018; 2019). These graves, dated to the Iron Age through radiometric analysis and material culture, have provided significant insights into the burial rites. A particularly valuable find was the so-called Osor urn, discovered in the foundational structures of the complex outside the Church of Sv. Petar in 2009 (fig. 2).



Figure 3: Urn grave 6.115 and skeletal graves 8.105, 5.185, 5.184 from Sv. Petar (Bully et al. 2010, fig. 1; Marić et al. 2014, fig. 3; Čaušević-Bully et al. 2017, fig. 14–15, by Sébastien Bully and Adrien Saggese, adapted by Martina Blečić Kavur, 2024)

Morphologically and stylistically, the urn was compared to amphorae from Phase II of the Ruše cultural group, related to the continental phase of the Urnfield culture, dating from 950 to 900

BCE. This positions the urn within Phase I.C of the Kvarner chronology, marking the transition to the Iron Age, and it was the first discovery of such a burial type in Osor. Alongside the identification

of other similar cremation graves within the medieval architecture, the discovery suggests the existence of a small cremation cemetery, confirming for the first time the practice of cremation burials in this part of Osor (Blečić Kavur and Kavur 2013; Blečić Kavur 2014a, 110–111, fig. 64; 2021, 542–543).

Further discoveries include younger burials, dated to the Early Iron Age, based on preserved architecture and accompanying grave goods. During excavation campaigns in 2013, 2016, and 2017, a total of five graves were documented outside the church and along the monastery's vestibule, located in the deepest layers beneath medieval structures, some of which had partially destroyed them (Bully et al. 2017, 17–20, fig. 20–21; Čaušević-Bully et al. 2017, 807–808, fig. 14–15; Bully et al. 2024) (fig. 2–3). The grave architecture varies: four of the graves feature a standard rectangular stone chest construction, made of four vertically placed limestone slabs, though their covers were not preserved (5.185, 5.285, 4.232, 8.105) (fig. 3). One grave (5.285), located in the southern nave of the Romanesque vestibule and beneath a medieval baptismal font, had already been emptied during antiquity or the Middle Ages (Bully et al. 2018, fig. 2–3). Despite the absence of grave goods, the grave's north-south orientation remains a significant novelty. The graves were generally placed directly on the limestone bedrock or carved into it (Bully et al. 2018, 3, fig. 3), while the smallest of them, almost square in shape (4.323), was pressed into a layer of compacted clay. Given the few delicate bone remains and amber beads, this grave is presumed to have been that of a small child (Čaušević-Bully et al. 2014, 8, fig. 4; Marić et al. 2014, 463, fig. 2). The remaining graves contained individual burials in crouched positions, with heads placed at the southern side or in the corner of the grave (Bully et al. 2017, 5, fig. 2; Čaušević-Bully et al. 2017, 807–808, fig. 14–15). Attire and jewellery were mostly placed around the deceased's head or upper body, suggesting that during the funeral ceremonies, the positioning of grave goods re-

flected their original placement among the deceased's attire.

In addition to the osteological material, these graves provide inventories of new, previously unknown objects from the Osor archive of material culture, as well as finds that, though previously known, have now been documented in their specific archaeological context. Notably, the grave of a young person from the southern nave of the church's forecourt (5.184) (Bully et al. 2017, fig. 2, 5; Čaušević-Bully et al. 2017, fig. 14) stands out for being quite different from others (fig. 2–3). This individual was buried in a semi-flexed position, surrounded by large unworked stone blocks, and oriented northwest-southeast. With a rich array of jewellery and attire, it represents the most affluent grave in that area. The various items reflect the female attire of the higher social strata in Osor society. Instead of the anticipated imported goods, the individual is represented by locally crafted objects, such as a multi-part spectacle fibula, bracelets, 3 amber beads, 8 glass beads, and 12 bone beads (Blečić Kavur 2021, 543, fig. 6). This substantial inventory mirrors the typical ensemble of Osor community attire, previously known only from tumulus graves near the Church of Sv. Marija (Mladin 1960). The grave is tentatively dated to the second half of the 9th century, with potential continuity into the early 8th century BCE, corresponding to the II phase of the Kvarner cultural group. The discovery of a simple serpentine fibula with a disc on the bow from the southeastern grave (8.105), also with a regular orientation, indicates that burials continued there until the 7th or even 6th century BCE (fig. 3).

These seven graves were located at the highest point in Osor's urban space and are likely part of a larger cemetery complex, where burials took place over a longer period from the tenth to the 7th/6th centuries BCE. Given their distribution around the church's northern and southern perimeter, it is plausible that the complex medieval architecture significantly destroyed or overlaid much of the necropolis. Nonetheless, each grave has provided new, reliable data not previ-



Figure 4: Iron Age grave during excavation of the Kaštel in 1953 (©Archive of the Archaeological Museum of Istria, Pula, OK 1953 – FN 1938)

ously recorded in Osor's graves, relating both to the different burial rites and the varied architectural design. The very fact that a monastic complex with a mausoleum and a large cemetery was built on a prehistoric necropolis (Čaušević-Bully et al. 2014; Bully et al. 2024) underscores the importance and perhaps the memory of that space within the town's structure, extending through a truly remarkable historical continuum.

Osor

South of the monastery of Sv. Petar, in the town itself, along the existing route leading from the monastery to the southern perimeter of Osor, a new Iron Age grave was uncovered in extensive rescue excavations in 2022/2023 (fig. 1). This grave also contained a skeletal burial with a two-part spectacle fibula and amber beads (Baričević n.d.), closely linking it with the graves at Sv. Petar, both temporally and spatially. Since the burial was made without a stone chest, it is likely a single burial. The possibility of considering it

in the context of the northern graves cannot be ruled out, opening up the potential for a larger necropolis that extended across the wider north-western urban area of Iron Age Osor.

Outside the City Walls

Burials outside the city walls likely took place at three strategic locations (fig. 1). Following the natural terrain and its practical use, the necropolises were situated on the landward sides near the main approaches to the town. The larger one was located along the southwestern side of the city wall, at the entrance and on the Kavanella isthmus from the Lošinj side. Another necropolis was established near the eastern extension of the city wall, close to the current cemetery and the Church of Sv. Marija, at the approach to the town from the Cres side.

Kavanella

On the southwestern approach to the town, at the once continuous but later canal-cut isth-

mus of Kavanela, lies Osor's so-called western necropolis (fig. 1). This location, surrounded on two sides by the sea, is quite strategically positioned. The isthmus itself is about 350 metres wide, with the canal now 10.2 metres wide and at least 3.5 metres deep (Draganits et al. 2019, 14–15). Based on the length, width, and geological structure of the canal's cross-section, which includes some smaller deposits of sediment, it is likely that the entire isthmus has the same limestone structure with a red soil cover. Major excavations of the prehistoric and Roman necropolis began at this site in the 19th century, continuing to the south up to the chapel of Sv. Stjepan. Unfortunately, these excavations were conducted in a non-professional and methodologically inadequate manner by the parish priest Ivan Kvirin Bolmarčić. Archaeologists and conservators who occasionally supervised noted that an enormous number of various, but 'extremely poorly preserved', items were unearthed. Reports about the findings were brief, with limited descriptions of selected artefacts (Burton 1877; Sacken 1879; Benndorf 1880; Klodič 1885). Documentation regarding burial methods, funerary practices, grave constructions, and overall burial contexts was very superficial (Milčetić 1884, 83–85; Marchesetti 1924, 140–141). Regarding the prehistoric graves, based on the material culture, systematic burials during the Late Bronze and Iron Ages were established. The most comprehensive report was published by Otto von Benndorf, detailing different burial types and practices, while Anton Klodič wrote extensively about the more intriguing items (Benndorf 1880, 73–82; Klodič 1885, fig. 1; 4–5; 13–14; 16). By the end of the century, conservator Stefano Petris also contributed with limited reports and lists of materials (Petris 1895; 1897).

According to their records, various types of burial practices must have been carried out in the Kavanela necropolis, including both skeletal and cremation burials. These were placed in pits, urns, or stone chests. However, it remains unclear which periods these practices belonged to, though the material culture has mostly been

contextualized within a broader cultural framework (cf. Faber 1980; 1982; Glogović 1982; 1989; 2003; Blečić Kavur 2014a; 2014b; 2015; 2017; 2020; 2021; 2022).

The only data that can be linked to the Kavanela necropolis comes from archival documentation regarding excavations near the site, specifically within the Kaštel and Venetian walls in 1953 (Bačić 1953). At depths of nearly 5 metres, several prehistoric graves with clearly recognizable architecture, made from unworked stone blocks and covered with semi-finished lids, were documented. These were Late Iron Age graves, only one of which was fully explored (Mladin 1960, 212) (fig. 4). Perhaps from this grave came a silver plate fibula (Vinski 1956, 26, fig. 5; Blečić Kavur 2015, 172–173, fig. 62) and fibulae of Middle La Tène scheme, as also noted during recent investigations of graves at Preko mosta.

Alongside this necropolis, near the city wall and the western entrance to the town, there was also a cremation site confirmed during the 1953 Kaštel excavations (Bačić 1953). It is not clear when the cremation site was used and for what purposes, but it likely dates back to the Iron Age, considering the graves and significant quantities of ceramics from that period (Bačić 1953; cf. Močinić and Zubin Ferri 2013). The site may have served as a ritual cremation area for the ceremonial destruction of valuable items, honouring ancestors and preserving memory. This could explain the extensive destruction and poor preservation of many artefacts, accelerated by the high salinity of the area. The existence of the necropolis and further confirmation of earlier interpretations were achieved through recent rescue excavations. These investigations primarily confirm the earlier hypothesis of the necropolis's spatial spread toward the south, where the Roman necropolis extended much further along the Lošinj side, following the road to Nerezine (Los 2018; Janeš n.d.).

Preko mosta

During rescue excavations in 2018 on the Lošinj side of Kavanela, at the so-called Preko mosta

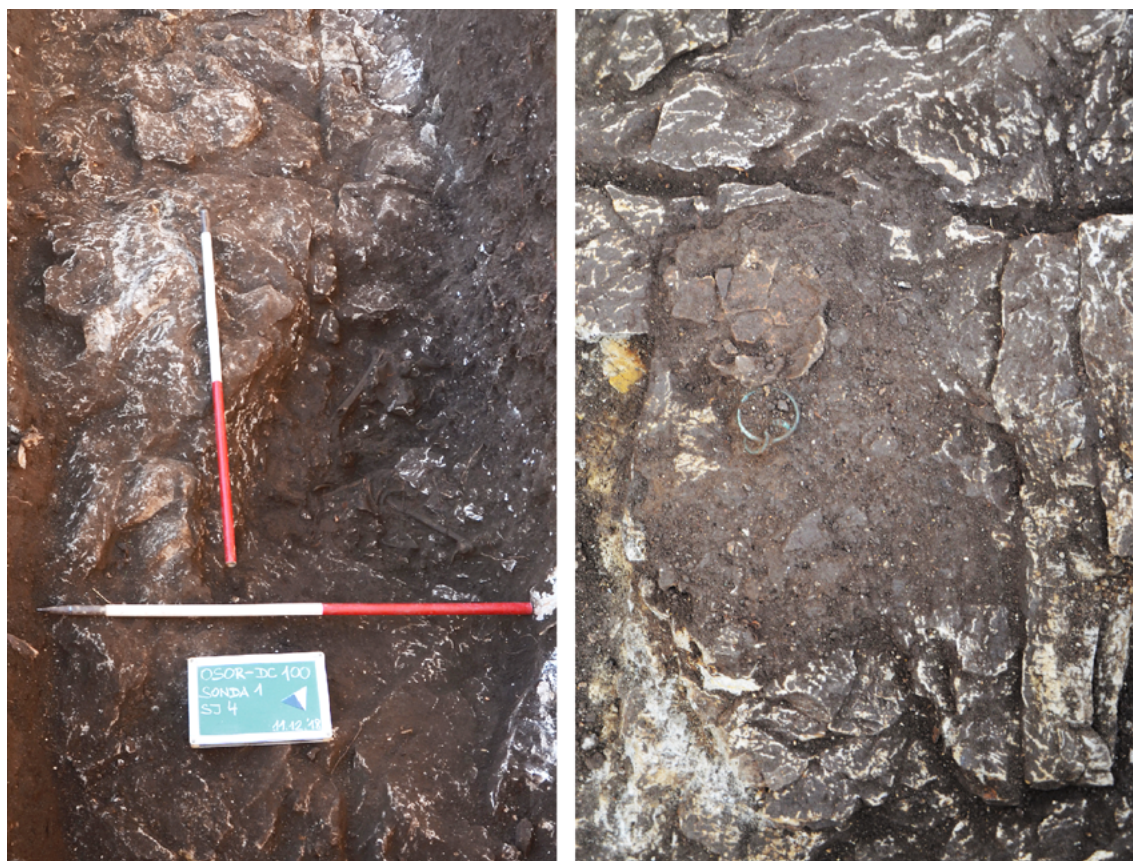


Figure 5. Graves 1 and 8 dug into the bedrock at the Preko mosta site (Lošinj) (Los 2018, elaborated by Martina Blečić Kavur, 2024)

location (fig. 1), within the Roman necropolis, three more Iron Age graves were documented. These were skeletal burials, although the osteological remains were barely preserved due to the high salinity of the limestone substrate, as the graves were located right above the sea. Given the small size of the burial pits, it is likely that the deceased were buried in a crouched position. Despite the poor preservation, these graves are extremely valuable, providing new insights into burial customs. For the first time, smaller grave pits, dug directly into the bedrock, were documented, with the deceased placed in the pits along with grave goods (Los 2018, 12–14). The grave goods included known items from the Osor repertoire, such as a spectacle fibula from grave 8, a Baška-type fibula, fibulae of Middle La

Tène scheme, a silver plate fibula, bronze and silver earrings of the Kvarner type, as well as other jewellery pieces. The richest of these graves was grave 1 (fig. 5). Unlike previous graves from the urban area, these graves allow for a reassessment of the material culture from the Late Iron Age to the 4th/3rd century BCE (Blečić Kavur 2015, 158–177; 2021, 545). In this context, the discovery of a third silver plate fibula is significant, especially given that it represents the first archaeological record of such an item in Osor and may lead to the re-evaluation of older findings.

Sv. Marija

East of the city walls, near today's cemetery and the church of Sv. Marija, a large tumulus was partially excavated. Based on the gathered arte-

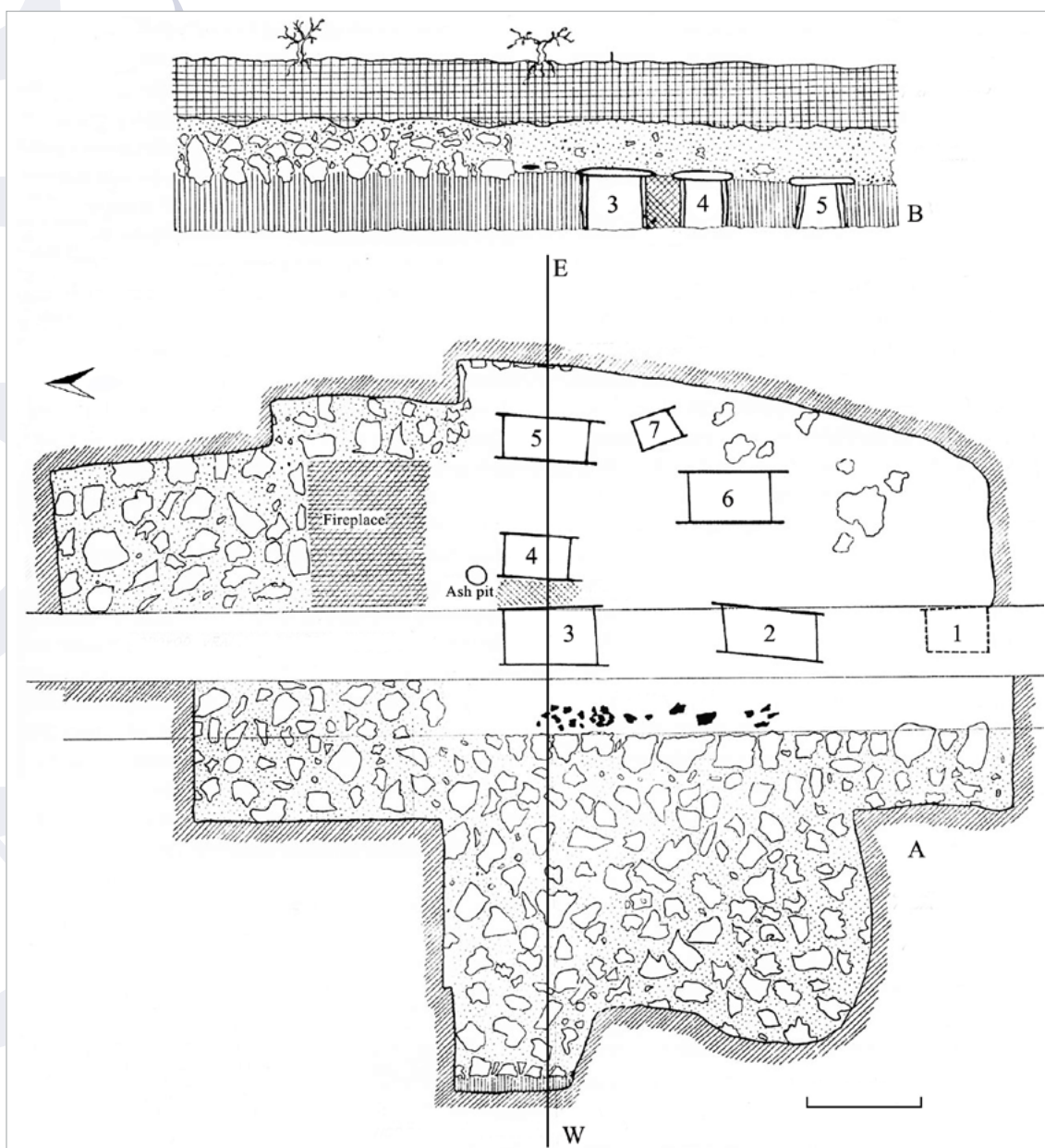


Figure 6: Plan of the graves in the tumulus near the cemetery and church of Sv. Marija (Mladin 1960, pl. IIA, elaborated by M. Blečić Kavur, 2024)

facts, the burials were reliably dated to the early phase of the Early Iron Age (Mladin 1960; Glogović 1989, 6, fig. 3, tab. 3; Blečić Kavur 2010, 134–135, fig. 93; Teržan 2013, fig. 3). Research also confirmed that there were likely multiple family tumuli in the area (Bačić 1959; 1964a; Mladin

1960; Faber 1982, 68–69, fig. 8; cf. Blečić et al. 2006, 19–23, 56–57). These tumuli, located in a low-lying area connected to the Jaz bay shallows, marked the eastern approach to the urban centre and connected to the southern part of the island of Cres (fig. 1). During infrastructure work



Figure 7: View of partially excavated stone grave chests and grave 5 during the opening
(©Archives of the Archaeological Museum in Pula)

in 1959, only part of the tumulus was excavated, revealing 10 burial units, most of which had not been destroyed or looted. Seven graves with eight burials were uncovered in the southern part of the tumulus (fig. 6–7), while three graves were destroyed during earthworks (Bačić 1959). The graves were constructed using the classical dry stone technique, with rectangular stone slabs and irregular stone lids, many of which were preserved. The graves, along with a cremation site for special funeral rituals and ceremonies, surrounded by numerous ceramic fragments, were enclosed by a dry stone wall up to 0.40 m high. The tumulus was about 6 m in diameter and 0.80–0.90 m in height, with a mound made of mixed soil, stones, ash, ceramic fragments, and animal bones. The area where the graves were excavated measured about 17 m². Initially, a layer of 0.50 m of anthropogenic deposited soil, contain-

ing numerous ceramic fragments, was laid down, into which the graves were dug. The boundary wall was then constructed using the classical dry stone technique, with worked stone blocks on the outside and smaller unworked stones on the inside. It is assumed that the lack of a wall on the southern side suggests that the tumulus had an open access for future burials (Mladin 1960, 212–214, pl. IIA). The graves, dug and placed in the bedrock at a depth of about 1 metre, were aligned north-south. Their arrangement follows a specific layout, suggesting that grave 6, the richest in terms of grave goods, was centrally located, while the other graves (1, 2, 3 on one side and 4, 5 on the other) formed a rectangular space around it, closing it off from the west and north (fig. 6).

Among the entire assemblage of graves, the osteological material was extremely poorly preserved, but graves 6 and 5 turned out to be the



Figure 8: Excavated grave in the apse of the 'north church' at the cemetery near Sv. Marija (Čaušević 2003, fig. 7; Blečić et al. 2006, by Morana Čaušević and Damir Krizmanić, adapted with permission by Martina Blečić Kavur, 2024)

most interesting. Grave 6, as mentioned, was the richest grave, featuring characteristic grave goods of jewellery and attire associated with aristocratic female burials, such as a two-part spectacle fibula, Osor-type fibula, or fibula with amber on the bow, along with numerous amber beads, bracelets, rings, buttons and a ceramic spindle whorl (Mladin 1960, 222; Blečić Kavur 2010, tab. 40). These grave goods are similar to those found in the grave at Mala Prepoved and closely resemble the grave goods of the deceased (5.184) at the site of Sv. Petar. In close proximity, with an irregular northwest-southeast orientation, was grave 7, a small rectangular chest, likely the burial of a younger person/child, with a bow-shaped fibula with amber on the bow (Mladin 1960, 222). A similar burial method is documented at the site of Sv. Petar in grave 4.323. It is interpreted in a closer context with the fe-

male individual from grave 6, suggesting a possible familial relationship (Mladin 1960, 214–215, pl. IIA).

Grave 5 is unique as it is the only example so far of a so-called secondary burial recorded in Osor graves (Mladin 1960, 221–222) (fig. 6–7). In this grave, a primary male individual was buried in the eastern corner of the chest, followed by a secondary female individual. Grave goods included a large spectacle fibula under the head of the female deceased and a bow-shaped fibula with amber on the bow near her left shoulder, dating the secondary burial to the same period as the woman from grave 6 and possibly the younger individual from grave 7, around the 9th and 8th centuries BCE (Blečić Kavur 2010, 127–130).

Besides these graves, which have already been published for a long time, two addition-

al discoveries from archival records ought to be included. First, another prehistoric grave was excavated during rescue works in 1964 along the road, in front of the modern cemetery and the tumulus investigated in 1959 (Bačić 1964a). Aside from descriptions in field reports by Boris Bačić, who conducted the excavation and transferred the material to the Osor Archaeological Collection, no detailed information on the type and method of burial is available, but it likely did not contain a representative inventory that would attract more attention from researchers. Due to the lack of documentation, the items in the Osor Archaeological Collection cannot be closely associated with this grave.

Further, during rescue archaeological and conservation research on the enclosure wall and the church of Sv. Marija at the cemetery, specifically the early Christian episcopal complex, a rectangular stone chest grave was also excavated in 2001 (fig. 1, 8). The grave was located at the base beneath the altar in the late chapel of the 'northern church'. It was interpreted as a medieval grave with a reduced burial and remnants of a wooden coffin, possibly connected to the veneration of St. Gaudentius (Čaušević 2003, 209, fig. 6–7). However, given the location, burial method, and type, it seems unlikely to be a medieval grave. The early Christian architectural complex was built on an Iron Age burial site with tumuli, a practice not uncommon along the Adriatic coast and beyond, as seen in the Sv. Petar monastery complex, which was also constructed on an older Iron Age burial site. Grave architecture constructed from four rectangular slabs, one of which was cracked, and the missing lid, is typical of Iron Age burial practices. These factors suggest that the grave, located near the previously investigated tumulus behind the cemetery wall at Sv. Marija (fig. 1, 6–7), could not belong to the medieval episcopal complex. The skeletal remains, while possibly dating to the Iron Age, might perhaps represent a secondary medieval burial, given the evidence of wooden coffin remains. Nonetheless, the grave architecture points to a once much larger Iron

Age cemetery under tumuli, extending to the north and northeast, where the terrain rises significantly.

Mala Prepoved

In the area above and east of the Bijar cove, at the site of Mala Prepoved, behind the old military barracks, more than six tumuli were identified in the 1960s, indicating the presence of a necropolis in the wider area of Osor (fig. 1). This strategic position at the approach to Osor likely connected with the settlement on the hill above Bijar, where two large tumuli were also recorded (Bačić 1967, 3–4). Rescue excavations were carried out in 1963 on one tumulus, significantly damaged during stone crushing. The grave, carved into the bedrock to a depth of 20 cm, was then covered with nearly 50 cm of soil and covered with a stone tumulus mound measuring about 7 metres in width and 2.5 metres in height (fig. 9). The grave architecture was defined by stone slabs forming a rectangular chest containing a single skeletal individual in a crouched position (Bačić 1963, 1–2; 1967, 3–4). A similar situation is known from the tumulus near the cemetery and church of Sv. Marija, except that this tumulus was intended for multiple, likely family, burials. The grave contained some of the largest examples of two-part spectacle fibulae and ornate Osor-type fibulae found to date (Glogović 2003, pl. 26: 175, pl. 45: 342; Blečić Kavur 2010, pl. 43: 579, pl. 44: 585), a ceramic spindle whorl, and ceramic fragments (Bačić 1963, 1). This individual grave can be confidently dated to the Early Iron Age, specifically the 9th and early 8th centuries BCE. The items found in the grave, as well as the burial method and grave architecture, align with practices common in the Early Iron Age of the region.

Konopičje

Opposite and slightly to the east of Mala Prepoved, at the location of Konopičje, a larger necropolis was discovered during field surveys, located in a saddle, i.e. a depression between two larger ridges (fig. 1). There were two burial practices observed: flat graves and those under tumuli.



Figure 9: Excavation of the tumulus at Mala Prepoved above Bijar
 (©Archive of the Archaeological Museum of Istria in Pula, FN 23756, 23757)

The flat graves were located in a sinkhole, while to the west and north of the sinkhole stretched graves under tumuli. The entire necropolis was partially destroyed by unprofessional excavations and digs during World War II (1941?), reportedly conducted by an officer named Mario Botter, though without any professional publications or documentation (Bačić 1951; cf. Botter 2020). It is assumed that burials were carried out here during the Bronze Age, based on the fragments of pottery found in the area. Despite cautions from Boris Bačić, who attempted to document the site as thoroughly as possible during the 1960s, no recent research or revisions of the site have never been conducted (Bačić 1960, 2; 1964b, 1). Nevertheless, this site offers significant potential for understanding the funerary archaeology of the Osor society and its wider surroundings, in connection with the settlements on nearby hillforts and the evaluation of the entire cultural space during the Bronze and Iron Ages.

Discussion

'Death in Osor', or the methods, practices, and burial rituals during the Bronze and Iron Ages, is an extensive and immensely important topic, which has only been briefly presented through this synthetic review. Knowledge of this segment of social life in ancient Osor had been considerably modest, with the exception of the published excavation of the tumulus near Sv. Marija. Due to the lack of documentation from older excavations, scientific discussions over the past fifty years have focused on analysing numerous finds of material culture, the vast majority of which came from graves or from the sacrificial site of the western necropolis at Kavanela. These finds represent a wealth of potential for understanding and interpreting this exceptional part of Osor's cultural history (Glogović 1982; 1989; 2003; Blečić Kavur 2014b; 2015; 2020; 2022). Thanks to archival resources and the results of new systematic and rescue excavations, a significant amount of new data regarding the topography and typology of graves has been ob-

tained, which is now being fully evaluated and interconnected.

It has been confirmed, through the excavation of new burial complexes, that larger necropolises existed along the eastern and southwestern approaches to the settlement, near the still-active land routes. Now, a northern necropolis has also been confirmed, which was not outside the urban fabric but within it, assuming that the prehistoric settlement followed the terrain configuration and existing walls to the greatest extent. Given the thick cultural layers in the northern stretch of the settlement, especially from the prehistoric period, and the Bronze Age grave excavated near Sv. Katarina, this thesis remains credible, though still under-researched. Certainly, these three necropolises testify to a significant population during the beginning and early phases of the Iron Age, and their need to be buried in various, but strategically important, places. All of them were partially destroyed and only partially excavated, although the preserved, albeit small, sample points to certain peculiarities as well as many similarities.

Thus, the necropolis near the cemetery and Sv. Marija has been classified as tumulus burials and the one at Kavanela as a flat grave necropolis, while the necropolis at Sv. Petar, based on available data, cannot yet be clearly classified in terms of burial methods, with no approach being ruled out. These findings reveal different funerary practices reflected in graves with varying principles of grave architecture: from urn and simple grave pits and graves carved into bedrock at Kavanela and Sv. Petar, to those surrounded by unworked stone blocks and possibly covered with slabs, and more complex stone chests at Sv. Petar and Sv. Marija.

It is noticeable, however, that the wealthier graves, with a greater number and variety of grave goods, are typically those found in stone chests, primarily documented at Sv. Marija, followed by Sv. Petar and Mala Prepoved. Multiple burials are known so far only from one example of a grave in the tumulus at Sv. Marija, suggesting its use over a longer period, but within at

most two generations. This was a place of family burial, where graves were regularly revisited and maintained, and possibly, given the cremation site and existing architecture, a place of ancestor worship. The wealthiest graves from this period, with one example each at Sv. Marija, Sv. Petar, and Mala Prepoved, further testify that the aristocracy of the Early Iron Age was buried in a structured and specifically designated manner, likely in separate funeral ceremonies and at precisely determined locations. All this data indirectly points to the social community and clans that performed such rituals, their statuses and positions within it, their beliefs and customs, and even possible kinships and hierarchies within the broader community. This societal and ideological concept, as well as the practice of burial protocols, will fit fully into the newly investigated grave in Osor, as well as the older grave from Mala Prepoved. A total of 17 graves classify and confirm that the most accepted burial method was in stone chests, with some evidence of urn burials (fig. 1). The transition to higher ontological spheres was carried out through skeletal and cremation burial rituals, which may have reflected cultural or even religious significance, as well as a chronological distance. In skeletal burials, the prevalent position was the so-called crouched or, considering the arrangement of bones, more precisely the seated and bound, position, which was the only one possible in such small rectangular chests. For now, it is impossible to discuss pre-burial rituals, although they undoubtedly existed. However, the rituals that took place during and after burial are certain, as evidenced by the position and architecture of the graves, and the grave goods themselves, including post-mortem ceremonies such as the breaking of ceramic vessels at Sv. Marija, sacrificial acts, and the intentional destruction or ritualization of objects at sacrificial sites, which were likely accompanied by ceremonial feasts, most clearly evidenced by luxurious bronze vessels such as cists or situlae and lids decorated in the Situla art, as well as many imported prestigious ceramics from the entire Iron

Age (Blečić Kavur 2014b; 2015, 179–211; 2020; 2021, 541–542).

Lastly, it seems that the graves at Sv. Katarina, Sv. Petar, and Sv. Marija represent the earliest phase of burial from the Bronze and Early Iron Age, which were, evidently within the urban space, all covered by medieval sacred and memorial monuments. This same time frame includes the graves at Mala Prepoved and, most likely, Konopičje (fig. 1). The graves at Kavanela, on the other hand, are linked to the later phase of the Early and Late Iron Age, where continuous burial practices persisted even with the transition to the new socio-political regime of Roman rule. Although burial practices evolved or were supplemented by new protocols over time, in certain examples, the funerary archaeology of Osor reflects consistency and a long tradition, and thus indirectly the collective memory of the inhabitants of that area.

The current analyses and interpretations of items recovered from these contexts also reflect and directly confirm the status of Iron Age inhabitants of Osor. One can read many complex socio-economic relations, a remarkable range of cultural contacts, and their active participation in cultural processes occurring in the *Caput Adriae* area and this part of Europe can be discerned, which is why they deservedly earned their recognizable position in literary sources, whether in connection with mythological traditions or with the inevitably important metals.

Acknowledgements

We would like to express our deepest gratitude to Zrinka Ettinger Starčić, Director of the Lošinj Museum and Archaeological Collection of Osor, and Katarina Zenzerović, Head of the Documentation Department of the Archaeological Museum of Istria in Pula. Their invaluable help in providing archival documentation was of great importance to our research. We would also like to thank our colleagues Morana Čaušević-Bully (University of Bourgogne Franche-Comté, Besançon) and Sébastien Bully (Centre National de la Recherche Scientifique,

Dijon), Đeni Los and Josip Burmaz (Kaducej, d.o.o.) for their kind support and for permission to publish newly researched burials.

The authors acknowledges the financial support from the Slovenian Research Agency for the 'Osor beyond the myth (N6-0292)' project.

References

- Bačić, B. 1951. 'Izvjestaj kustosa Bačića Borisa o službenom putovanju na Cres i Lošinj.' Unpublished report 491, Arheološki muzej Istre, Pula.
- Bačić, B. 1953. 'Iskapanja u godini 1954: molba za kreditiranje radova u Osoru.' Archive 713/53, Arheološki muzej Istre, Pula.
- Bačić, B. 1959. 'Arheološka iskopavanja u Osoru.' Archive 131/59, Arheološki muzej Istre, Pula.
- Bačić, B. 1960. 'Kratki terenski izvještaj o okolini Lošinja i Cresa, jeseni 1960.' Unpublished report 250/1950, Arheološki muzej Istre, Pula.
- Bačić, B. 1963. 'Izvjestaj o izvršenom službenom putovanju u Osoru i Lošnju.' Unpublished report 303, Arheološki muzej Istre, Pula.
- Bačić, B. 1964a. 'Izvjestaj o izvršenom službenom putovanju u Osoru.' Unpublished report 356. Arheološki muzej Istre, Pula.
- Bačić, B. 1964b. 'Izvjestaj o izvršenom terenskim istraživanjima na otoku Cresu.' Unpublished report 370, Arheološki muzej Istre, Pula.
- Bačić, B. 1967. 'Izvjestaj o izvršenom službenom putovanju u Osoru.' Unpublished report 467, Arheološki muzej Istre, Pula.
- Baričević, M. N.d. 'Kulturno-povijesna urbana cjelina naselja Osor.' *Hrvatski restauratorski zavod*. <https://www.hrz.hr/index.php/aktualno/novosti-i-obavijesti/4640-kulturno-povijesna-urbana-cjelina-naselja-osor>.
- Benndorf, O. von. 1880. 'Ausgrabungen in Ossero.' *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich* 4:73–82.
- Blečić Kavur, M. 2010. 'The Iron Age at the Kvarner Region.' PhD diss., University of Ljubljana.
- Blečić Kavur, M. 2014a. *At the Crossroads of Worlds at the Turn of the Millennium: The Late Bronze Age in the Kvarner Region*. Katalozi i monografije Arheološkog muzeja u Zagrebu 11. Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu.
- Blečić Kavur, M. 2014b. *Get the Balance Right! Osor in Balance of European Cultures and Civilizations in the Last Centuries BC*. Koper and Mali Lošinj: University of Primorska Press.
- Blečić Kavur, M. 2015. *A Coherence of Perspective: Osor in Cultural Contacts during the Late Iron Age*. Koper: University of Primorska Press.
- Blečić Kavur, M. 2017. 'Small Bodies in a Big World: Anthro-Ornithomorphic Iron Age Pendants from Caput Adriae.' *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 34:123–142.
- Blečić Kavur, M. 2020. 'Medium and Motif: Goat in the Bestiary of the Iron Age Caput Adriae.' *Monumenta Vera Bitrakova Grozdanova, Godišnik na Istraživačkiot centar za kulturno nasledstvo* 5:125–149.
- Blečić Kavur, M. 2021. 'Kvarner in the Early Iron Age of the Northern Adriatic.' *Arheološki vestnik* 72:57–74.
- Blečić Kavur, M. 2022. 'Inside Fashion Fusion: Fibulae from Crikvenica.' In *Roman Pottery and Glass Manufactures: Production and Trade in the Adriatic Region and Beyond*, edited by G. Lipovac Vrkljan, A. Konestra, and A. Eterović Borzić, 3–19. Oxford: Archaeopress.
- Blečić Kavur, M., and B. Kavur. 2013. 'The Amphora from Osor.' *Hortus Artium Medievalium* 19:209–214.
- Blečić Kavur, M., B. Kavur, N. Doneus, and M. Fera. 2024. 'Osor u matrici proteklog vremena.' In *Vrata Jadrana kroz stoljeća: arheologija južnog Jadrana*, edited by J.

- Balen, 31. Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo.
- Blečić, M., and T. Sušanj. 2007. *Osor i Punta Križa: pregled kulturne baštine prostora*. Rijeka: Uprava za zaštitu kulturne baštine.
- Blečić, M., D. Čikić, A. Peršen, T. Sušanj, and I. Šarić-Žic. 2006. *Konzervatorska podloga za Detaljni plan uređenja Osora i njegova prostora: otok Cres*. Rijeka: Uprava za zaštitu kulturne baštine.
- Botter, G. 2020. 'Ommagio ai Botter: famiglia di artisti e restauratori.' Museo Civici Treviso, 23 January. <https://www.museicivicitreviso.it/it/le-mostre/archivio/dettaglio-1/omaggio-ai-botter-famiglia-di-artisti-e-restauratori>.
- Bully, S., I. Marić, M. Čaušević-Bully, M. Jurković, D. Martinez, and C. Camerlynck. 2010. 'Le monastère Saint-Pierre d'Osor (île de Cres, Croatie): quatrième campagne d'études archéologiques.' *Bulletin du centre d'études médiévales d'Auxerre | BUCEMA*. <https://doi.org/10.4000/cem.11552>.
- Bully, S., M. Čaušević-Bully, M. Jurković, and I. Marić. 2017. 'Monastère Saint-Pierre d'Osor (Croatie, île de Cres).' *Chronique des activités archéologiques de l'École française de Rome*. <https://doi.org/10.4000/cefr.1810>.
- Bully, S., M. Čaušević-Bully, M. Jurković, and I. Marić. 2018. 'Monastère Saint-Pierre d'Osor (Croatie, île de Cres): bilan de la mission franco-croate 2017.' *Chronique des activités archéologiques de l'École française de Rome*. <https://doi.org/10.4000/cefr.1974>.
- Bully, S., M. Čaušević-Bully, M. Jurković, and I. Marić. 2019. 'Monastère Saint-Pierre d'Osor (Croatie, île de Cres).' *Chronique des activités archéologiques de l'École française de Rome*. <https://doi.org/10.4000/cefr.1810>.
- Bully, S., M. Čaušević-Bully, M. Jurković, and I. Marić. 2024. 'The Contribution of Archaeology to the Knowledge of the St. Peter's Monastery in Osor.' In *St Peter of Osor (Island of Cres) and Benedictine Monasticism in the Adriatic Area*, edited by S. Bully, M. Čaušević-Bully, and S. Gioanni, 135–158. Rome: l'École française de Rome.
- Burton, R. 1877. 'Scoperte antropologiche in Oszero.' *Archeografo Triestino* 5 (9):129–134.
- Čaušević, M. 2003. 'Sainte-Marie du cimetière d'Osor: État de la question et résultats des dernières fouilles.' *Hortus Artium Medievalium* 9:205–212.
- Čaušević-Bully, M., I. Marić, S. Bully, M. Jurković, L. Dugorepec, and M. Blečić Kavur. 2017. 'Le monastère Saint-Pierre d'Osor (île de Cres): dixième et onzième campagne d'études archéologiques.' *Hortus Artium Medievalium* 23 (2):797–808.
- Čaušević-Bully, M., S. Bully, M. Jurković, and I. Marić. 2014. 'Monastère Saint-Pierre d'Osor (Croatie, île de Cres).' *Chronique des activités archéologiques de l'École française de Rome*. <https://doi.org/10.4000/cefr.1046>.
- Doneus, N., and M. Blečić Kavur. 2023. 'City of Osor in the Matrix of Long-Distance Maritime Routes.' In *40 AARG: Aerial Archaeology Research Group 1983–2023*, 17. Zagreb: Aerial Archaeology Research Group.
- Draganits, E., S. Gier, N. Doneus, and M. Doneus. 2019. 'Geoarchaeological Evaluation of the Roman Topography and Accessibility by Sea of Ancient Osor (Cres Island, Croatia).' *Austrian Journal of Earth Sciences* 112 (1). <https://doi.org/10.17738/ajes.2019.0001>.
- Faber, A. 1972. 'Osor, Apsorus, antičko naselje i prastorijski ostaci.' *Arheološki pregled* 14:53–55.
- Faber, A. 1974. 'Osor, antički Apsorus. Istraživanje protohistorijskog i antičkog bedema i topografije grada.' *Arheološki pregled* 16:79–81.

- Faber, A. 1976. 'Prilog kronologiji fortifikacija u primorskom Iliriku.' In *Jadranska obala u protohistoriji: kulturni i etnički problemi*, edited by B. Čečuk, N. Majnarić-Pandžić, V. Mirosavljević, and M. Suić, 227–246. Zagreb: Liber.
- Faber, A. 1980. 'Osor-Apsorus iz aspekta antičkog pomorstva.' *Diadora* 9:289–311.
- Faber, A. 1982. 'Počeci urbanizacije na otocima sjevernog Kvarnera: arheološka topografija Osora.' *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 7:61–78.
- Faber, A. 2000. 'Gradnja protohistorijskih i ranoantičkih bedema u priobalju Ilirika.' *Histria Antiqua* 6:145–170.
- Fera, M., N. Doneus, M. Blečić Kavur and B. Kavur. 2024. 'The city of Osor in the Matrix of the Adriatic Sea Route.' In *Persisting with Dhange: Abstract Book; 30th EAA Annual Meeting, Rome, Italy, 28th – 31st August 2024*, edited by S. Tylšova and M. Karabaš, 1727. Rome: European Association of Archaeologists.
- Glogović, D. 1982. 'Predmeti starijeg željeznog doba iz grobova na Kavaneli kraj Osora.' *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 7:33–42.
- Glogović, D. 1989. *Prilozi poznavanju željeznog doba na Sjevernom Jadranu, Hrvatsko primorje i Kvarnerski otoci*. Monografije JAZU 1. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Glogović, D. 2003. *Fibeln im kroatischen Küstengebiet (Istrien, Dalmatien)*. Prähistorische Bronzefunde 14/13. Stuttgart: Steiner.
- Imamović, E. 1972. 'Pseudo Skimnova vijest o dobivanju kositra na Kvarnerskim otocima.' *Jadranski zbornik* 8:353–357.
- Janeš, A. n.d. 'Zaštitna arheološka istraživanja na trasi državne ceste DC 100 u Osoru (dionica Osor – Nerezine): u tijeku.' Hrvatski restauratorski zavod. [https://www.hrz.hr/index.php/aktualno/novosti-i-obavijesti/4352-zastitna-arheoloska](https://www.hrz.hr/index.php/aktualno/novosti-i-obavijesti/4352-zastitna-arheoloska-istrazivanja-na-trasi-drzavne-cestec-100-u-osoru-dionica-osor-nerezine-u-tijeku)
- istrazivanja-na-trasi-drzavne-cestec-100-u-osoru-dionica-osor-nerezine-u-tijeku.
- Katičić, R. 1995. *Illyricum Mythologicum*. Zagreb: Antibarbarus.
- Klodič, A. R. 1885. 'Die Ausgrabungen auf Ossero.' *Mittheilungen der KK-Central Commission* 11:1–7.
- Kozličić, M. 1990. *Historijska geografija istočnog Jadrana u starom vijeku*. Split: Književni krug.
- Los, J. 2018. 'Izveštaj o arheološkom istraživanju na rekonstrukciji državne ceste DC100 Osor – Nerezine 2018.' ŽKaducej, Zagreb.
- Marchesetti, C. 1924. 'Isole del Quarnero.' *Regione X. Notizie degli Scavi di Antichità, Fasc. 4–5–6*:121–148.
- Marić, I., S. Bully, M. Jurković, and M. Čaušević-Bully. 2014. 'Le monastère Saint-Pierre d'Osor (île de Cres): huitième campagne d'études archéologiques.' *Hortus Artium Medievalium* 20 (2):463–479.
- Mihovilić, K. 2013. 'A Bone Object from Osor in the Collection of the Archaeological Museum of Istria.' *Diadora* 26/27:213–224.
- Milčetić, I. 1884. 'Arkeologično-istorične crtice s hrvatskih otoka III. B. Otok Cres, Beli, Osor, Stivan, Martinšćica.' *Viestnik hrvatskoga arheološkoga društva* 4:80–85.
- Mladin, J. 1960. 'Iskapanje ilirskog tumula u Osoru na otoku Cresu.' *Jadranski zbornik* 4:211–240.
- Močinić, S., and T. Zubin Ferri. 2013. 'FT-IR Spectroscopic Analysis of Prehistoric Pottery from Osor.' *Histria Archaeologica* 44:5–30.
- Mori, A. 2008. *The Politics of Apollonius Rhodius' Argonautica*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Petris, S. 1895. 'Notiz 153–Ossero.' *Mittheilungen der K. K. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst – und Historischen Denkmale* 21:258, 270.
- Petris, S. 1897. 'Notiz–Ossero 119.' *Mittheilungen der K. K. Central-*

Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst – und Historischen Denkmale 23:176.

Sacken, E. 1879. 'Neuere Erwerbungen der Antikensammlung des A. h. Kaiserhauses: Von Ossero auf der Insel Cherso.' *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich* 4:150.

Teržan, B. 2013. 'Liburnian Two-Part Fibulae with Conical Helices: Identifiers of Status and Affluence.' *Diadora* 26/27:241–266.

Vinski, Z. 1956. 'Ein Liburnischer Depotfund aus Baška.' *Archaeologia Iugoslavica* 2:27–52.

Summary

In previous studies, focused on the material culture of this period, the last prehistoric millennium in Osor has not been extensively written about from other perspectives, especially that considering the concept of the archaeology of death. To do so, we have to present a topographical review and chronological ordering of grave locations, along with their contextualization in relation to burial practices both within and outside the urban area. The topography and typology of necropolises and graves are essential for understanding how these structures were integrated into the living space of Osor and how its inhabitants interacted with them. This is most clearly reflected in their classification based on various criteria. A topographic approach focuses on the location of graves and necropolises in relation to the settlement, their strategic position, and the terrain's morphology.

Burials within the city were known in the northern extension of Osor as early as the 19th century and more recent research has provided direct evidence of individual graves located from the Chapel of Sv. Katarina to the monastery of Sv. Petar and its surrounding areas where in total nine graves were discovered, showcasing different burial methods and rituals.

Burials outside the city walls likely took place at three strategic locations – following the natural terrain and its practical use, the necropolises were situated on the landward sides near the main approaches to the town. The larger one was located along the southwestern side

of the city wall, at the entrance and on the Kavanela isthmus from the Lošinj side. Another necropolis was established near the eastern extension of the city wall, close to the current cemetery and the Church of Sv. Marija, where a tumulus was located at the approach to the town from the Cres side. In the area above and east of the Bijar cove, at the site of Mala Prepoved, tumuli were identified in the 1960s, indicating the presence of a necropolis in the wider area of Osor. This strategic position was likely connected with the settlement on the hill above Bijar and the necropolis at the location of Kono-pičje where flat graves were located in a sinkhole and to the west and north stretched graves under tumuli.

'Death in Osor' or the methods, practices, and burial rituals during the Bronze and Iron Ages, is an extensive and immensely important topic, which has only been briefly presented through this synthetic review. It has been confirmed, through the excavation of new burial complexes, that larger necropolises existed along the eastern and southwestern approaches to the settlement, near the still-active land routes. Now, a northern necropolis has also been confirmed, which was not outside the urban fabric but within it, assuming that the prehistoric settlement followed the terrain configuration and existing walls to the greatest extent. Thus, the necropolis near the cemetery and Sv. Marija has been classified as tumulus burials and the one at Kavanela as a flat grave necropolis, while the necropolis at Sv. Petar, based on available data, cannot yet be clearly classified in terms of burial methods, with no approach being ruled out.

It is noticeable, however, that the wealthier graves, with a greater number and variety of grave goods, are typically those found in stone chests, primarily documented at Sv. Marija, followed by Sv. Petar and Mala Prepoved. All this data indirectly points to the social community and clans that performed such rituals, their statuses and positions within it, their beliefs and customs, and even possible kinships and hierarchies within the broader community. This societal and ideological concept, as well as the practice of burial protocols, currently suggests that the graves at Sv. Katrina, Sv. Petar, and Sv. Marija represent the earliest phase of burial from the Late Bronze Age and Early Iron Age, which were, evidently within the urban space, all covered by medieval sacred and memorial monuments. This same

time frame includes the graves at Mala Prepoved and Konopičje. The graves at Kavanela, on the other hand, are linked to the later phase of the Early and Late Iron Age, where continuous burial practices persisted even with the transition to the new socio-political regime under Roman rule.

Povzetek

V predhodnih raziskavah, osredotočenih na materialno kulturo zadnjega prazgodovinskega tisočletja v Osorju, ni bilo obširno pisano z drugih perspektiv, zlasti s perspektive koncepta arheologije smrti. Da bi to storili, moramo predstaviti topografski pregled in kronološko ureditev lokacij grobov ter njihovo kontekstualizacijo v povezavi s pogrebnimi praksami znotraj in zunaj urbanega območja. Topografija in tipologija grobišč ter grobov sta bistveni za razumevanje, kako so bile te strukture integrirane v življenjski prostor Osorja in kako so njegovi prebivalci z njimi sodelovali. To je najjasneje razvidno iz njihove razvrstitve glede na različna merila. Topografski pristop se osredotoča na lokacijo grobov in nekropol glede na naselje, njihovo strateško pozicijo in morfologijo terena.

Pokopi znotraj mesta so bili v severnem podaljšku Osorja poznani že v 19. stoletju, novejša raziskave pa so zagotovile neposredne dokaze o posameznih grobovih, ki so bili odkriti od kapele sv. Katarine do samostana sv. Petra in njegove okolice, kjer je bilo skupno odkritih devet grobov, ki prikazujejo različne pogrebne metode in rituale.

Pokopi zunaj mestnih obzidij so verjetno potekali na treh strateških lokacijah – po naravnem terenu so bila grobišča postavljena na celinskih straneh blizu glavnih dostopov do mesta. Večje je bilo postavljeno vzdolž jugozahodne strani mestnega obzidja, na vhodu in na Kavanelskem prehodu z lošinjske strani. Drugo grobišče je bilo blizu vzhodnega podaljška mestnega obzidja, do trenutnega pokopališča in cerkve sv. Marije. Na območju nad in vzhodno od zaliva Bijar, na lokaciji Mala Prepoved, so bile v 60. letih prejšnjega stoletja identificirane gomile, kar kaže na prisotnost grobišč na širšem območju Osorja. Ta strateška pozicija je bila verjetno povezana z naseljem na hribu nad Bijarjem in grobiščem na lokaciji Konopičje, kjer so bili plani grobovi locirani v vrtači, proti zahodu in severu pa so se nahajale gomile.

Smrt v Osorju ali metode, prakse in pogrebni rituali v bronasti ter železni dobi so obsežna ter izjemno pomembna tema, ki je bila le na kratko predstavljena skozi to sintetično razpravo. Z izkopavanjem novih grobiščnih kompleksov je bilo potrjeno, da so večje nekropole obstajale vzdolž vzhodnih in jugozahodnih dostopov do naselja, blizu še vedno aktivnih kopenskih poti. Zdaj je potrjena tudi severna nekropola, ki ni bila zunaj urbanega tkiva, temveč v njegovi notranjosti, kar nakazuje, da je prazgodovinsko naselje v največji meri sledilo konfiguraciji terena in obstoječim obzidjem. Tako je bilo grobišče blizu cerkve sv. Marije klasificirano kot gomilno, na Kavaneli pa kot plano, medtem ko nekropola pri sv. Petru, glede na razpoložljive podatke, še ne more biti jasno opredeljena glede metod pokopa, pri čemer noben pristop ni izključen.

Opazno je, da so bogatejši grobovi z večjo količino in raznovrstnostjo grobnih pridatkov običajno tisti, ki jih najdemo v kamnitih skrinjah, predvsem dokumentiranih pri sv. Mariji, sledita pa jim sv. Peter in Mala Prepoved. Vsi ti podatki posredno kažejo na družbeno skupnost in klane, ki so izvajali take rituale, njihov status in položaj v njej, njihova verovanja in običaje ter celo možna sorodstva in hierarhije v širši skupnosti. Ta družbeni in ideološki koncept, kot tudi praksa pogrebnih protokolov, trenutno nakazuje, da grobovi pri sv. Katarini, sv. Petru in sv. Mariji predstavljajo najzgodnejšo fazo pokopa iz bronaste dobe ter starejše železne dobe, ki so bili, očitno znotraj urbanega prostora, vsi pokriti s srednjeveškimi sakralnimi in spominskimi objekti. V to časovno obdobje sodijo tudi grobovi pri Mali Prepovedi in Konopičju. Grobovi na Kavaneli pa so povezani s kasnejšo fazo starejše in mlajše železne dobe, kjer so se kontinuirane pogrebne prakse nadaljevale tudi ob prehodu v novo družbeno-politično ureditev rimske vladavine.

House Urns in the Burial Practices of the Western Necropolis of *Romula*
(NW Pannonia)
Hišaste žare v pogrebnih praksah zahodnega grobišča Romule (SZ Panonija)

Irena Lazar in Alenka Tomaž

Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije

Izvleček

Med letoma 2001 in 2004 je bila na lokaciji Ribnica pri Brežicah ob cesti Aquileia–Emona–Siscia raziskana obcestna in carinska postaja Romula, ki jo omenjajo že rimski itinerarji. Odkriti so bili večji del naselja, ostanki rimske ceste in zahodna nekropola s 131 grobovi. Tako kot na več grobiščih jugovzhodne Slovenije in severozahodne Hrvaške, so bili tudi v Ribnici odkriti štirje grobovi, v katere je bilo priloženih osem hišastih žar. Hišaste žare zasledimo pretežno v bogatejših grobovih, kar je izraženo tako z grobno arhitekturo samo kot tudi z grobnimi pridatki. Časovni razpon grobov s priloženimi hišastimi žarami na grobišču Romule sega od sredine 1. stoletja do konca 2. stoletja. Po obliki, okrasu in načinu izdelave hišastih žar iz Ribnice ne moremo v celoti vzporejati z najdbami z drugih najdišč, npr. bližnjih Dvorce pri Čatežu, Drnovega ali Drage pri Beli Cerkvi. Še najbolj se zdijo sorodne tistim iz Velikega Kamna in pabelokranjskim primerkom iz Rosalnic ali Borštka pri Metliki, četudi lahko tudi pri teh primerjavah opazimo marsikatero razliko.

Ključne besede: Romula, Pannonia, obcestna postaja, carinska postaja, zahodna nekropola, hišaste žare, Latobiki

Abstract

Between 2001 and 2004, the roadside and customs station of *Romula*, which is mentioned in Ancient Roman itineraries, was excavated at the site of Ribnica near Brežice on the *Aquileia–Emona–Siscia* road. The more significant part of the settlement, the remains of the Roman road, and the western necropolis with 131 graves were uncovered. At Ribnica, as at several other burial sites in south-eastern Slovenia and north-western Croatia, four graves were discovered, containing eight house urns altogether. House urns are predominantly found in the richer graves, which is reflected both in the grave architecture itself and in the grave goods. The time span of the burials with house urns at *Romula* ranges from the mid-first century to the end of the second century. Regarding form, decoration, and method of manufacture, the house urns from Ribnica cannot be fully compared with finds from other sites, such as the nearby Dvorce near Čatež, Drnovo, or Draga near Bela Cerkev. They seem to be most closely related to those from Veliki Kamen and to the Bela Krajina specimens from Rosalnice or Borštek near Metlika, although even in these comparisons, many differences can be noted.

Keywords: Romula, Pannonia, road station, customs station, western necropolis, house urns, Latobici

Introduction

‘House-shaped’ urns or house urns, also known in the literature as *Latobici* ‘House’ urns, are one of the more interesting and intriguing ceramic forms found in Roman-period graves in south-eastern Slovenia and north-western Croatia.¹

The first specimens of house urns were discovered in present-day Slovenia more than two hundred years ago (Petru 1971, 9), and they aroused considerable interest at that time. Karl Dežman was the first to write about them in detail (Deschmann 1886, 17), and his work was followed by many others. We should mention Peter Petru, who published several works about house urns (Petru 1966) and discussed them separately in detail in a comprehensive study in 1971 (Petru 1971). In this work, he not only collected all the known specimens of house urns up to that time but also gave a detailed overview of the history of their research, as well as examples of house models and house urns from prehistoric contexts in the wider European area. He devoted considerable attention to their manufacture, design development, and decoration in a separate chapter. He was also interested in the social position of the users of the house urns, their distribution, and their historical background (Petru 1971). More than fifty years after publication, some of his theses no longer seem relevant. However, his remarkable contribution to the knowledge of the subject itself cannot be overlooked.

Interest in house urns has remained steady over the years, with numerous scholars continuing to contribute. Notable among them are Zoran Gregl (1997; 2007), Borut Križ (2003), and Phil Mason and Bernarda Županek (2018), each adding their unique perspectives to our understanding of house urns.

House urns are a form of ceramics found exclusively in Roman-period graves in south-east-

ern Slovenia and north-western Croatia. Their geographical distribution coincides to the greatest extent with the area inhabited by the Celtic group *Latobici* before the arrival of the Romans, hence their frequent designation in the literature as *Latobici* house urns. In his study, Peter Petru collected almost 100 house urns from 22 reliable sites and three unverified sites (Petru 1971, 12). In recent decades, primarily, but not exclusively, during highway excavations, several new sites have been discovered where house urns have been added to the grave. Among them, we highlight Ribnica near Brežice, where during excavation between 2001 and 2004, four graves were found to contain eight specimens of house urns.

Romula (NW Pannonia) – Ribnica near Brežice

The Settlement

Roman *Romula* is located in the village of Ribnica near Jesenice in Dolenjska (Lower Carniola) (Petru 1975, 259), or Ribnica near Brežice, as the site came to be known during the latest archaeological research (2001–2004). *Romula* was twice mentioned in ancient sources, in two Roman itineraries (Šašel 1975): the *Tabula Peutingeriana* and *Itinerarium Antonini* from the end of the third century. The former (IV, 3) places it as a road station on the main *via publica* through *Aquileia–Emona–Siscia–Sirmium*, 10 miles from the *Neviodunum* municipium and 14 miles from the *Quadrata* station, while the latter marks it under the number 274.4 on the II *Aquileia–Senia–Siscia* road, 10 Roman miles from *Bibium* and 14 miles from the *Quadrata* station (Šašel 1975, 76–77). It was built at the beginning of the Pannonian Plain. The settlement developed at the strategically exceptionally favourable point at the passage from the valleys of the Krka and Sava Rivers to the Pannonian Plain at the foot of the Gorjanci hills, at the passage into the plain of the Sava River (*Savus*). On the narrowest part of the terrace between the Sava River and the Gorjanci slope ran the *via publica*

¹ In his study of house urns, Peter Petru included some specimens from Austria, Germany, and Hungary in similar house-shaped urns. However, they seem to be quite different in form from those from graves in south-eastern Slovenia and north-western Croatia (Petru 1971, 50–52, 66).

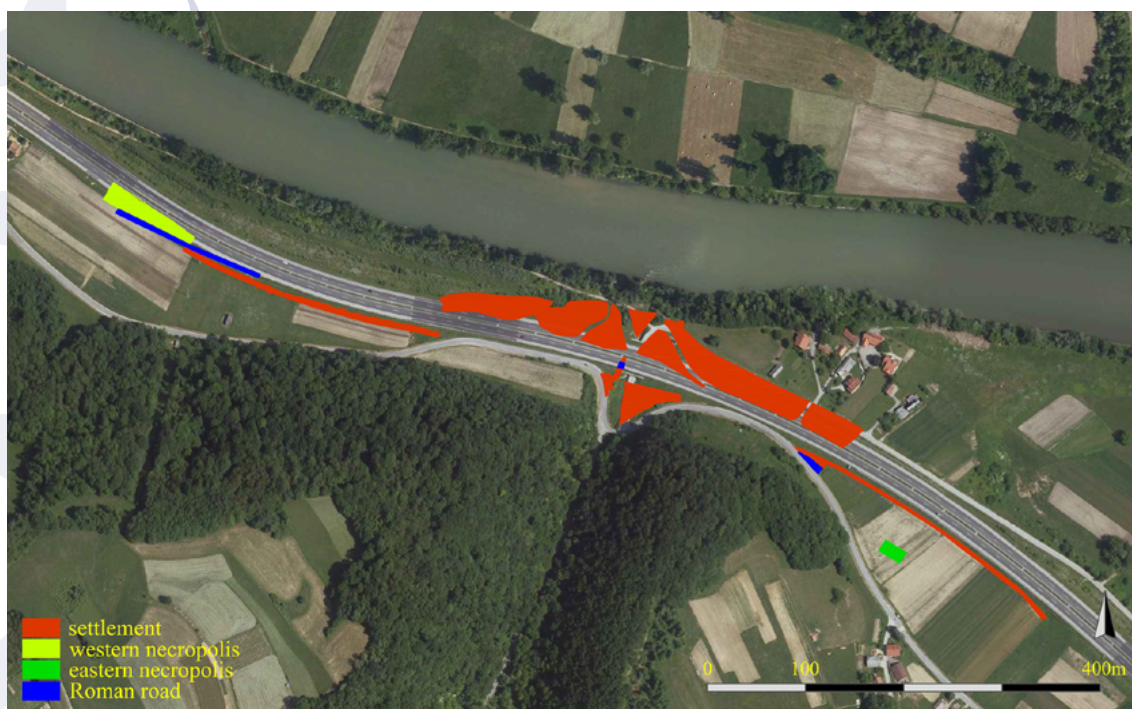


Figure 1: Ribnica near Brežice, Location of the settlement, Roman road, western and eastern burial site on a digital orthophoto image, ©Google Satellite

Emona–Siscia; from the peaks and hills on the outskirts of Gorjanci hills, the view spreads west, east and to the north, while the slopes of Gorjanci protect the south side. The settlers built their settlement on the narrowest section between Gorjanci and the Sava River, which allowed them to supervise the river traffic along the Sava River. In this way, the *Romula* road station linked the entrance to Italy with the Balkan Peninsula and was marked in the aforementioned itineraries.

New and extensive research (2001–2004) revealed a large settlement area with prominent public buildings, part of the Roman road *Emona–Siscia*, and a large part of the western necropolis (Figure 1). It is important to single out the find of a votive inscription to Silvanus Augustus, dedicated by the slave of the customs officers' society, and an inscription ROMVLA on a lead tablet. These findings are essential for defining the administrative status of the settlement and confirming its location.

The Via Publica Emona–Neviodunum–Siscia

The Roman Road *Emona–Neviodunum–Siscia*, which led in Roman times through present-day Dolenjska, was originally a *via militaris*, which means that during the conquest of the Western Balkans, it was founded, laid out, and to a large extent probably also built by the Roman army for its conquest campaigns and other needs (Šašel 1977, 459, 466). The lack of epigraphic finds means it cannot be known exactly when the road was built. During the reign of Emperor Augustus, this part of today's Dolenjska was included in Illyricum, a particular area founded before the establishment of the independent province of Pannonia. Considering the political events in the empire and its strategic needs, it can be concluded that the road was already built in the Augustan period. At that time, there was no doubt that enough military units or legions were present in this area, which were prerequisites for the implementation of such



Figure 2: Composite photograph of burial plots A and B (photo: Franci Aš)



Figure 3: Composite photograph of burial plots C and D (photo: Franci Aš)



Figure 4: Ribnica near Brežice, western necropolis, Grave 1 (photo: Franci Aš)

a demanding construction undertaking. Initially, these units were involved in Octavian's war in Illyricum (35–33 BC), then during Tiberius' operation in Illyricum between 15 and 9 BC, and finally during the Pannonian-Dalmatian rebellion in the years between 6 and 9 AD (Lovenjak 1997, 90).

The Roman road *Emona–Neviodunum–Siscia* route was first confirmed by archaeological research in 1958 when the Eastern *Romula* necropolis was discovered, which lay in a narrow strip along the road (Petru 1969). During the 2001–2004 excavations, the route of the road was again documented in several places, which enabled the reconstruction of its course through the entire settlement (Figure 1) (Tomaž, Lazar, and Breščak, forthcoming).

The Cemeteries

The Eastern Necropolis (researched 1958–1960) lay east of the settlement and was partially exca-

vated in a narrow strip south of the *Emona–Siscia* road (Petru 1969, 21). In the Eastern cemetery, 41 graves, 5 of which were inhumations, one grave plot, and one built tomb were unearthed. They belong to the period from the early first century to the beginning of the third century.

The Western cemetery, near the village of Podgračeno, was excavated between 2002 and 2004, stretching along the Roman road on its north side. A strip up to 1.50 m wide separated the western cemetery from the *Emona–Neviodunum–Siscia* road, eventually covered by road fill. The surveyed area where the burials were located was 336 m long, with a maximum width of up to 16 m, but most of the burials, including the four burial plots, were spread along a length of 99m. The orientation of all the graves more or less respected the course of the road. A total of 131 graves were discovered, 99 of which were cremation graves, 2 were cremation graves with the addition of uncremated teeth, 20 graves were

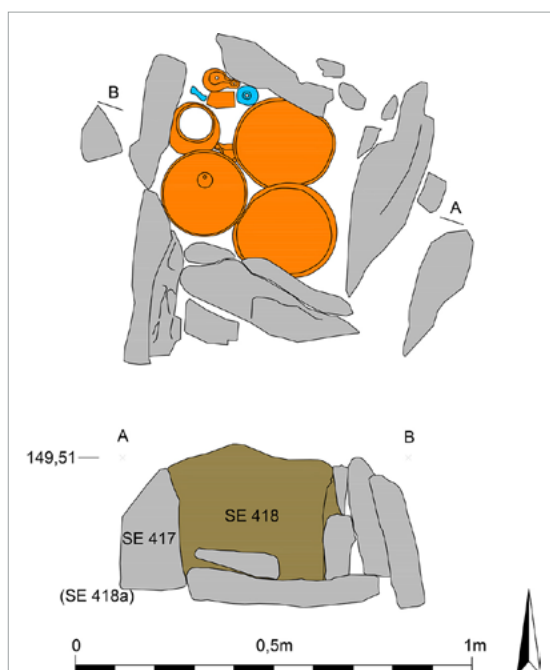


Figure 5: Ribnica near Brežice, western necropolis, drawing of Grave 1 (prepared by: Aleš Ogorelec)

inhumations, and 6 contained inhumation burials and cremation residues. Four graves contained no human remains or grave goods and were interpreted as either epitaphs or pre-prepared graves (Tomaž, Lazar, and Breščak, forthcoming). In more than twelve instances, graves also contained several burials.²

Apart from individual or group graves, four larger grave plots (A, B, C, D) (Figures 2 and 3) with several individual graves and two built tombs were also explored. One of the latter lay within grave plot B, and the other was built individually in the far western part of the necropolis. The documented forms of cremation graves are pretty diverse, and we can divide them into six more significant groups: 1 – a burial in a simple grave pit and a *bustum*; 2 – a burial in an urn; 3 – a grave with tiles structure; 4 – a burial in a stone walled grave pit; 5 – a burial in a square chest-like grave made of stone slabs (Figure 4); 6 – a rec-

² The data is based on a partially completed anthropological analysis and the interpretation is therefore only preliminary.



Figure 6: Ribnica near Brežice, western necropolis, Grave 7 within the grave plot B (photo: Franci Aš)

tangular built tomb. Skeleton graves were documented as: 1 – simple grave pits; 2 – burials with tile construction; and 3 – burials with stone slabs construction.

House Urns from the Western Necropolis of *Romula*

Eight house urns were discovered in four different graves at the Western cemetery of *Romula*³: Grave 1 (Figures 4 and 5, Tables 1–6), Grave 2, Grave 7 (Figure 6) and Grave 30. The proportion of graves with house urns is small, representing only three percent. Three were added to Grave 1 (Tomaž, Lazar, and Breščak, forthcoming, cat. no. 55–57), one was added to Grave 2 (Tomaž, Lazar, and Breščak, forthcoming, cat. no. 78), two were added to Grave 7 of rectangular built Tomb 1 (Tomaž, Lazar, and Breščak, forthcoming, cat. no. 156–157), and two were also added to Grave 30 (Tomaž, Lazar, and Breščak, forthcoming, cat. no. 476–477).

Based on the urn shape, the so-called ‘door opening’, the shape of the roof, and the button or finial, house urns can be grouped into three primary forms with several variations (Figure 7). House

³ Petru mentions several fragments of House urns from the eastern necropolis of *Romula* in his study (Petru 1971, 50), although they were not documented by drawing. He also mentions an indication that a house urn from grave 35 from Ribnica near Brežice was supposed to be in the museum collection in Samobor. However, this information later proved to be inaccurate (Petru 1971, 50).

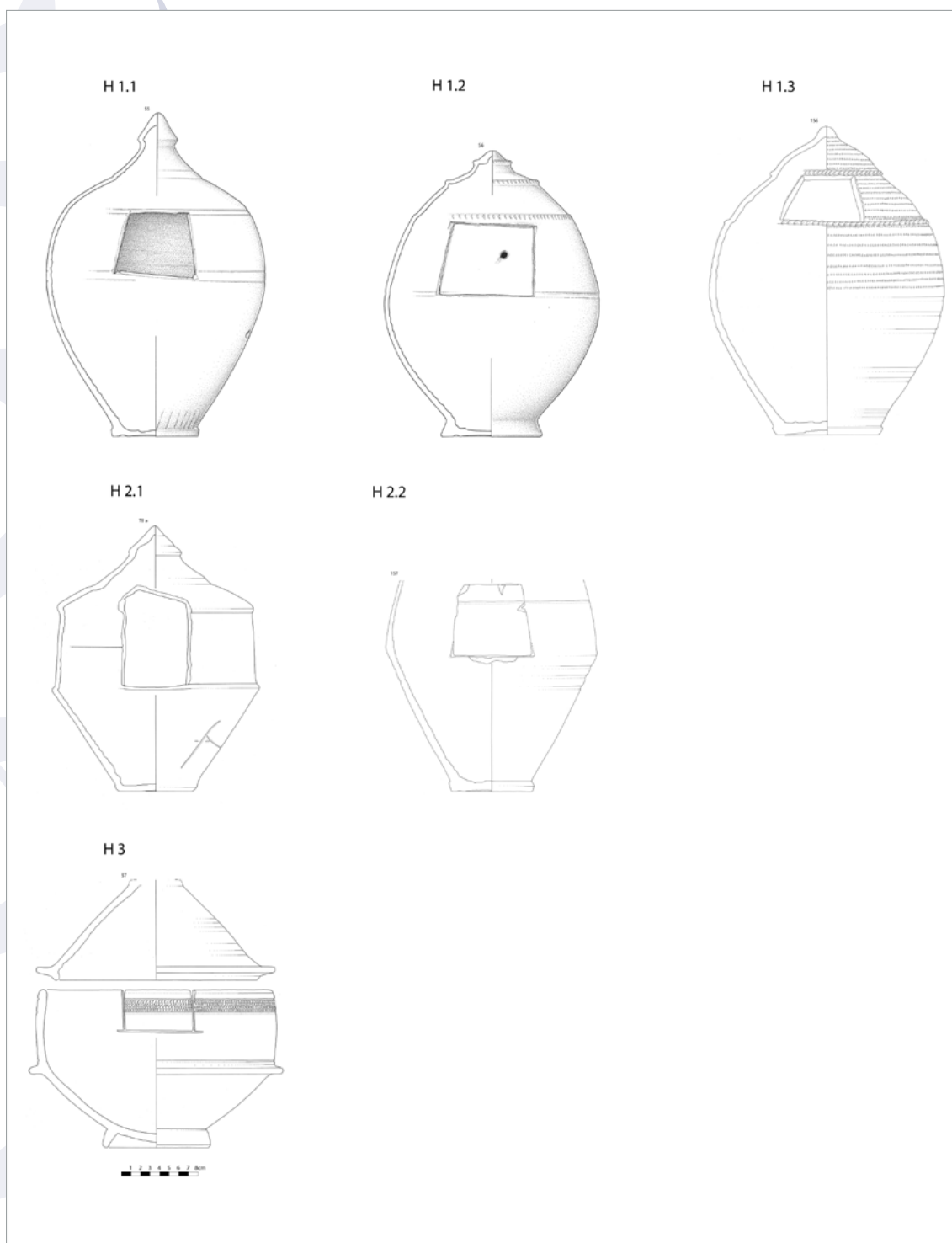


Figure 7: Comparative overview of house urn forms at Ribnica near Brežice (drawings: Janja Tratnik Šumi; prepared by: Aleš Ogorelec)



Figure 8: House urn from grave 1 (10)
(photo: Aleš Ogorelec)



Figure 9: House urn from grave 1 (11)
(photo: Aleš Ogorelec)

urns with rounded oblong forms are grouped into form H 1 with three variations.

Variant H 1.1 includes house urns with rounded oblong forms tapering towards a low-ringed base. The upper parts represent a conical roof with an accentuated finial with a pointed knob. The 'doors' are placed in this variant in the upper part of the vessel and are trapezoidal. The decoration is usually incised in horizontal arrays.

House urns of form H 1.1 were found in Grave 1 (Figure 8) (Tomaž, Lazar, and Breščak, forthcoming, cat. no. 55) and Grave 30 (Tomaž, Lazar, and Breščak, forthcoming, cat. no. 477). House urns of form H 1.2 have a strongly rounded, elongated, slightly biconical shape, which gently tapers towards a low ring-shaped base. The upper part is formed into a profiled conical roof form, which is divided into three parts by segmented plastic ribs. The roof ends in a flat-

tened button. The trapezoid-shaped door with a hole is in the central part of the urn. Such an urn was placed in Grave 1 (Figure 9) (Tomaž, Lazar, and Breščak, forthcoming, cat. no. 56). The House urns of form H 1.3 have a bellied shape. The part with the door opening is separated from the rest of the vessel by two horizontal segmented ribs. The upper part (roof) has two parts; the top is spherical with a small rounded conical knob. The opening is high in the urn's upper part and trapezoidal in shape. The base of the urn is concave. This shape of urn was added to Grave 7 (Tomaž, Lazar, and Breščak, forthcoming, cat. no. 156).

The house urns of biconical shapes, more rigid and with flat or cylindrical form, are grouped in the form H 2. The biconical house urns with a cylindrical central part of the body and a square or rhomboidal opening are grouped in form

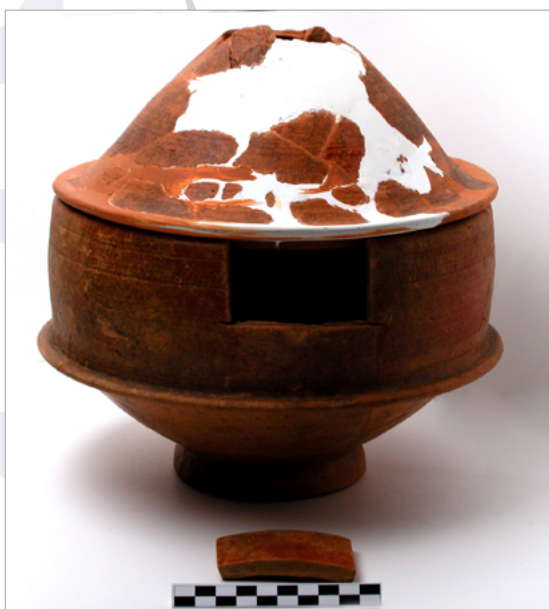


Figure 10: House urn from grave 1 (12)
(photo: Aleš Ogorelec)

H 2.1. The roofs of these urns are conical, and the knobs are large and roof-shaped. Urns of this shape were found in Grave 2 (Tomaž, Lazar, and Breščak, forthcoming, cat. no. 78) and Grave 30 (Tomaž, Lazar, and Breščak, forthcoming, cat. no. 476). Another variant of the biconical house urn is one with a cylindrical central part that tapers slightly towards the top (shape H 2.2). The central part of the urn has a trapezoidal door. The upper part unfortunately is not preserved in this variant. An urn of this shape was found in Grave 7 (Tomaž, Lazar, and Breščak, forthcoming, cat. no. 157).

The most exciting form, however, is the house urn of the form H 3. This urn, composed of two parts, has the lower part made of a simple serving bowl (type Drag. 25) with a subsequent cut-out door of a regular rectangular shape. For the upper part of the urn, a simple conical lid with a horn-shaped rim was used (the handle is missing). An example of a two-part house urn of the form H 3, which ingeniously joined two pieces of regular serving vessels to achieve or recreate this very characteristic and specific form of the vessel, was discovered in Grave 1 (Tomaž,

Lazar, and Breščak, forthcoming, cat. no. 57). This urn from Ribnica near Brežice is the only known example of a two-part house urn (Figure 10).

The house urns from Ribnica near Brežice are made of finely refined clay without any visible inclusions. In all cases, they are wheel-thrown and fired in an oxidizing atmosphere. The colour of the surface and its inner layer is reddish yellow. They have a soft surface, which may be coated with a dark red (Tomaž, Lazar, and Breščak, forthcoming, cat. no. 55 and 157), red (Tomaž, Lazar, and Breščak, forthcoming, cat. no. 476–477), orange-red (Tomaž, Lazar, and Breščak, forthcoming, cat. no. 56), light brown-orange (Tomaž, Lazar, and Breščak, forthcoming, cat. no. 78) or red-orange slip (Tomaž, Lazar, and Breščak, forthcoming, cat. no. 57). The slip may be applied on the outer surface, inner and outer surfaces, or on part of the outer surface (Tomaž, Lazar, and Breščak, forthcoming, cat. no. 476). In one case, there was no coating (Tomaž, Lazar, and Breščak, forthcoming, cat. no. 156), and in most cases, the coating is preserved only in traces.

In several cases, house urns from Ribnica near Brežice are decorated with horizontal incisions highlighting individual sections of the urn, such as the urns from Grave 1 (Tomaž, Lazar, and Breščak, forthcoming, cat. no. 55) and Grave 30 (Tomaž, Lazar, and Breščak, forthcoming, cat. no. 477), which both belong to the urn form H 1.1. They may also be decorated with horizontal grooves, such as the urn of form H 1.2 from Grave 1 (Tomaž, Lazar, and Breščak, forthcoming, cat. no. 56) or the urn of form H2.2 from Grave 7 (Tomaž, Lazar, and Breščak, forthcoming, cat. no. 157). The house urn of form H 1.3 is a richly decorated urn with segmented plastic ribs and impressions in the upper part of the body (Tomaž, Lazar, and Breščak, forthcoming, cat. no. 156). However, the only decoration on the two-part house urn from Grave 1 is the original decoration of the serving bowl, which was used to create the urn's lower part (Tomaž, Lazar, and Breščak, forthcoming, cat. no. 57).

Discussion

Comparisons to the house urns found at Ribnica near Brežice can be found at several Roman sites in south-eastern Slovenia and north-western Croatia. The closest to Ribnica finds were the house urns discovered during the excavations of the necropolis at Dvorce near Čatež in the 1990s. Five house urns are known from the site, but unfortunately, they have not yet been fully published. At this site, urns were buried in rectangular, stone slab-lined graves and circular walled tombs (Bavec 2016).

Many house urns were also discovered during the recent excavations of Roman cemeteries in the Drnovo area. In total, nine house urns were discovered in six rectangular stone-built tombs, with one house urn added to four tombs (tombs 1, 16, 17, 18), two house urns added to tomb 14, and three house urns added to tomb 7. The graves from the Drnovo 2 site are dated to the second and third centuries (Vojaković and Novšak 2022, 107). However, researchers assume that some of the tombs were looted in the Roman or semi-transitional period due to the scarce grave goods in the individual tombs (Vojaković and Novšak 2022, 105).

The settlement and necropolis area of Drnovo or *Neviodunum* stands out in terms of the number of known house urns. Sonja and Peter Petru published them in 1978 (Petru and Petru 1978). Their publication is based mainly on the Pečnik excavation collection from the Drnovo area, currently held by the National Museum of Slovenia. Due to the historical circumstances, the museum material does not have information on the exact archaeological context or preserved burial complexes. Identification and interpretation could, therefore, be based primarily on a formal analysis of the findings. These finds were also the basis for Petru's study on the *Latobici* house urns (Petru 1971).

The following nearby site, where house urns are present in most of the discovered graves, is Veliki Kamen (Uršič 1985, 19). Here, five round and square-built tombs were discovered dur-

ing protective excavations in 1962. As many as nine house urns were discovered in four graves. In Grave 1, a single house urn was added; however, in Grave 3, there were four of them, and in Graves 2 and 5, two house urns were placed (Uršič 1985, 21–25).

A Roman-period burial site and parts of a road station (probably *Crucium*) were discovered in Draga near Bela Cerkev on the Ljubljana–Obrežje motorway route and excavated in 2002 (Križ 2003; Udovč 2022). At this burial site a burial plot, eleven walled tombs, ten cremation and five inhumation graves were found (Udovč 2022, 23). There were also house urns in seven graves among the elaborate grave goods. In three graves, only one house urn was placed (Graves 3, 20, and 21); three graves contained up to two urns (Graves 7, 10, and 14); and three house urns were added in Grave 1 (Udovč 2022).

To the southeast of *Romula*, we should also mention the site of Gornja vas near Žumberk in neighbouring Croatia, where seven stone tombs were found to contain various forms of house urns. Most of them were placed to the tombs individually, but in two tombs two house urns were discovered in each tomb (Gregl 1997, 57). Based on the grave finds, the authors conclude that the burial site was in use from the middle of the first century until the time of the Marcomannic Wars (Gregl 1997, 79).

In addition to the highlighted sites, where house urns are represented in more significant numbers, it is worth mentioning that they are also found in other cemeteries in the Dolenjska and Posavje regions. However, they occur in smaller numbers, or the sites still need to be fully published. These include Zloganje near Škocjan (Breščak 1981), Straža near Novo mesto (Knez 1965; Križ, Stipančič, and Škedelj Petrič 2009, 359, cat. no. 4), the Škobernetov vrt site (Križ, Stipančič, and Škedelj Petrič 2009, 359, cat. no. 1, 3a, 3b), the Beletov vrt site (Knez 1992) and Ljubljanska cesta site in Novo mesto (Božič 2008), Mačkovec near Novo mesto (Mason 2012; Mason and Županek 2018), a single grave from Šahovec near Dobrnič (Slabe

1975), Medvedjek–Gmajna (Stemberger Flegar and Predan 2022) and others. In the area of Bela Krajina, graves with house urns were also found at Borštek near Metlika (Dular 1974), Rosalnice (Dular 1976), Otok near Podzemlje (Dular 1976), Štrekljevec (Dular 1976) and at the site of Hrast near Jugor (Dular 1976). Some individual finds of house urns from other sites, however, were already mentioned and described by Peter Petru in his study (Petru 1971, 14–52).

All comparable house urns are technologically very diverse, sharing only the use of generally refined clay admixtures and often a coating on the outer and/or inner surface. At Drnovo 2, for example, house urns are included among the tableware with a coating as a separate functional-typological group (Vojaković and Novšak 2022, 68, cat. no. 12, 18, 50–52, 75, 97, 101, 118–122, 133, 149, 177, 184, 201). They are mostly made of refined clay admixture, with rare to moderate inclusions. They have a light-coloured inner core and a red-to-dark-red slip on the vessel's outer and/or inner surface. They are most often decorated with painted decoration, occasionally with incisions or ribs, and the visual appearance is complemented by the so-called window openings and the rooster-shaped button on the top of the urn (Vojaković and Novšak 2022, 68).

At the Draga cemetery near Bela Cerkev, 12 house-shaped urns were unearthed, each with its own unique features. Some are adorned with rectangular 'window' openings on the back, and their button may end in the form of a rooster (Udovč 2022, cat. no. 68–69, 142) or a moulded button (Udovč 2022, cat. no. 102–103, 159). They may be coated with a red coating, have a decorated upper part or roofs, and some have a central part where the doors are located with a rib below and above, accentuated or separated (Udovč 2022, 84). In individual cases this part may also be separated by a groove (Udovč 2022, cat. no. 30–31, 48).

Upper part of the house urn from the Medvedjek–Gmajna site is also wheel-thrown and made from a medium- to fine-grained clay ad-

mixture but with frequent inclusions of chamotte. The outer surface also has a red slip (Stemberger Flegar and Predan 2022, cat. no. 8).

Most house urns from the site Dvorce near Čatež are similar in appearance and production technology to those found at Ribnica near Brežice, Drnovo 2, and Draga near Bela Cerkev. They are wheel-thrown and made from fine-grained clay. They are coated with a red slip and fired in an oxidizing atmosphere. On some, painted decoration is visible (for example, urns from Grave 2 and Grave 5). However, there is also a specimen from Grave 10, which is uncoated and fired in a reductive atmosphere so its colour is not bright orange but brown (Bavec 2016).

At the Veliki Kamen site, Grave 3 contained, in addition to a house urn of grey fired clay with a red coating, an urn of grey-black fired clay with a black coating, which has a spruce twig motif incised on both sides of the door opening (Uršič 1985, 22).

House urns made of grey-black fired clay occur, among others, at the site of Gornja vas in Žumberak. In Grave 24, a black-fired urn decorated with incisions and rouletted ornament and with eight X signs above the door opening was found (Gregl 2009, 48, Grave 24: cat. no. 1). In the same grave, a grey-fired house urn was also found (Gregl 2009, 48, Grave 24: cat. no. 4). The house urn from grave 40 is also black-fired, decorated with horizontal grooves and rouletted ornament (Gregl 2009, 62, Grave 40: cat. no. 2). The remaining urns at the site of Gornja vas at Žumberak are light-toned, fired in an oxidizing atmosphere and coated with a red slip. Among them, the urn from Grave 36 stands out, with a prominent decoration on the cylindrical central part of the lining. In addition to the horizontal grooves and lines of impressions, it has an incised figural decoration. On each side of the door opening stylized human figures are carved, which, according to the researcher's interpretation, represent the door guards. In addition, X-shaped symbols are carved on the door and on the cylindrical central part of the urn's body (Gregl 2009, 57, vol. 31: 1).

Table 1: Comparative overview table of selected types of grave goods with house urns from the sites of Ribnica near Brežice, Draga near Bela Cerkev, Veliki Kamen, Drnovo 2, and Gornja vas near Žumberk (prepared by Alenka Tomaž).

Site	Grave number	Grave construction	Number of house urns	Oil lamps				Glass			Dating	Publication
				stamped	others	fibulae	iron knives	amber	balsamarium	vessels	coins	
Ribnica near Brežice - western cemetery	Grave 1	grave pit enclosed with stone slabs	3	2				1	3	2		unpublished
	Grave 2	grave pit enclosed with stone slabs	1							3		
	Grave 7	rectangular stone-built tomb	2			4				1	1	
	Grave 30	simple grave pit	2			2					1	
Draga near Bela Cerkev	Grave 1	walled stone chest with a stone lid	3	1		1			1			Udovč (2022), Križ (2004)
	Grave 3	chest made of tegulae with a stone lid	1	2		2					2	
	Grave 7	tomb with a dome and an entrance	2		1		1				1	
	Grave 10	tomb with a dome and shaft entrance	2	1	1		1				3	
	Grave 14	tomb with a dome and shaft entrance	2	1		1	1					
	Grave 20	tomb with a dome and shaft entrance	1	1		4	2				1	
	Grave 21	circular tomb with a dome	1	1		2	3				1	
Veliki Kamen	Grave 1	circular stone-built tomb	1									Uršič (1985)
	Grave 2	rectangular stone-built tomb	2			2						
	Grave 3	circular stone-built tomb	4			1						
	Grave 5	not preserved	2			1						
Drnovo 2	Tomb 1	stone-built rectangular tomb	1									Vojaković and Novšak (2022)
	Tomb 7	stone-built rectangular tomb	3									
	Tomb 14	stone-built rectangular tomb	3	1								
	Tomb 16	stone-built rectangular tomb	1								2	
	Tomb 17	stone-built rectangular tomb	1								147, 125–128	
	Tomb 18	stone-built rectangular tomb	1	1								
Gornja vas near Žumberk	Grave 24	circular stone-built tomb	2			1			1	1	86	Gregl (1997; 2007)
	Grave 32	destroyed structure	1								1. – 2. century	
	Grave 36	circular stone-built tomb (dry stone) with a dome	1			7			1	4	1	
	Grave 40	ellipsoidal stone-built tomb	2	1		1	1				1. – 2. century	
	Grave 40a	urn on the outside of Grave 40	1								1. – 2. century	
	Grave 43	rectangular stone structure	1		1						1. – 2. century	
	Grave 62	stone construction	1								1. – 2. century	

Individual black, brown, and grey-fired urns are also known from Drnovo (Petru and Petru 1978, 70), while grey and grey-black-fired urns have been found in Grave 10 in Rosalnice (Dular 1976, 192).

Given the recently discovered house urns, their number, diverse shapes/forms, production technology, decoration, and their long-lasting use, we can assume that they were made in different workshops. For this reason, Petru's hypothesis about a centre for house urns production in Roman *Neviodunum* (Petru 1971) no longer seems justified. Instead, it appears they were made upon the buyer's order, judging by their extraordinary diversity in the details.

Graves from the western necropolis in *Romula*, where house urns are found, can be chronologically placed from the mid-first century to the first half or mid-second century, based on the composition of grave goods and the coins found. Considering the chronologically definable grave complexes from other well-dated sites, the graves from Ribnica are among the earliest. The graves from Veliki Kamen, which contained House urns, could be dated from the late first century to the end of the second century, but no coins as additional support for possible dating were not found (Uršič 1985, 35).

The newly discovered graves from Drnovo show a modest range of finds that would allow for a more precise chronological placement; only in tomb 16 do two coins help to roughly date it to the mid-second century (Vojaković and Novšak 2022). The graves with house urns from Draga near Bela Cerkev are dated from the late first century to the end of the third century, based on the grave goods and the accompanying coin finds (Križ 2003; Udovč 2022).

The latest finds and new grave complexes indicate the use of house urns in burial cults over a relatively wide time span (Table 1). The earliest finds are known from Ribnica and date to the mid-first century, while most well-dated grave contexts originate from the second century. The youngest grave contexts with accompanying house urns come from the cemetery at Draga

near Bela Cerkev and date to the end of the third century (Križ 2003; Udovč 2022).

The burial architecture of the graves, particularly those housing urns, serves as a significant indicator of the social status of the deceased. This architectural aspect suggests that the individuals were part of a wealthier social class, capable of commissioning or constructing masonry tombs with square or circular floor plans, or lining grave pits with stones or stone slabs. A notable exception is a single case from Ribnica, where urns were placed in a simple grave pit (Grave 30), a rare occurrence that stands out among the findings.

The composition of grave goods at five cemeteries examined in more detail reflects a diverse and high-quality assortment of local and imported items (Table 1). Most commonly found alongside house urns in graves are oil lamps with stamps, likely associated with burial rituals, as well as items of personal adornment, with fibulae standing out in both number and variety of forms. A unique feature regarding the grave goods in graves with house urns is represented by the graves from Draga near Bela Cerkev, as five contained iron knives (Udovč 2022). Among the high-quality imported items, it is worth mentioning the amber items from Grave 1 in Ribnica near Brežice and glass vessels in Graves 1, 2, and 7, as well as Graves 24 and 36 from Gornja vas near Žumberk (Gregl 2007). The ceramic grave goods are primarily of a local or regional character, with hardly any imported Italic pottery (Table 1).

Conclusion

The problem of interpreting house urns in the region of south-eastern Slovenia and north-western Croatia has been addressed by numerous authors in the past. The first comprehensive study of house urns, as a distinctly local element of Roman graves in the area of present-day south-eastern Slovenia, was contributed by Peter Petru (Petru 1971), as already mentioned. He linked house urns to the community of the Celtic tribe of *Latobici*, which inhabited this area from

the second half of the first century BC onward (Petru 1966; 1971). His thoughts and conclusions have largely been summarized in the publications of Zoran Gregl (Gregl 1997; 2007; 2009). Borut Križ, in the exhibition catalogue for Draga near Bela Cerkev, contemplated how urns represent a particular form of final resting place in a spiritual-religious sense and indicate a strong belief in the afterlife (Križ 2003, 24). A more recent study by Phil Mason attempted to connect the occurrence of house urns spatially and ideologically to the settlement patterns of the younger Iron Age and the contemporary Celtic communities (Mason 2012).⁴ Phil Mason and Bernarda Županek, in their article from 2018, link house urns to the elements of the Norico-Pannonian tradition and highlight the mixing of local cultural identities with new ones brought by Romanization (Mason and Županek 2018). However, they all agree that house urns played an important role in burial rituals.

The current state of newly discovered necropolises and their material culture, temporal occurrence, spatial distribution, and, last but not least, the stylistic and technological diversity of house urns suggest that we could examine their role in the context of burial practices from a different perspective, not necessarily in connection with prehistoric tradition.

The following facts and observations support this. The oldest contexts in which house urns appear date back to the mid-first century when the Romanization of present-day Slovenia

was already in full swing or was even slowly concluding. House urns are, for the most part, unknown in Late La Tène and early Roman burial sites in Dolenjska. At several Roman period burial sites in Dolenjska, an area inhabited by the *Latobici*, house urns do not even appear in graves (for example, at the *Praetorium Latobiorum* – Trebnje). The emphasized elements of the indigenous Celtic communities, as reflected in the epigraphic and onomastic materials during the first century, significantly declined and nearly disappeared by the second century, and only exceptionally are they present in the third century, as evidenced by the case of *Celeia* (Šašel Kof 1984). In contrast, house urns remain in graves until the end of the third century.

So, are house urns genuinely connected with the tradition of *Latobici*, the indigenous community in this area? Do house urns really highlight the complexities of how different cultures approached death and commemoration, by blending traditional customs with the influences of Roman ideology? What direction does the current state of research and the presented facts indicate? Perhaps it would be worthwhile to consider different aspects and beliefs of individual groups of inhabitants who marked the uniqueness of their beliefs or attitudes towards burial practice with the use of house urns, in which the souls of the deceased found a characteristic and familiar residence.

New and in-depth research may help answer or dismiss this provocative suggestion.

4 The possibility of origins of Roman house urns in prehistoric contexts of Dolenjska, specifically from the late Bronze Age, has also been investigated by Ana Kovačič, Bine Kramberger, and Kaja Stemberger Flegar (2023, 17).

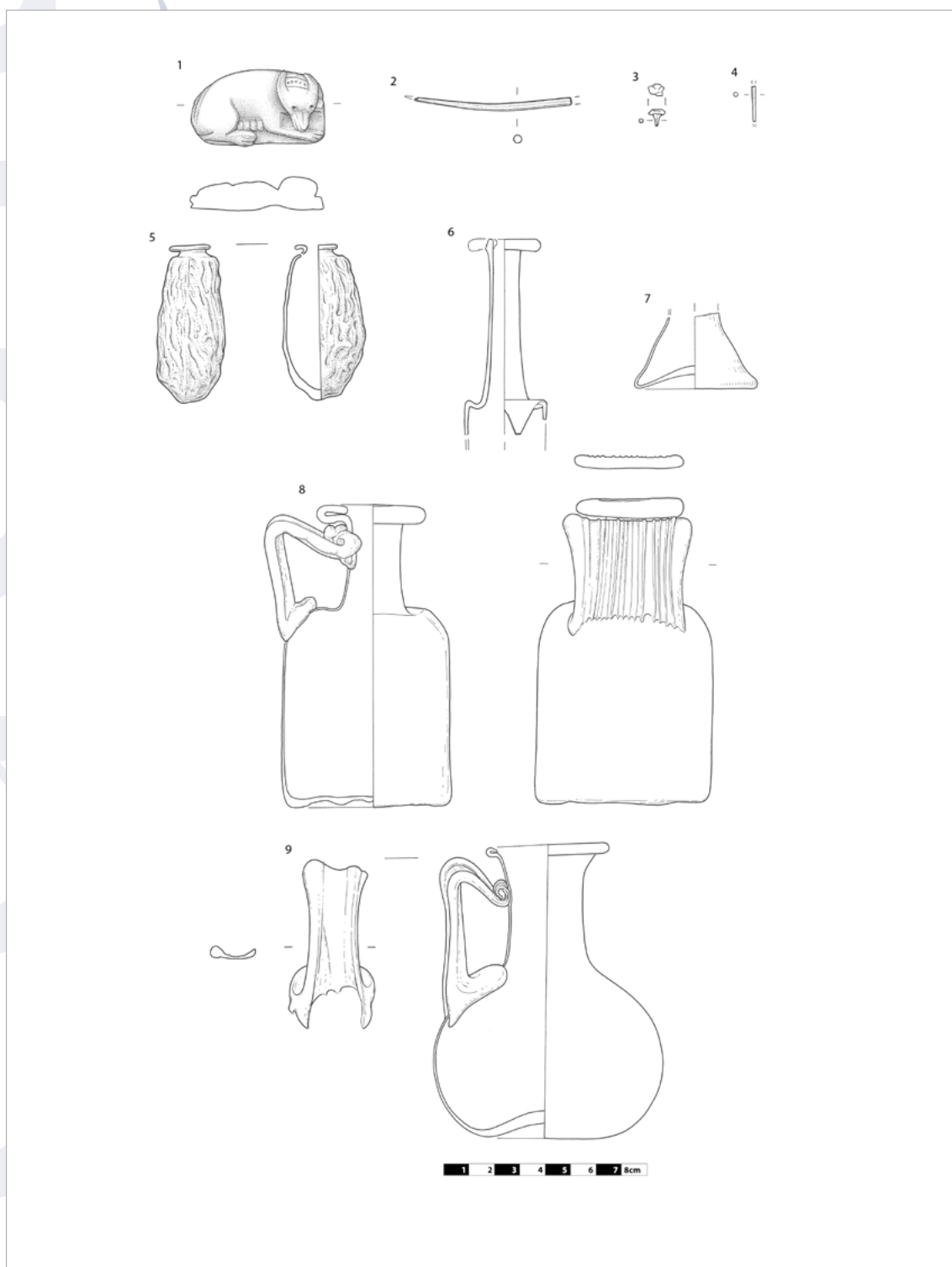


Table 1: Ribnica near Brežice, finds from Grave 1 (drawings: Janja Tratnik Šumi; table prepared by: Aleš Ogorelec)

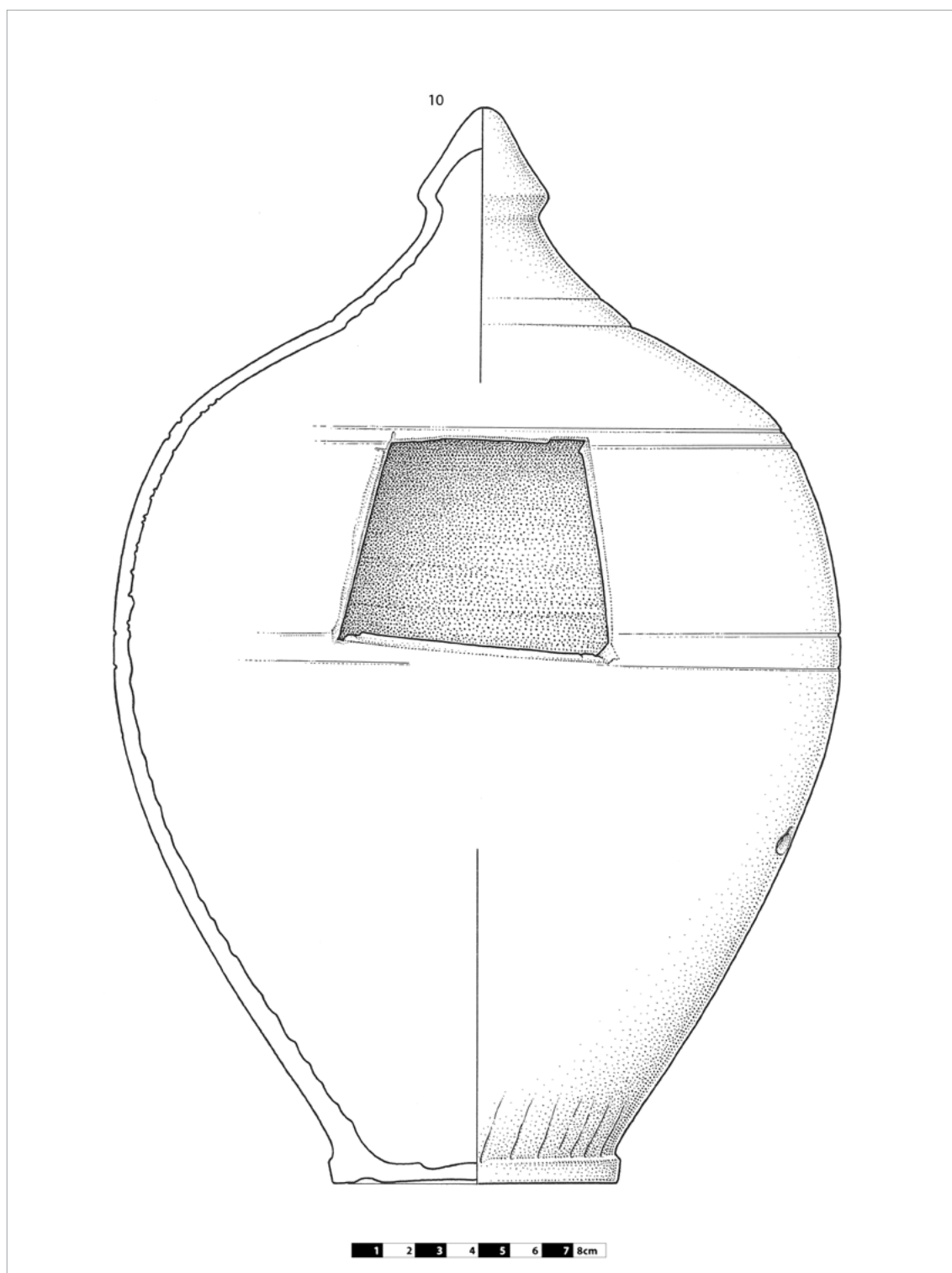


Table 2: Ribnica near Brežice, finds from Grave 1 (drawings: Janja Tratnik Šumi; table prepared by: Aleš Ogorelec)

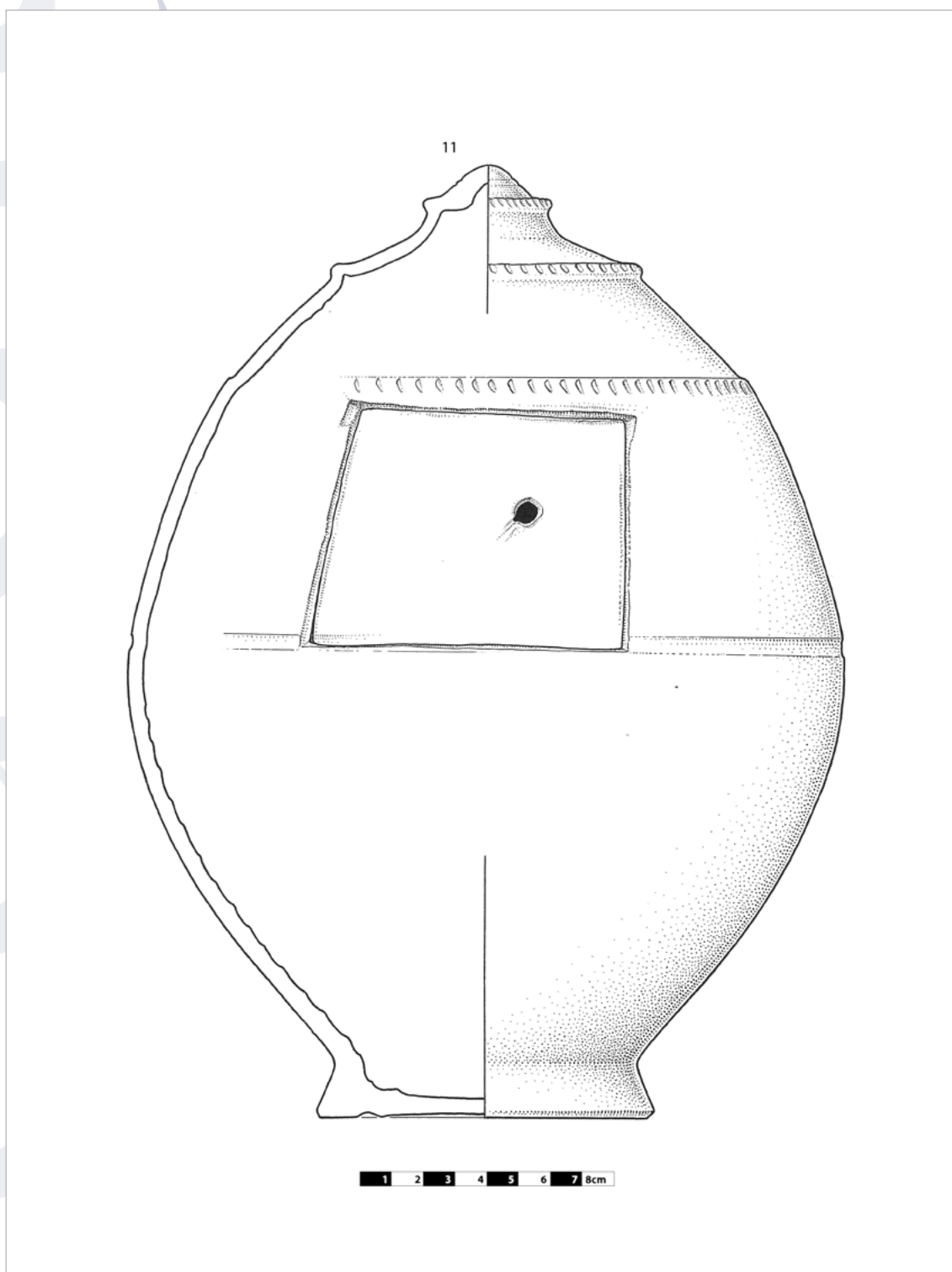


Table 3: Ribnica near Brežice, finds from Grave 1 (drawings: Janja Tratnik Šumi; table prepared by: Aleš Ogorelec)

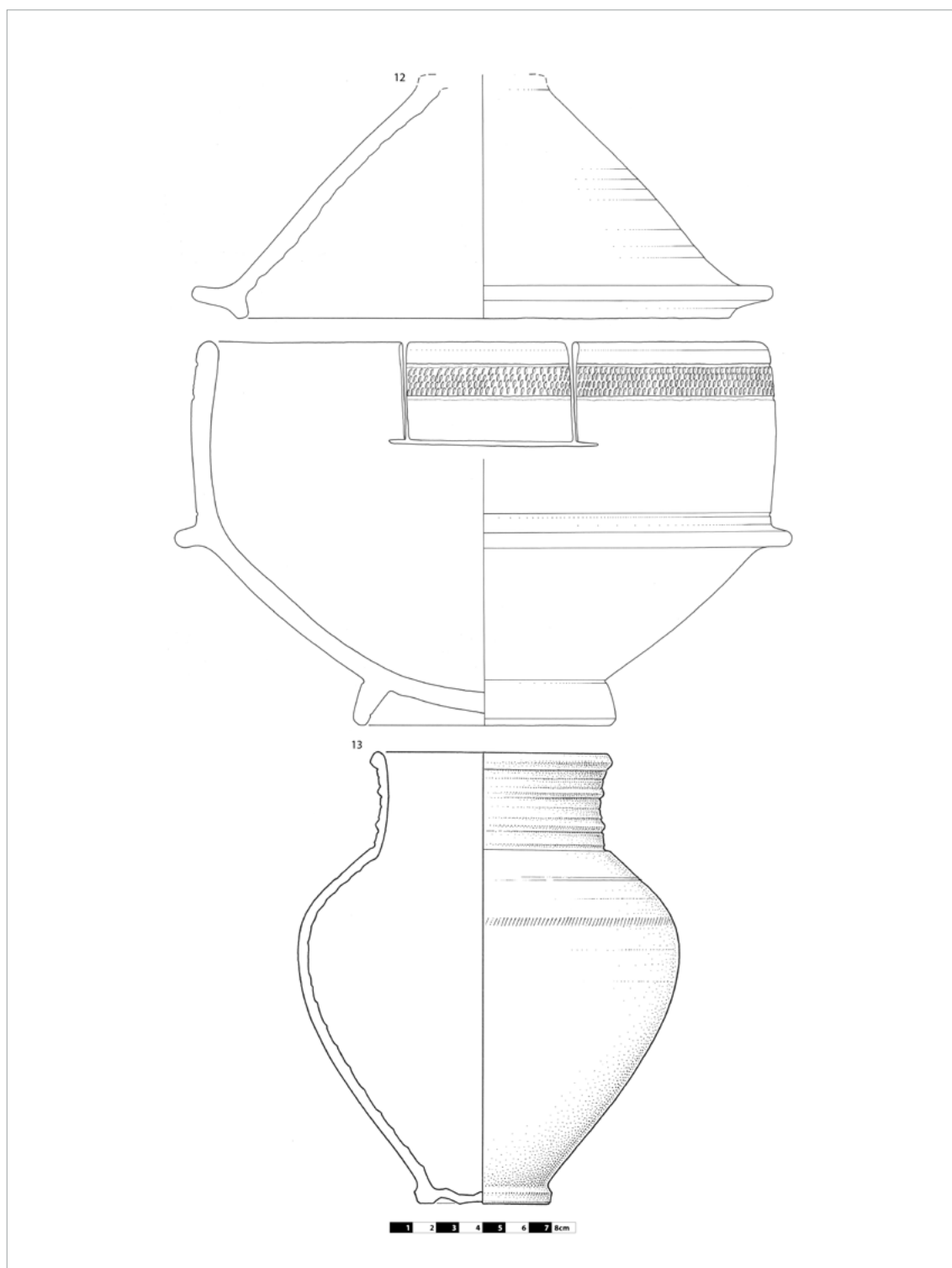


Table 4: Ribnica near Brežice, finds from Grave 1 (drawings: Janja Tratnik Šumi; table prepared by: Aleš Ogorelec)

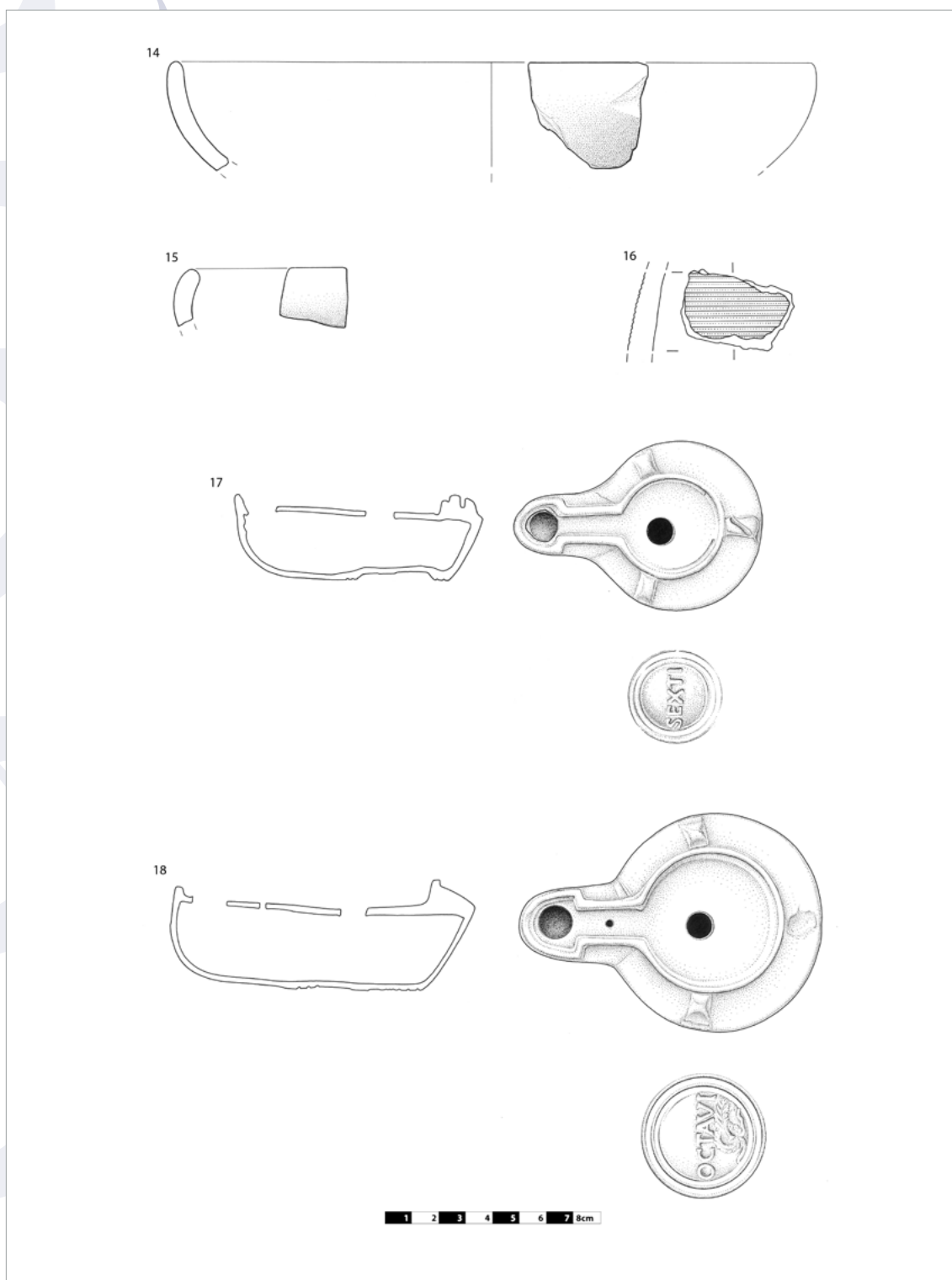


Table 5: Ribnica near Brežice, finds from Grave 1 (drawings: Janja Tratnik Šumi; table prepared by: Aleš Ogorelec)

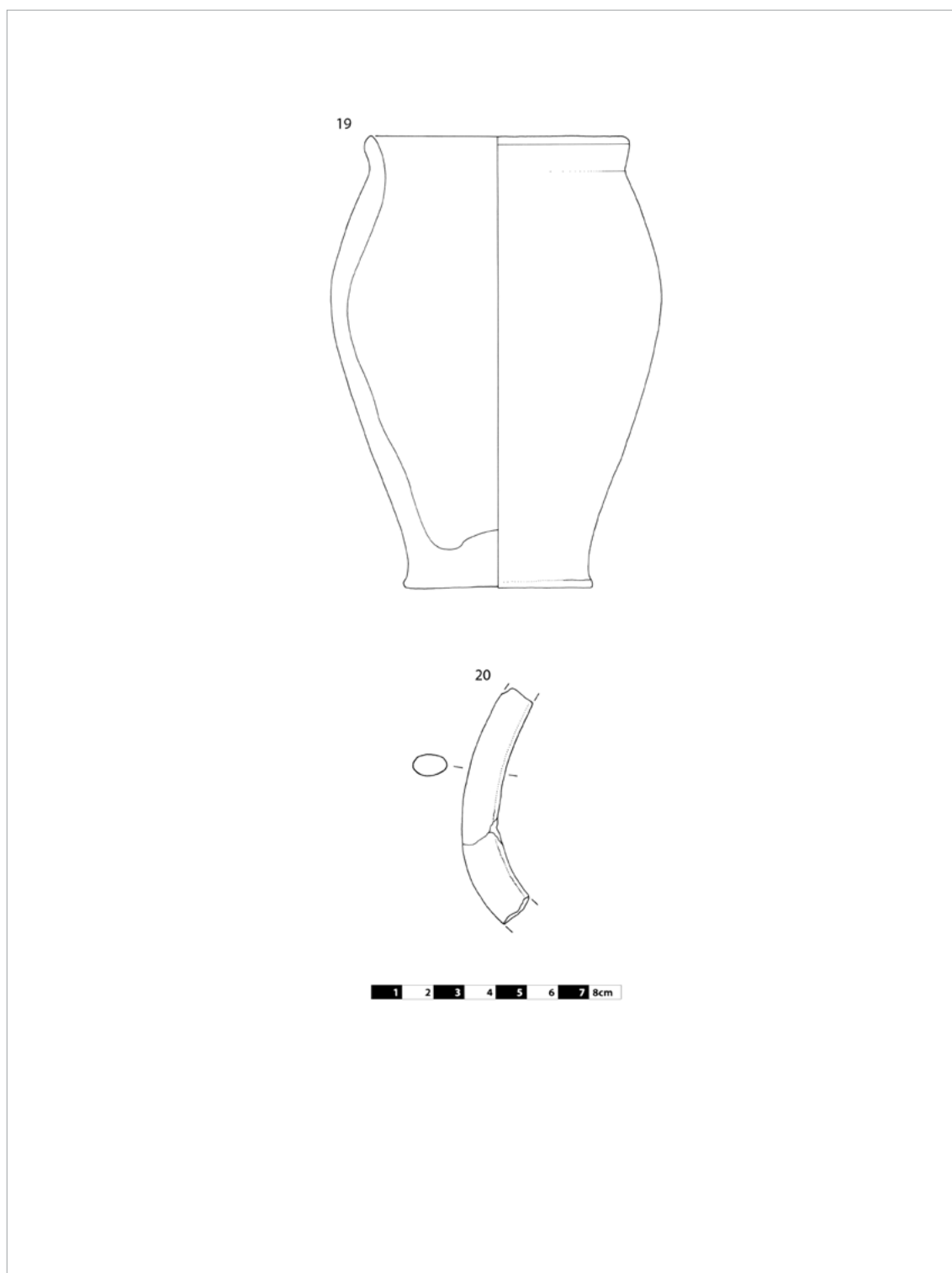


Table 6: Ribnica near Brežice, finds from Grave 1 (drawings: Janja Tratnik Šumi; table prepared by: Aleš Ogorelec)

References

- Bavec, U. 2016. *Rimsko grobišče Dvorce pri Čatežu in hišaste žare: mednarodna arheološka razstava*, 15. 12. 2015 - 10. 5. 2016. Brežice: Pošavski muzej Brežice.
- Božič, D. 2008. *Poznolatensko-rimsko grobišče v Novem mestu: Ljubljanska cesta in Okrajno glavarstvo; študije o fibulah in o relativni kronologiji pozne latenske dobe*. Katalogi in monografije 39. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.
- Breščak, D. 1981. 'Zloganje.' *Varstvo spomenikov* 23:265–266.
- Deschmann, C. 1886. 'Die neusten römischen Funde von Dernovo (Neviodunum) in Unterkrain.' *Mitteilungen der Kaiserlich-Königlichen Zentral-Kommission* 12:17.
- Dular, J. 1974. 'Rimski grobovi z Borštka v Metliki.' *Arheološki vestnik* 25:353–369.
- Dular, A. 1976. 'Rimski grobovi iz Rosalnic, Štrekljevca in Otoka pri Podzemlju.' *Arheološki vestnik* 27:191–201.
- Gregl, Z. 1997. *Rimske nekropole sjeverne Hrvatske*. Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu.
- Gregl, Z. 2007. 'Rimskodobna nekropola nekropola Gornja vas na Žumberku.' *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 40 (1):221–331.
- Gregl, Z. 2009. *Žumberak i Latobici, hommage jednoj planini*. Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu.
- Knez, T. 1965. 'Rimski grobovi v Straži.' *Arheološki vestnik* 16:145–164.
- Knez, T. 1992. *Novo mesto 2. Keltsko - rimsko grobišče Beletov vrt / Novo mesto 2. Keltisch römisches Gräberfeld Beletov vrt*. Carniola archaeologica 2. Novo mesto: Dolenjski muzej.
- Kovačič, A., B. Kramberger, and K. Stemberger Flegar. 2023. 'House Urns through the Ages.' In *TRAC 2023, Theoretical Roman Archaeology Conference, Conference Information, programme and Abstracts*, 17. Exeter: University of Exeter.
- Križ, B. 2003. *Draga pri Beli Cerkvi: antična nekropola; katalog razstave = Draga near Bela Cerkev: Roman Cemetery; Exhibition Catalogue*. Novo mesto: Dolenjski muzej.
- Križ, B., P. Stipančič, and A. Škedelj Petrič. 2009. *Arheološka podoba Dolenjske*. Novo mesto: Dolenjski muzej.
- Lovenjak, M. 1997. 'Štirje novi miljniki s ceste Emona: Neviodunum.' *Arheološki vestnik* 48:89–96.
- Mason, P. 2012. 'Something Old Something New, Something Borrowed... Romanisation and the Creation of Identity in Early Roman Central and South-Eastern Slovenia.' In *Emona med Aquilejo in Panonijo (Emona between Aquileia and Pannonia)*, edited by I. Lazar and B. Županek, 389–406. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Inštitut za dediščino Sredozemlja, and Univerzitetna založba Annales.
- Mason, P., and B. Županek. 2018. 'Being Roman: Rethinking Ethnic and Social Boundaries in the Roman South-Eastern Alpine World.' *Theoretical Roman Archaeology Journal* 1 (1). <https://doi.org/10.16995/traj.354>.
- Petru, P. 1969. 'Rimski grobovi iz Dobove, Ribnice in Petrušnje vasi = Römische Gräber aus Dobova, Ribnica in Petrušnja vas.' Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana.
- Petru, P. 1975. 'XII, Krško, Ribnica, Podgračeno.' In *Arheološka najdišča Slovenije*, edited by L. Bolta, 259. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Petru, P. 1966. 'Hišaste žare, dokaz migracije dela plemena Latobici.' *Arheološki vestnik* 17:361–371.
- Petru, P. 1971. *Hišaste žare Latobikov*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.
- Petru, S., and P. Petru. 1978. *Neviodunum (Drnovo pri Krškem)*. Katalogi in monografije 15. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.

- Slabe, M. 1975. 'Antični grob iz Šahovca pri Dobrniču.' *Arheološki vestnik* 26:242–249.
- Stemberger Flegar, K., and P. Predan 2022. *Medvedjek–Gmajna*. Arheologija na avtocestah Slovenije 103. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.
- Šašel, J. 1975. 'Rimske ceste v Sloveniji.' In *Arheološka najdišča Slovenije*, edited by L. Bolta, 74–81. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Šašel, J. 1977. 'Viae militares.' In *Studien zu den Militärgrenzen Roms II*, edited by D. Haupt and H. G. Horn, 334–244. Köln: Rheinland.
- Šašel Kos, M. 1984. 'Prerez čez zgodovino celejanskih prebivalcev v luči onomastičnih in prozopografskih podatkov.' *Živa antika* 34:252–255.
- Tomaž, A., I. Lazar, and D. Breščak. Forthcoming. *Ribnica pri Brežicah II: Romula, cesta in grobišče*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.
- Udovč, K. 2022. *Draga pri Beli cerkvi*. Arheologija na avtocestah Slovenije 101. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.
- Uršič, A. 1985. 'Rimsko grobišče na Velikem Kamnu.' In *Veliki Kamen*, edited by M. Guštin, 19–32. Brežice: Posavski muzej.
- Vojaković, P., and M. Novšak. 2022. *Drnovo 2*. Arheologija na avtocestah Slovenije 104. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.

Summary

Since their first discovery over 200 years ago, house-shaped urns, or simply House urns, have aroused considerable attention. Numerous researchers have written about them, with Peter Petru's work from 1971 particularly standing out in the field of study.

During archaeological research at the site of Ribnica near Brežice (the Roman roadside station of *Romula*) between 2001 and 2004, extensive settlement remains of the station and part of the Roman road *Emona–Neviodunum–Siscia* were excavated, along with the western necropolis of *Romula*, which featured four

burial plots and 131 graves. Eight House urns were also placed in four of these graves. The proportion of graves containing House urns at Ribnica near Brežice represents only three percent of all graves. Based on the walls' shape, door openings, and the roof and button-like finish, they can be classified into three basic forms with several variations (H 1: H 1.1–H 1.3, H 2: H 2.1–H 2.2, and H 3). The most exciting form of House urn is form H 3, which consists of two parts. The lower part was made using a bowl of the Drag 25 type, into which doors were subsequently cut; the upper part of the urn utilized a conical lid with a horn-shaped curled edge. So far, the find from Ribnica near Brežice is the only known example of a two-part House urn.

The problem of interpreting House urns in the region of south-eastern Slovenia and north-western Croatia has sparked a lively debate among numerous authors. They generally agree that these urns played a significant role in burial rituals. Peter Petru, in his work from 1971, linked House urns to the community of the Celtic tribe *Latobici*, which inhabited this area from the second half of the first century BC onward. His thoughts and conclusions have been summarized by numerous other authors, including Zoran Gregl. Borut Križ speculated that the urns, in a spiritual-religious sense, represented a special form of final resting place and indicated a strong belief in the afterlife. Phil Mason attempted to spatially and ideologically connect the occurrence of House urns to the settlement patterns of the younger Iron Age and the contemporary Celtic communities. Later, he and Bernarda Županek linked House urns to the elements of the Noric-Pannonian tradition, highlighting the mixing of local cultural identities with new ones brought by Romanization.

Given the newly discovered House urns, their number, diverse shapes, production technology, decoration, and the longevity of their use, we are faced with a compelling need for further research. We assume that these urns were produced in different workshops, which challenges Petru's hypothesis about a centre for the production of House urns in the area of Roman *Neviodunum*. Instead, it seems they were made upon the buyer's order. The latest reflections on them also suggest that we could view their role in burial practices from a different perspective, not necessarily in connection with prehistoric tradition, primarily evidenced by their tem-

poral occurrence. Furthermore, at several Roman-era burial sites in Dolenjska, namely an area inhabited by the *Latobici*, house-shaped urns do not appear in graves at all (for example, at the *Praetorium Latobicorum* – Trebnje). Thus, are House urns really connected with the tradition of the *Latobici* or the indigenous communities of this area? It would be worth considering different frameworks or beliefs of individual groups of inhabitants who marked the uniqueness of their beliefs or their relationship to burial practices by using House urns in which the souls of the deceased found a characteristic and familiar residence. New and in-depth research may help to answer or dismiss this provocative suggestion.

Povzetek

Hišaste žare vse od prvih odkritij pred več kot 200 leti vzbujajo precejšnjo pozornost. O njih so pisali številni raziskovalci, zlasti pa izstopajo dela Petra Petruja; za poznavanje tematike je še zlasti pomembno njegovo delo iz leta 1971.

Med arheološkimi raziskavami na najdišču Ribnica pri Brežicah (rimska obcestna postaja Romula), med letoma 2001 in 2004, je bilo poleg obsežnih naselbinskih ostalin postaje in dela rimske ceste Emona–Neviodunum–Siscia raziskano tudi zahodno grobišče Romule s štirimi grobnimi parcelami in 131 grobovi. V štirih izmed njih je bilo položenih tudi osem hišastih žar. Delež grobov, v katerih so bile pridane hišaste žare, v Ribnici pri Brežicah predstavlja zgolj 3 % vseh grobov. Na osnovi oblikovanosti ostenja, odprtin za vratca in strehastega oz. gumbastega zaključka smo jih lahko razvrstili v tri osnovne oblike z več različicami (H 1: H 1.1–H 1.3, H 2: H 2.1–H 2.2 in H 3). Najzanimivejša oblika hišastih žar je oblika H 3, ki je sestavljena iz dveh delov. Za spodnji del je bila uporabljena skleda, posnetek oblike Drag. 25, v katero so bila naknadno izrezana vratca; za zgornji del žare pa je bil uporabljen konični pokrov z rogovilastim izvihanim robom. Zaenkrat je najdba iz Ribnice pri Brežicah edini znan primerek dvodelne hišaste žare.

S problemom interpretacije hišastih žar na območju jugovzhodne Slovenije in severozahodne Hrvaške so se ukvarjali številni avtorji, ki se večinoma strinjajo, da so imele pomembno vlogo v pogrebnih ritualih. Peter Petru je v svojem delu iz leta 1971 hišaste žare povezal s skupnostjo keltskega plemena *Latobikov*, ki je to ob-

močje poseljevala od druge polovice 1. stoletja pr. n. št. dalje. Njegove misli in zaključke so povzeli številni drugi avtorji, med njimi tudi Zoran Gregl. Borut Križ je razmišljal v smeri, da so v duhovno-religioznem smislu žare predstavljale posebno obliko zadnjega počivališča in obenem nakazovale močno vero v posmrtno življenje. Phil Mason pa je skušal pojavnost hišastih žar prostorsko in idejno navezati na poselitveni vzorec mlajše železne dobe ter tedanjih keltskih skupnosti. Kasneje sta z Bernardao Županek hišaste žare navezovala na elemente noriško-panonske tradicije in izpostavljala mešanje lokalnih kulturnih identitet z novimi, ki jih je prinesla romanizacija.

Glede na novoodkrite hišaste žare in njihovo število, raznoliko obliko, tehnologijo izdelave in okras pa tudi dolgoživost njihove uporabe domnevamo, da so jih izdelovali v različnih delavnicah, zaradi česar se Petrujeva hipoteza o centru izdelave hišastih žar na območju rimskega Nevioduna ne zdi več upravičena. Prej se zdi, da so bile izdelovane po naročilu. Najnovejši razmislek o njih kaže tudi, da bi na njihovo vlogo v pogrebnih praksah lahko pogledali tudi z drugega zornega kota in ne nujno v povezavi s prazgodovinsko tradicijo, za kar priča predvsem njihova časovna pojavnost. Prav tako se na več rimskodobnih grobiščih Dolenjske, torej na območju, ki so ga poseljevali *Latobici*, hišaste žare v grobovih ne pojavljajo (primer *Praetorium Latobicorum* – Trebnje). Torej, ali so hišaste žare res povezane s tradicijo *Latobikov* oz. z avtohtonimi skupnostmi tega prostora? Veljalo bi pomisliti tudi na drugačne okvire oz. verovanja posameznih skupin prebivalcev, ki so posebnost svojega verovanja ali odnosa do pogrebnega kulta v pogrebnem ritualu obeležili z uporabo hišaste žare, v kateri je duša pokojnih našla značilno in prepoznavno prebivališče. Nove in poglobljene raziskave bodo morda pomagale odgovoriti ali pa opustiti ta provokativen namig.

Črna smrt v luči (bio)arheologije *Black Death in the Light of (Bio)archaeology*

Timotej Pavlin

Posavski muzej Brežice
tpavlin97@gmail.com

Izvleček

V prispevku je predstavljen pregled arheoloških, bioarheoloških in genetskih raziskav, povezanih s srednjeveško epidemijo *Yersinia pestis*, danes znano kot črna smrt. Predstavljena so pomembnejša arheološka najdišča množičnih grobišč srednje in zahodne Evrope iz sredine 14. stoletja in kaj nam le-ta lahko povedo o odzivih družbe na katastrofalno epidemijo. Arheološke raziskave so pokazale, da so kljub prekinitvi običajnega pokopavanja ob cerkvah in posledičnem odpiranju novih, množičnih grobišč v večini primerov osnovni religijski nazori o pokopavanju ostali v veljavi. Bioarheološke raziskave posmrtnih ostankov žrtev te bolezni so pokazale, da so bili po številu smrti najprizadetejši revnejši, starejši in bolehní posamezniki. Genetske raziskave stare DNK so potrdile, da je bolezen povzročil patogen *Yersinia pestis*, in prav tako prispevale uvid v njegovo evolucijsko zgodovino ter obnašanje patogena v stoletjih po prvem izbruhu te bolezni v Evropi. Zdi se, da so mnoge izmed naslednjih valov povzročila kratkotrajna podnebna nihanja v centralni Aziji. Podnebna nihanja so prav tako povzročila prenos patogena do Evrope v prvem valu.

Ključne besede: epidemije, podnebne spremembe, črna smrt, srednji vek

Abstract

The article presents an overview of archaeological, bioarchaeological and genetic research connected to the medieval epidemic of *Yersinia pestis*, today known as the Black Death. A few important archaeological sites of the Central and West European mass graves from the middle of the fourteenth century are presented, and it is shown what they can tell us about social responses to a catastrophic epidemic. Archaeological research has shown that even though traditional burials next to churches were discontinued and the opening of new, mass graves occurred, the basic religious aspects of a burial rite were still important. Bioarchaeological research on post-mortuary remains of the victims of this disease has shown that it disproportionately affected poor, elderly and sickly individuals. Genetic research on ancient DNA confirmed that the pathogen that caused the disease is *Yersinia pestis*, and also gave an insight into its evolutionary history and the behaviour of the pathogen in the centuries after the first wave of the disease in Europe. It seems that many of the later waves were caused by short-term climate fluctuations in central Asia. Climate change was also the cause of the spread of the pathogen to Europe in the first wave.

Keywords: epidemics, climate change, Black Death, Middle Ages

Uvod

Epidemije so stalni spremljevalec človeških družb vsaj od stalne naselitve dalje. Ne glede na stopnjo smrtnosti, ki jo povzročijo, so pogosto katalizatorji dramatičnih družbenih sprememb. Nič drugače ni bilo v srednjeveški Evropi, ko je epidemija črne smrti do temeljev

zamajala takratno družbo in pospešila razkroj fevdalizma. Namen pričujočega prispevka ni analiza družbenih sprememb, ki so se odvijale od druge polovice 14. stoletja dalje, temveč kritično ovrednotenje arheoloških, bioarheoloških ter genetskih raziskav ostankov grobišč iz časa črne smrti. To nam omogoča vpogled v doživljanje epidemije s strani preživelih, uvid v odziv družb

na katastrofalne dogodke, demografske vidike smrtnosti zaradi epidemij ter spremembe v ekologiji patogenov v odzivu na okoljske in družbene spremembe. V prispevku je prikazan pregled več grobišč iz zahodne in srednje Evrope, iz katerega je razvidno, da je kljub dramatičnim dogodkom zelo smrtonosne epidemije grobni ritual ohranil svoje osnovne poteze. Bioarheološke raziskave so pokazale, da je bila največja smrtnost med revnejšimi in bolehnimi ljudmi. Genetske raziskave stare DNK pa so razkrile identiteto in obnašanje patogena od njegovega prvega stika z evropskimi populacijami dalje ter njegovo dinamiko v naslednjih stoletjih.

Črna smrt – zgodovinski kontekst

Pravim torej, da je število let po blagodejnem učlovečenju sina božjega narastlo že na tisoč tristo osemindvajset, ko je v vele-slavno Florenco, ki prekaša po lepoti vsa druga mesta Italije, prodrila smrtonosna kuga, in ta je bodisi pod vplivom nebesnih teles ali zaradi naših krivičnih del po pravični jezi božji zadela smrtnike zato, da bi se poboljšali; začela se je bila nekaj let poprej v vzhodnih deželah, pobrala po njih nešteto živčih, se širila nezadržno od kraja do kraja in se s svojimi nadlogami razprostrla proti zahodu.

Zoper njo ni pomagala nobena razsodnost, tudi nobeni človeški ukrepi, dasi so za to določeni uradniki dali očistiti mesto mnoge nesnage in ni smel noben bolnik v mesto; mimo tega so izdali mnogo nasvetov zdravja. Prav tako niso pomagale ponižne prošnje, ki so jih ne le enkrat, temveč mnogokrat pobožne osebe pošiljale k bogu v naročenih procesijah in tudi kako drugače. Neko v začetku pomladi prej omenjenega leta je začela kar strahotno in na čuden način kazati svoje bolesterne učinke. [Boccaccio 1973, 10–11]

Tako je Boccaccio opisal začetke črne smrti, epidemije kuge, ki je v letu 1347 dosegla Evropo. Vzrokov zanjo ni poznal, pred njenim začetkom

pa si verjetno tudi ni mogel predstavljati njene katastrofalnega vpliva na prebivalstvo tega kontinenta.

Da bolje razumemo neko epidemijo in njene posledice, je nujno razumeti, kakšno družbo je doletela. Začetek drugega tisočletja je sprva zaznamovalo relativno stabilno in toplo podnebje z izjemo Oortovega sončevega minimuma sredi 11. stoletja, ki je povzročil kratkotrajne spremembe v podnebnih vzorcih, s katerimi so se evropske družbe spopadle brez večjih problemov (Steinhilber, Beer in Fröhlich 2009; Campbell 2016, 30–133). V tem času prav tako ni bilo večjih izbruhov epidemij. Evropsko gospodarstvo je v tem času doživljalo razcvet, ustanavljali so se mednarodni sejmi (predvsem šampanjski izstopajo po svojem obsegu), trgovina na dolge razdalje je preko Bližnjega vzhoda in Bosporja povezala Evropo s Kitajsko. Ta gospodarski razvoj je omogočal relativen mir, ki ga je v politično razdrobljeni Evropi vzpostavila Rimokatoliška cerkev, nastanek glavnih knjig, razvoj sodišč in podobnih institucij. Križarska kraljestva v Sveti deželi so omogočila širitev evropskega trga in trgovske poti proti Kitajski. Druge trgovske poti pa so potekale preko Bosporja in Črnega morja, čez centralnoazijsko stevo po svileni poti (Campbell 2016, 30–133).

Okoli leta 1270 se je Sončeva aktivnost zmanjšala in nastopil je Wolfvov sončni minimum, zaradi katerega je podnebje postalo nestabilnejše (Steinhilber, Beer in Fröhlich 2009; Trouet idr. 2009). To je poslabšalo letine v Evropi (najbolj znana je velika lakota med letoma 1315 in 1322) (Ljungqvist, Seim in Collet 2024). To pomanjkanje je hudo prizadelo predvsem kmete, ki so zaradi načina dedovanja zemlje obdelovali vedno manjše njive. Nestabilni podnebni vzorci so prav tako porušili ekološko ravnovesje v centralni Aziji, zaradi česar je *Yersinia pestis* (kuga) iz enzooze postala epizooza (Schmid idr. 2015). Do tega je prišlo, ko so se zaradi ugodnejših podnebnih razmer populacije divjih centralnoazijskih glodavcev, med katerimi je bolezen prisotna ves čas, povečale in zgostile. V takšnih pogojih lahko bolhe, ki prenašajo kugo, aktivneje

širijo bolezen med njimi. Ko pride do zmanjšanja števila glodavcev, zaradi velike smrtnosti, ki jo povzroča bolezen, ali spremenjenih podnebnih razmer, bolhe v iskanju gostiteljev preskočijo na podgane, ki same po sebi iščejo bližino ljudi. S tem se poveča tudi tveganje preskoka bolezni na človeka. Ob živahni trgovini, ki je potekala v notranjosti Azije, se je ta bolezen tako začela širiti proti zahodu. Vendar *Yersinia pestis* ni bil edini patogen, katerega ekološko ravnovesje je podrlo nestabilno podnebje. Eden izmed teh bi lahko bila tudi kravja kuga (*rinderpest*); povzročajo jo *Rinderpest morbilivirus*, ki se je ob koncu 13. stoletja razširila iz Mongolije do Anglije in jo dosegla okoli leta 1320. Pabila je tudi do 80 % goveda, katerega črede so bile že tako ali tako razredčene zaradi pomanjkanja, ki je pestilo Evropo v času velike lakote. Druga epizooza, ki je udarila Evropo v tem času, so bile ovčje garje, ki jih povzroča pršica *Psoroptes ovis* in ki prizadenejo predvsem ovce. Bolezen je dosegla Anglijo v letu 1279, zaradi česar so se močno zmanjšale črede ovac. Ker je bila njihova volna ena izmed najpomembnejših surovin v angleški in flamski ekonomiji, saj so proizvajali blago, ki so ga izvažali tudi na Bližnji vzhod, je proizvodnja zastala. Posledična brezposelnost je privedla do izgrediv med flamskimi delavci. Zaradi muslimanskih in mongolskih osvajanj na Bližnjem vzhodu se je s padcem križarske trdnjave Akre leta 1291 evropski trg dokončno umaknil iz Svete dežele. S tem se je tudi zmanjšalo število trgovskih poti, ki so povezovale Evropo s Kitajsko preko Bližnjega vzhoda. Zaradi tega so velik pomen dobila predvsem črnomorska pristanišča. Dodaten udarec evropski trgovini so bili tudi ukrepi francoskega kralja Filipa IV. (vladal med letoma 1285 in 1314), ki je angleškim in flamskim trgovcem otežil dostop do šampanjskih trgov, zaradi česar so čezalpske trgovske poti začele zamirati. Vse to je poslabšalo gospodarsko stanje v Evropi; največje posledice so trpeli predvsem mestni reveži in kmetje, ki so obdelovali premajhne posesti (Campbell 2016, 134–266).

V zadnjih desetletjih, preden je kuga udarila Evropo, je potekalo tudi več vojn, ki so dodat-

no pritisnile na prebivalstvo. Največja med njimi je bila stoletna vojna med Anglijo in Francijo, ki se je začela leta 1337. Kuga je po trgovskih poteh in z mongolskimi skupnostmi nezadržno potovala čez centralno Azijo proti zahodu. Evropejci so prvič prišli v stik s to boleznijo, ko so Mongoli oblegali Kaffo, genovsko trgovsko postojanko na polotoku Krimu. Napadalcu so s katapultu metali trupla preko obzidja. Ta so bila verjetno še vedno polna kužnih uši, ki so se nato razširile med genovskimi trgovci in pomorščaki. Ko so ti spomladi leta 1347 pobegnili iz obleganega mesta, so s seboj odnesli tudi okužene podgane. Prvi je bil prizadet Konstantinopol, od koder so se nato okužbe preko pomorskih poti razširile najprej v pomembna pristaniška mesta, iz teh pa se je epidemija širila v njihova zaledja. Za boleznijo naj bi umrlo med tretjino in polovico takratnega evropskega prebivalstva (Campbell 2016, 267–329).

Epidemija je popolnoma spremenila evropsko družbo. Podeželje je bilo izpraznjeno zaradi velikega števila smrti in odseljavanja v mesta. Temu je botrovalo tudi občasno nasilno izseljevanje prebivalcev iz skoraj izpraznjenih vasi. Da bi povečali donose, so zemljeposestniki nekdanja polja spreminjali v pašnike za ovce. Poljedelstvo zaradi majhnega števila kmetov, neugodnega podnebja in domnevne izčrpanosti prsti ni bilo več tako produktivno (Bradley 1918; Campbell 2016, 332–386).

Prvi val kuge se je čez kontinent razširil kot cunami, bolezen pa se je vračala tudi v naslednjih letih, vendar v manjših lokalnih izbruhih. Znani so ponovni valovi v letih 1360–62, 1369, 1374, 1399–1401, 1438–39, 1450–52, 1454–57, 1463–75 in še dalje v novem veku. Vsi izmed njih so bili manj smrtonosni kot prvi. Bolezen je iz Evrope izginila najkasneje v začetku 18. stoletja (Campbell 2016, 332–386). Ni popolnoma jasno, ali je bolezen v Evropi našla svoj rezervoar in ostala v njej skozi celoten potek epidemije (Seifert idr. 2016) ali pa je vedno znova prihajala v Evropo (Schmid idr. 2015) zaradi podnebnih nihanj, ki so destabilizirala ekološko ravnovesje v centralni Aziji. Verjetno je šlo za kombinacijo obeh načinov ohranjanja te epidemije.

Pokopališča iz časa črne smrti

V tem podpoglavju si bomo ogledali nekaj pokopališč, ki so povezana s črno smrtjo. Nahajajo se v Veliki Britaniji, Franciji in Nemčiji. Na našem prostoru pokopališč, povezanih s črno smrtjo ali z naslednjimi valovi te bolezni, še ne poznamo.

London, Velika Britanija

East Smithfield

Pokopališče East Smithfield se nahaja na najdišču Royal Mint severovzhodno od londonskega Towerja. Izkopavanja na tej lokaciji so potekala sporadično med letoma 1972 ter 1988. Identificiranih je bilo devet obdobj (A1–2, B1–4 in C1–3), ki kronološko segajo od sredine 11. stoletja do 70. let 20. stoletja. Nas bo zanimalo obdobje A2, v katerega sodi grobišče, povezano s črno smrtjo (Grainger idr. 2008, 1–3).

Preden je bilo zemljišče uporabljeno kot pokopališče žrtev črne smrti, je bil na lokaciji East Smithfielda od prve polovice 12. stoletja vinograd, kasneje pa je bilo namenjeno običajni kmetijski rabi. Zahodni in južni del zemljišča sta bila na prehodu iz 13. v 14. stoletje ločena od ostalega, na tem delu so zemljo oddajali v najem, uporabniki pa so si na njej ustvarili vrtove. Arheološko je bilo na neobdelanih delih zemljišča zaznanih več večjih jam, ki jih interpretirajo kot kamnolome za pridobivanje glin, peska in gramoza (Grainger idr. 2008, 5–9).

Kmalu po tem, ko je kuga dosegla London med poznim septembrom in zgodnjim novembrom 1348, je velik del zemljišč v East Smithfieldu kupil kraljevi služabnik na visokem položaju John Cor(e)y. Konec leta 1348 ali v začetku leta 1349 sta bili ustanovljeni dve londonski pokopališči za žrtve črne smrti – East in West Smithfield (Grainger idr. 2008, 9–10).

Pokopališče so raziskovalci razdelili na dva dela, zahodno in vzhodno skupino grobov. V obeh skupinah grobov je moč zaznati lepo urejene vrste posameznih grobov kot tudi previdno napolnjene jarke – množične grobove (Grainger idr. 2008, 12).

Zahodni del grobišča je ležal v severozahodnem delu najdišča. Raziskan ni bil v celoti, ocenjuje se, da je 40 do 50% pokopališča ostalo *in situ*. V izkopanem delu so odkrili dva jarka z veliko pokopi ter 111 jugu. Daljši jarek je ležal med vrstama 3 in 4, v vrsti 9 se je v severnem delu nahajala jama z več pokopi, južneje v isti vrsti pa krajši jarek z množičnim pokopom (Grainger idr. 2008, 12).

Daljši jarek je bil dolg 67 metrov, povprečno širok dva metra in globok maksimalno 1,25 metra. Južni in severni rob sta bila jasno definirana, na južnem delu jarka pa so bili skeleti močno poškodovani s kasnejšimi posegi. Trupla so bila v jarek položena previdno in tesno drug ob drugemu, v največ petih plasteh. Nasipi zemlje med posameznimi plastmi niso omenjeni. S trupli dojenčkov in otrok so zapolnili prostore med odraslimi. Odkriti so bili posmrtni ostanki 242 ali 243 posameznikov. Izstopali so: moški, star med 26 in 35 let, ki je bil pokopan v skrčenem položaju, ter 36 posameznikov, ki so bili pokopani v krstah, od teh so imeli trije v krsto pridan pepel ali oglje. Ob devetih drugih posameznikih so bile najdene sponse. Nahajale so se pri medenica, na njih so bili opazni sledovi blaga, kar nakazuje, da so bile uporabljane za spenjanje oblek ali podobne namene (Grainger idr. 2008, 12–13).

V manjšem jarku je bilo odkritih 50 posameznikov, ki so bili vanj položeni previdno, tesno skupaj, v petih plasteh. Dva otroka sta bila pokopana v krstah, eno truplo mladega odraslega pa je ležalo na trebuhu. Jarek je bil dolg 9,5 metra, širok povprečno dva metra in globok do 1,66 metra (Grainger idr. 2008, 13).

Vrste grobov 1 do 11 so vsebovale 268 posameznikov. Vrsti 10 in 11 sta bili presekani s kasnejšimi posegi. Množičen grob v vrsti 9 je vseboval ostanke osmih posameznikov. Ni bilo opazeno, da bi bil kateri izmed slednjih pokopan v krsti ali v mrtvaškem prtu. Nekateri so bili delno poškodovani, ker so bili prekopani od druge ali pa so trupla delno razpadla, preden so jih pokopali. Kljub temu so bila trupla pokopana spoštljivo. 128 posameznikov je bilo pokopanih

v krstah, eden izmed skeletov, mlad moški, je imel ob sebi tri pobakrene sponе.

V nekaj grobovih je bilo več kot eno truplo. Posebej zanimiv je pokop ženske, stare med 26 in 35 leti, ob kateri je bila najdena (pasna) sporna ter ostanki mošnje, ki je vsebovala 181 novcev, ki se jih da datirati med letoma 1344 in 1351. To nakazuje, da je bilo truplo najverjetneje pokopano v oblačilih. Novci s podobno datacijo so bili odkriti tudi na trebuhu skeleta druge ženske iste starosti. Keramika, najdena na tej lokaciji, je večinoma iz časa pred uporabo tega prostora za pokopališče (Grainger idr. 2008, 13–17).

Vzhodni del grobišča je bil močno poškodovan med gradnjo kraljeve kovnice v 19. stoletju. Sestavljen je bil iz štirih vrst, najvzhodnejša je vsebovala tudi jarek z množičnim pokopom. Skeleti na tem delu pokopališča so bili zelo slabo ohranjeni zaradi kemičnega onesnaženja, ki je prihajalo iz kovnice. Jarek na tem delu pokopališča je bil dolg vsaj 125 metrov, natančna določitev ni bila mogoča zaradi nejasne severne meje. Povprečno je bil širok dva metra, največja ohranjenost globina je 0,75 metra. V njem sta bila najdena 102 skeleta, 13 izmed njih (vseh starosti in obeh spolov) pa je bilo pokopanih v krstah. V vrstah grobov na tej lokaciji je bilo odkritih 97 grobnih jam, v katerih je bilo 90 skeletov – ostali so bili uničeni. 50 posameznikov je bilo pokopanih v krstah, eden je imel ob sebi ogle. Pokojnik nedoločenega spola in starosti je imel pri sebi spono, verjetno za obleko. Trije grobovi so vsebovali več pokojnikov različnih starosti in spolov (Grainger idr. 2008, 17–18).

Južno od zahodne skupine grobov so bili odkriti temelji zgradbe, interpretirane kot kape-la Svete trojice, nanjo se je naslonil kasnejši samostan (Grainger idr. 2008, 18).

Ni jasno, zakaj so bili pokopi na tem pokopališču razdeljeni v dve skupini, možno je, da gre za namerno razdelitev zaradi družbenih ali verskih dejavnikov ali pa za praktično razdelitev prostora. Časovnega zaporedja nastankov daljših jarkov ne znamo določiti, saj nimata stratigrafskega odnosa. V uporabi sta bila le nekaj mesecev v letih 1349 in 1350. Možno je, da so jar-

ka izkopali istočasno, a nista bila v uporabi naenkrat, lahko pa da sta bila v uporabi na začetku epidemije, ko je bilo mrtvih veliko, grobovi pa so bili uporabljani v zgodnjem poletju 1350, ko se je kuga v Londonu umirjala (Grainger idr. 2008, 19).

Tu se lahko spet vrnemo k Boccacciu (1973, 15–16):

Mrtva trupla so sami ali pa z nosači, če so jih mogli dobiti, izvlekli iz hiš in jih položili zunaj pred vrata; kdor bi bil šel po ulicah, bi bil zlasti jutraj videl nešteto mrličev. Nato so dali prinesiti krste, in če je teh primanjkovalo, so mrliče naložili kar na deske.

Veni sami krsti so ležali po dva, trije, in to ne le enkrat; lahko bi našli mnogo takih krst, ki so zaklepale ženo in moža, dva ali tri brate, očeta in sina in podobno.

[...]

Odkar niso zadostovala več blagoslovljena tla za grobove velikanske množice mrličev, ki so jih vsak dan in malone sleherno uro donašali k vsaki cerkvi, zlasti če so hoteli dati po stari navadi vsakemu poseben prostor, so izkopali na že prepolnih cerkvenih pokopališčih velikanske jame in vanje polagali stotine novih mrličev; ko so jih zabasali v te jame, kakor dajemo blago na ladje, v več plasteh, so jih pokrili s tanko prstjo, in to ponavljali, dokler ni bila jama do vrha polna.

Prvi odstavek nam lahko da vpogled v to, kako bi lahko interpretirali grobove z več posamezniki v njih. Drugi odstavek pa nam da vpogled v potek pokopavanja – takoj ob začetku epidemije, ko mrtvih še ni bilo veliko, so jih kot običajno pokopavali ob cerkve, na vrhuncu epidemije pa so morali izkopati velike jame, kamor so pokopavali trupla, ko so bila cerkvena pokopališča prepolna. Pokopov žrtev črne smrti ob cerkvah ne moremo ločiti od drugih pokopov iz 14. stoletja (Grainger idr. 2008, 20). Pri tem bi nam lahko pomagale genetske analize (Haensch idr. 2010; Bos idr. 2011).

Možno je tudi, da del pokopov »v krsti« ni bil v krsti, temveč so pokojnike le položili na deske. Sledi oglja ali pepela niso razumljene, lahko da gre za obredni pridatek ali pa so ju pred pokopom uporabljali, da sta posrkala telesne tekočine razpadajočih trupel. Vzorec v razporeditvi krst po pokopališču ni bil zaznan, prav tako ni bil zaznan kakšen vzorec razporeditve po spolu ali starosti, z izjemo večjega števila otrok in dojenčkov v južnem delu vrst 5, 6 in 7 v zahodnem delu pokopališča (Grainger idr. 2008, 20–21).

Pokopa z novci nakazujeta, da sta bili pokojnici verjetno pokopani v vsakodnevni oblekah in ne goli ali pa v pogrebni prtu, kot je bilo v navadi. Če različne omenjene sponje ne pripadajo mrtvaškemu prtomu, temveč oblekam, je to še en dokaz, da so bila nekatera trupla pokopana oblečena. Na oblečeno truplo lahko kaže tudi najden fragment verižnine. To bi lahko razumeli kot dokaz, da je bilo truplo pokopano kmalu po smrti ali pa da živi niso hoteli predmetov mrtvih zaradi strahu pred kugo ali ker je truplo že močno razpadlo. Ker je bilo najdenih malo osebnih ali vrednih predmetov, so bila verjetno trupla v večini primerov vseeno pripravljena na pokop v skladu z navado, torej gola ali zavita v mrtvaški prt (Grainger idr. 2008, 21–22; Beuchamp 2012, 7).

East Smithfield je najboljše raziskano pokopališče, povezano s črno smrtjo. Več raziskav je potrdilo prisotnost DNK *Yersinia pestis* v posmrtnih ostankih pokojnikov (Bos idr. 2011, Schuenemann idr. 2011). Prav tako je bilo narejenih več osteoloških raziskav kosti pokojnikov, ki nam omogočajo uvid v to, kdo je bil najpogostejši žrtev te bolezni (DeWitte 2009; 2010; DeWitte in Wood 2008). Splošna slika, ki jo pokažejo te raziskave, je, da so nadpovprečno umirali ljudje slabšega zdravja, pri čemer je spol igral manjšo vlogo, bolezen pa je bila nevarnejša za starejše.

Celotno pokopališče ni bilo izkopano, vendar se na podlagi gostote grobov in velikosti področja pokopališča sklepa, da je bilo tam pokopanih okoli 2.400 ljudi. Ker je ostalo še veliko prostora za nove pokope, sklepajo, da je mestna oblast kljub krizi delovala relativno učinkovito

(Grainger idr. 2008, 28). Da bi dobili boljšo sliko o vplivu črne smrti na London, moramo pozornost usmeriti še k pokopališču West Smithfield, ki leži na drugi strani mesta.

West Smithfield

Pokopališče West Smithfield se nahaja severozahodno od nekdanjega območja Londona. Raziskan je bil zelo majhen del, ki je bil odkrit med letoma 2010 in 2015 pri izkopu jaška v okviru gradnje nove železniške proge v Londonu. Pri projektu sta sodelovala arheološki oddelki londonskega muzeja in lokalna skupnost, ki je imela možnost sodelovati pri izkopavanjih (Pfizenmeier 2016, 15). Na širši lokaciji so bili odkriti arheološki ostanki, ki so segali vse do rimske dobe.

Pri izkopu jaška so bile odkrite tri faze pokopov, ki jih povezujejo s črno smrtjo. Zgodovinski viri nam povedo, da je širše območje Spitalcrofta najel Sir Walter Manny po kraljevih ukazih med decembrom 1348 in januarjem 1349, da bi se tam pokopavalo žrtve črne smrti (Pfizenmeier 2016, 23). Skupaj z Nomanneslondonom, ki ga je v neposredni bližini proti koncu leta 1348 najel londonski škof Ralph de Stratford, je predstavljalo območje, znano kot West Smithfield. Število pokopanih na tej lokaciji ni znano, današnje ocene se gibljejo okoli števila 5.000 žrtev epidemije. Zanimivo pa je, da so v 14. stoletju število pokopanih ocenjevali celo na 100.000 (str. 23–24)!

Kot omenjeno, so bile izkopane tri faze pokopov, ki so povezane s črno smrtjo. Zanimali nas bosta prva in druga, saj obe datirata v 14. stoletje. Datirali so ju s pomočjo tipokronologije keramike in radiokarbonskih datacij. Prva faza vsebuje 11 pokopov. Pokojniki so bili vsak v svojem grobu, orientirani z glavo proti jugozahodu in nogami proti severovzhodu. To odstopa od običajne orientacije krščanskih pokopov, vendar so pokopani vzporedno s potokom, ki je tekel južno od pokopališča. Vidni so pokopi v dveh vrstah, vsi pokojniki so ležali na hrbtu, z rokami ob medenici. Identificirali so tri moške, eno žensko in dva mladostnika. Petim pokojnikom pa se spola in starosti ni dalo določiti. Genetske raziskave so razkrile prisotnost DNK *Yersinia pestis* pri

moškem, označenem kot pokop 191. Raziskave so pokazale, da pokojnikom niso pridajali predmetov. Grob 185 je vseboval mladostnika, ki je bil pokopan na deski ali v krsti, otrok 197 je imel ob sebi ostanke železa, ki ga interpretirajo kot ostanke žebeljev za krsto. Tudi v štirih drugih grobovih (176, 182, 188 in 197) so bile odkrite sledi žebeljev, a brez sledi krste, z izjemo pokopa 185 (Pfizenmeier 2016, 30–33).

Fazo 1 je pokrivala plast zbite glinaste sljude, debela med 30 in 40 cm. Takšno zapečatenje grobov je na srednjeveških pokopališčih redko.¹ V drugi fazi sta bila odkrita le dva pokopa odraslih moških. Pri enem izmed njiju so genetske raziskave pokazale, da je bil okužen z *Yersinia pestis*. Orientacija grobov je enaka kot v fazi 1. Tudi ta faza je bila datirana v 14. stoletje s pomočjo keramike in radiokarbonskih datacij. Obe plasti se povezujeta s črno smrtjo, vendar zagotovo ne moremo vedeti, ali so pokojniki res umrli med tem valom epidemije. Po prisotnosti DNK *Yersinia pestis* vsaj pri nekaterih posameznikih lahko vseeno sklepamo, da je del tu pokopanih umrl za kugo. Ker pa je ta bolezen London obiskala tudi leta 1361, je možno, da druga faza spada v ta čas.

Ker je bil raziskan le manjši del West Smithfielda, obstaja možnost, da so v bližini tudi množični grobovi. Zgodovinski viri pravijo, da so bili na West Smithfieldu v času črne smrti pokopani »revni tujci (*peregrinorum*) in drugi«. V prid pokopavanju revnejših prebivalcev na tem pokopališču govori tudi majhna prisotnost krst. Kljub temu pa gre za zelo majhen vzorec, na pod-

lagi katerega ne moremo potegniti trdnih sklepov (Pfizenmeier 2016, 33–47).

Na podlagi arheoloških in zgodovinskih virov lahko vidimo, da so bile londonske oblasti relativno dobro pripravljene na prihod črne smrti – vsaj zadosten prostor za pokopavanje so priskrbele, v 14. stoletju veliko drugega pač niso mogle storiti. Obravnavani pokopališči po svoji večji organiziranosti morda izstopata od kaotičnih kužnih jam, v katere so pokopavali drugod. Poleg pokojnikov na teh dveh pokopališčih je treba k številu žrtev epidemije prišteti še pokope ob cerkvah ali bolnišnicah, ki pa jih ne moremo zlahka ločiti od ostalih pokojnikov. V vsakem primeru pa poseganje oblasti v pokopavanje kaže na preobremenjenost in razpad sistema običajnih pokopavanj. Ker ne poznamo drugih množičnih grobišč iz Londona, je mogoče, da sta bili ti dve edini in da nadaljnji valovi kuge niso preobremenili sistema, ali pa to zgolj odraža stanje raziskav (Grainger idr. 2008, 27–32).

Katedrala v Herefordu, Velika Britanija

Posest okoli katedrale v Herefordu je bila raziskana v začetku 90. let 20. stoletja. Izkopavanje je potekalo v okviru projekta gradnje nove knjižnice, opravila ga je Arheološka enota mesta Hereford. Raziskana lokacija je bila od 12. stoletja uporabljana kot pokopališče ob katedrali, v poznem 14. ali do sredine 15. stoletja pa se je njena uporaba spremenila, kar dokazujejo trije množični pokopi, datirani v ta čas na podlagi keramičnega gradiva. Radiokarbonske datacije te jame umeščajo v leto 1335 ± 54. V treh velikih grobnih jamah, ki so takrat nastale, so odkrili ostanke 189 pokojnikov. Ker je velik del teh jam uničen ali pa leži izven izkopnega polja, je dejansko število pokopanih verjetno veliko večje. Obstaja tudi možnost, da se izven izkopnega polja nahaja še več jam (Stone in Appleton-Fox 1996, 41–43, Haensch idr. 2010).

Pokojniki so bili v jame položeni v plasteh, med katere je bila nasipana glinasta prst debeline med dvema in desetimi centimetri. Posamezna plast prsti predstavlja zaključek pokopavanja v enem dnevu ali pa zapečatenje plasti, da se smrad

¹ Pfizenmeier (2016, 33) tu citira Graingerja idr. (2008, 12–13, 19–20), ki naj bi zapisali, da so bile takšne plasti odkrite tudi na pokopališču East Smithfield. Sam na teh straneh nisem opazil omembe takšnih zapečatenj. Lahko da se je avtor zmotil, sodeloval pri izkopavanjih ali pa imel osebno komunikacijo z avtorji. So pa takšna pečatenja res pogosta pri pokopih, povezanih z epidemijami. Primer tega je pokopališče iz sredine 19. stoletja, odkrito v Altopasciu v Italiji. Odkritih je bilo več enojnih grobov, prekritih s plastjo apna. Kuga takrat ni več morila po Evropi; ta pokop povezujejo s kolero, ki naj bi obravnavano območje doletela leta 1855. Zapečatenja (množičnih) grobov bi lahko predstavljala zaščito pred boleznijo, smrdom, konec delovnega dne grobarjev ali pa zaključek uporabe nekega pokopališča, da bi bilo ob nadaljnjem pokopavanju motenje starejših pokopov čim manjše (Gibbons 2013; Pfizenmeier 2016, 33; Stone in Appleton-Fox 1996, 47–48).

ali bolezen ne bi širila. Večina pokojnikov je ležala na hrbtu, v stegnjenem položaju in orientirana od zahoda proti vzhodu. Predvsem v južni jami je bilo nekaj pokojnikov v neobičajnih položajih, npr. pokrčeni ali slabo orientirani. V tej jami je tudi največ skeletov, ki nakazujejo, da je truplo pred pokopom že razpadalo. Vse jame so bile izkopane sočasno. Ocenjuje se, da je skupno število pokopanih okoli 300. Če sprejmemo oceno, da je v Herefordu takrat živelo okoli 3.000 ljudi, ta številka predstavlja velik delež prebivalstva, ki je umrlo v nekem katastrofalnem dogodku.

Kuga je Hereford obiskala v letu 1349 in se vrnila leta 1361 ter leta 1369. Te jame so verjetno posledica enega izmed teh izbruhov bolezni, ki naj bi skupaj odnesla dve tretjini prebivalstva (Stone in Appleton-Fox 1996, 41–43; Haensch idr. 2010). Genetske raziskave, ki so jih izvedli Stephanie Haensch idr. (2010), so v teh pokopih potrdile prisotnost *Yersinia pestis*. Sklepajo, da se je kuga, ki je pomorila te ljudi, razširila iz Francije med prvim valom epidemije kuge.

Thornton Abbey, Velika Britanija

Izkopavanja, ki so odkrila edino znano britansko ruralno pokopališče, povezano s črno smrtjo, so se odvijala v letih 2013 in 2014 pod vodstvom Univerze v Sheffieldu. Množični grob se nahaja v bližini opatije Thornton, kjer je deloval samostan in mogoče bolnišnica. Geofizikalne raziskave so raziskovalce napeljele k raziskovanju anomalije, ki se je izkazala za množičen grob in ne strukturne ostanke, kot je bilo sprva predvidevano. Tudi tu so bili mrtvi skrbno pokopani, samo zelo mladi pokojniki so bili zaviti v mrtvaške prte, kar sklepajo po transversalno stisnjenih ramenih. Pokojniki so bili v grob položeni v osmih vrstah v eni plasti, pogosto so bile noge odraslih iz ene vrste položene v prostore med glavami v drugi vrsti. Glede na občasne razlike v ravneh znotraj posamezne plasti se sklepa, da vsi pokojniki niso bili pokopani naenkrat, ampak v razponu več dni ali tednov. Odkritih je bilo 48 posameznikov, 27 od teh je bilo najverjetneje mladoletnih. Pokojnikov, mlajših od 12 let, niso našli, vendar je to najverjetneje posledica ta-

fonomskih procesov. Od 17 posameznikov, ki so jim lahko določili spol, je bilo 11 moških. Čeprav je bilo pokopališče v bližini samostana, je torej tu zaradi prisotnosti žensk verjetno pokopano laično prebivalstvo in ne menihi.

Radiokarbonske datacije, novčne in keramične najdbe pokop umeščajo v 14. stoletje. Ker so z genetskimi analizami dokazali prisotnost kuge, lahko z gotovostjo trdimo, da gre za žrtve enega izmed valov te epidemije, po mnenju raziskovalcev za prvi val črne smrti.

Za razliko od francoskega podeželskega pokopališča Saint-Laurent-de-la-Cabrerisse, ki ga bom obravnaval v naslednjem podpoglavju, je vidno, da je bil tu običajen režim pokopavanja zaradi velike smrtnosti prekinjen. Dokazi z drugih najdišč, predvsem East Smithfielda, kažejo, da je pokopavanje v individualne grobove norma, kadar je bilo to izvedljivo.

Ta množičen grob verjetno predstavlja katastrofalen razpad sistema pokopavanja, do katerega je prišlo zaradi prevelikega števila umrlih ali premajhnega števila živih, ki bi opravljali pokope. Predvidevajo, da je bila v opatiji tudi bolnišnica, ki bi lahko predstavljala mesto, kamor so lokalni prebivalci prinašali svoje mrtve in umirajoče, v upanju, da bi dobili primeren pokop in odrešitev v posmrtnem življenju. Zaradi velikega števila tu pokopanih sklepajo, da so okoliške skupnosti med epidemijo utrpeli veliko žrtev (Willmott idr. 2020).

Saint-Laurent-de-la-Cabrerisse, Francija

Pokopališče ob cerkvi v vasi Saint-Laurent-de-la-Cabrerisse na jugu Francije predstavlja drugačen primer podeželskega pokopališča, povezanega s črno smrtjo ali katerim drugim valom kuge v 14. stoletju. Izstopajo številni grobovi z več pokojniki. Grobove z več pokojniki sicer tu pa tam srečamo v običajnih kontekstih, najverjetneje v primeru smrti več družinskih članov v krajšem obdobju. Če pa je število večkratnih pokopov v enem grobu na isti lokaciji nastalo v krajšem času, pa lahko sumimo na povečano smrtnost, ki je lahko posledica vojn, pokolov, naravnih katastrof ali epidemij. Na omenjenem pokopališču

izstopajo trije grobovi. Dva vsebujeta dva pokojnika, eden pa pet. V grobu 141 sta bila pokopana moški in ženska, stara med 20 in 49 let, v grobu 145 odrasla oseba in otrok, star med pet in devet let, oba nedoločljivega spola, v grobu 160 pa trije moški, eden starejši od 50 let, drug star med 20 in 39, za tretjega pa je moč reči le, da je bil odrasel. Poleg njih sta tam pokopana še mladostnika, eden star med 15 in 19, drugi med deset in 14 let. Njima spola ni bilo mogoče določiti. Pokopani so bili na hrbtu in v običajni orientaciji (Kacki idr. 2011, 581–583).

Grobove so na podlagi opredelitve pasnih spon, stratigrafskih razmerij in radiokarbonskih datacij časovno umestili med konec 13. in konec 14. stoletja. Prav tako so opravili genetske raziskave in potrdili prisotnost *Yersinia pestis* pri sedmih od devetih pokojnikov. Ti ljudje so bili verjetno žrtve prvega vala epidemije, ki je to vas dosegel v februarju ali marcu 1348, ali pa naslednjega vala, ki je te kraje prizadel leta 1374. V primerjavi z do sedaj obravnavanimi primeri to pokopališče izstopa po tem, da ni (bilo odkritih) množičnih grobov, temveč le večkratni. Po mnenju avtorjev je bilo v manjših naseljih malo žrtev, zato sistem pokopavanja ni bil preobremenjen. Zaradi tega ni prišlo do tako velikih sprememb v pokopavanju kot v večjih mestih (Kacki idr. 2011, 583–586). Kot pa je pokazal primer opatije Thornton (Willmott idr. 2020), ne smemo posploševati, saj je očitno, da se je v nekaterih podeželskih primerih prav tako pokazala potreba po množičnih grobovih. V tem primeru bi bila lahko pomemben dejavnik prisotnost samostana z bolnišnico, ki je pritegnila obupane okoliške prebivalce.

Cerkev svetega Leonarda, Manching-Pichl, Nemčija

Pod zakristijo cerkve svetega Leonarda v Manching-Pichlu so odkrili množičen grob, ki je vseboval ostanke vsaj 75 posameznikov v štirih plasteh. Zakristija je bila zgrajena v drugi polovici 15. stoletja, torej je grob starejši od nje. To so potrdile tudi radiokarbonske datacije, ki so ga umestile v 14. stoletje. Vsi pokojni-

ki so bili pokopani naenkrat, najverjetneje so bili zaviti v mrtvaške prte. Tudi v tem primeru gre za množičen grob na podeželskem najdišču, Pichl je še danes vas. Postavlja se nekaj vprašanj, npr. ali je epidemija pomorila večji del prebivalstva te vasi? Ali so tudi iz sosednjih vasi pokopavali v ta množični grob? Zaenkrat uganka ostaja nerazvozdana (Gutsmiedl-Schumann idr. 2017, 413–415). Da gre res za žrtve *Yersinia pestis*, so potrdile genetske analize, ki so dokazale prisotnost DNK te bakterije v kosteh pokojnikov (Wiechmann, Harbeck in Grupe 2010; Seifert idr. 2016).

Bolnišnica svetega duha, Lübeck, Nemčija

Ob Bolnišnici svetega duha v Lübecku v severni Nemčiji sta bili odkriti dve grobni jami, ki se ju da povezati s črno smrtno. Dva množična grobova sta vsebovala 364 in 332 posameznikov. S kasnejšimi posegi sta bila poškodovana, zato ocenjujejo, da sta izvirno vsebovala posmrtno ostanke vsaj 800 pokojnikov. V bližini so odkrili še dve jami, vendar ju ni mogoče z gotovostjo datirati, vsaj manjša je skoraj zagotovo mlajša.

Trupla so bila v večjo jamo položena prevzdno, z običajno orientacijo zahod – vzhod in ležeča na hrbtu, v treh ali štirih vrstah in v petih plasteh. Ponekod so plasti trupel ločevale tanjše plasti zemlje. Ni sledi krst, verjetno so bili pokojniki zaviti v mrtvaške prte. 58 % skeletov, ki jih je bilo mogoče analizirati, so bili odrasli moški, otroci in mladostniki pa so predstavljali 25 do 30 % pokojnikov. Večji jami sta verjetno nastali ob izbruhu prvega vala epidemije kuge leta 1350, manjši pa bi lahko predstavljali žrtve katere od sledečih epidemij v letih 1367, 1376, 1388 ali 1396. Radiokarbonske datacije in keramične analize so bile uporabljene za datacijo ostankov pokojnikov in jih vse umeščajo v 14. stoletje. Zgodovinski viri nam povedo, da je epidemija Lübeck prizadela v letu 1350, poleti istega leta so morali izven grajskega obzidja pripraviti krizno pokopališče. Pred tem so bile vse žrtve bolezni pokopane znotraj mesta, kjer se nahaja tudi cerkev Svetega duha. Obstaja tudi možnost, da je ta množičen grob nastal kot posledica velike lakote,

saj naj bi ta odnesla 2.300 prebivalcev Lübecka (Lütgert 2000).

Kaj nam lahko povedo pokopi?

Krščanstvo je v srednjem veku prevladovalo kot vodilna ideologija in najširše razširjena religija v Evropi. Njegov vpliv je segal globoko v vse vidike življenja – od politične ekonomije do vsakodnevnih praks in obredov prehoda, s čimer je krojilo mnogo vidikov družbe. Zato je moral biti vsak dober kristjan deležen primerne pokopa. Za dobro smrt se je moral posameznik pripraviti in urediti vse svoje zemeljske zadeve, preden je odšel v posmrtno življenje. Pokopan je moral biti na posvečeni zemlji, ki se je običajno nahajala ob cerkvah, in s pravilnim obredom. Pokop je bil načeloma preprost. Trupla so položili v enojne grobove, če pa je prišlo do smrti več članov družine v kratkem časovnem razmiku, so bili v navadi tudi večkratni pokopi v isti grob. Trupla so bila slečena, oprana in zavita v mrtvaški prt ter položena v krsto ali pokopana neposredno v jamo. Običajno so bila orientirana tako, da je bila glava pokojnika obrnjena proti zahodu, noge pa proti vzhodu. Običajno je pokojnik ležal na hrbtu, položaj rok pa se je skozi čas spreminjal. Vsaka kultura se praks pokopavanja običajno strogo drži, razen v primeru globokih kulturnih sprememb ali pa ko skupnost doživi katastrofalen dogodek, kot so epidemija, vojna ali naravna katastrofa (Beuchamp 2012, 1–6).

Za množične pokope je značilno, da so posledica dogodka, ki povzroči veliko smrti v kratkem času, ter da so vsa trupla pokopana istočasno. Kot so pokazali obravnavani primeri, vsi grobovi, nastali v kriznih trenutkih epidemije, niso enaki. Ločimo lahko tri tipe pokopov, povezanih s katastrofami: enojne pokope (kot jih srečamo na pokopališčih West (Pfizenmeier 2016) in East Smithfield (Grainger idr. 2008)), večkratne pokope (kot jih srečamo npr. v Saint-Laurent-de-la-Cabrerisseju (Kacki idr. 2011)) ter množične pokope (ki jih poznamo npr. v East Smithfieldu (Grainger idr. 2008), opatiji Thornton (Willmott idr. 2020) in drugih omenjenih

najdiščih).² Množični pokopi predstavljajo največje odstopanje od običajne pogrebne prakse, zato bi lahko sklepali, da so nastali v času najhujšega razsajanja epidemije, ko je bilo smrtnih žrtev veliko in jih živi niso uspeli dovolj hitro pokopovati v enojne ali večkratne grobove. Preden je epidemija izbruhnila v vsej svoji moči, so bili verjetno posamezniki pokopani po ustaljenem načinu (najverjetneje na običajnih pokopališčih ob cerkvah), ko pa se je začela umirjati, so sledili pokopi na novoustanovljenih pokopališčih, kot vidimo na primeru East Smithfielda. Mogoče je, da so bila novoustanovljena pokopališča namenjena ljudem nižjega sloja, medtem ko so bili bogatejši tudi v teku epidemije pokopavani ob cerkve. Pokojniki v množičnih grobovih so kljub težkim razmeram, ki so vladale, še vedno pokopani spoštljivo in z upoštevanjem vseh običajnih pravil glede orientacije, položaja trupla ter v večini primerov tudi v mrtvaških prtih ali krstah.

Po drugi strani pa je mogoče, da so se živi teh mrtvih tudi bali. Strah je lahko v tem primeru izviral iz strahu pred boleznijo. Kot kažeta primera dveh pokopov s prisotnostjo večjega števila novcev, odkrita v East Smithfieldu (Grainger idr. 2008, 21), je mogoče, da so nekatere posameznike pokopali, ne da bi jih slekli ali brez ustreznega obreda. Če je bil vzrok za to strah pred okužbo, razpadlo in smrdeče truplo ali pa kakšno drugo verovanje, ne moremo vedeti. V East Smithfieldu (Grainger idr. 2008, 3) in v Herefordu (Stone in Appleton-Fox 1996, 48) je moč najti dokaze, da so bila nekatera trupla pred pokopom že delno razpadla. To bi lahko pomenilo, da zaradi velikega števila mrtvih niso uspeli sproti pokopati žrtev bolezni, preden so trupla začela razpadati, ali pa da so pokojnike odkrili celo nekaj časa po smrti. Za zaščito pred širjenjem bolezni in smradom razpadajočih trupel so na nekaterih pokopališčih (West Smithfield (Pfizenmeier 2016, 33), herefordska katedrala (Stone in Appleton-Fox 1996, 46, glej tudi opombo 1

² Število pokojnikov, pokopanih v grobu, da ga še lahko prištevamo k večkratnem grobu, ni definirano. V Saint-Laurent-de-la-Cabrerisseju vsebuje največji večkratni grob pet pokojnikov (Kacki idr. 2011), kar bi bilo lahko bilo blizu zgornje meje tega tipa grobov.

v tem prispevku)) posamezne plasti trupel pokrili s plastjo (glinaste) zemlje ali kakšnim drugim materialom. Možno je tudi, da so se živi mrtvih bali zaradi verovanj v povratnike, ljudi, ki bi vstali od mrtvih in škodovali živim.

Iz časa črne smrti ne poznamo takih primerov, znan pa je primer iz kužnega pokopališča na otoku Lazzaretto Nuovo v Benetkah, ki je datiran v 17. stoletje. Gre za pokop ženske, zavite v mrtvaški prt, stare 61 ± 5 let, ki je imela v usta zarinjeno veliko opeko. Po interpretaciji Nuzzole-sa in Borrinija (2010) naj bi grobarji pri kopanju groba za žrtev kuge naleteli na grob te ženske. Opazili naj bi luknjo v mrtvaškem prtu na mestu ust, truplo pa naj še ne bi bilo preveč razpadlo; zato so sklepali, da je ženska »vampirka«³, ki je žvečila prt, v katerega je bila zavita. Da bi se zaščitili pred njo, so ji v usta zarinili omenjeno opeko. Ker ne poznamo ljudskih verovanj ali navade, da bi se v tem kulturnem okolju v usta ob pokopu vstavljalo opeke, je po mnenju avtorjev tak potek dogodkov najbolj mogoč. Seveda ne moremo enakih navad pripisati ljudem, ki so živel v času črne smrti, saj je od takrat minilo 300 let, položaj žensk v družbi pa se je v tem času precej spremenil (Federici 2019). Vseeno pa nam to kaže, da so tudi v času travmatičnega dogodka, kot je bila epidemija, ljudje verjeli v različne povratnike ali druga mitološka bitja, ki bi jim lahko škodovala.

V večini družb je pogrebni ritual eden najpomembnejših in najstalnejših obredov; če pride do sprememb, so te posledica kriznih trenutkov ali globokih družbenih sprememb. Ta težnja je opazna tudi v času črne smrti. Sklepamo lahko, da so množične grobove uporabljali le v izrednih razmerah, sicer pa so tudi na novoustanovljenih pokopališčih prisotni enojni grobovi. V manjših krajih zaradi manjšega števila smrti ni nujno, da se je pokazala potreba po množičnih grobovih, vendar ne smemo sploševati. Vsekakor pa

je opaziti, da so se najpomembnejši elementi krščanskega obreda ob pokopu v veliki meri ohranili – orientacija zahod – vzhod, ležanje trupla na hrbtu in uporaba mrtvaškega prta ali krste. Kljub temu pa je zaradi nenavadnega in nerazumljenega načina umiranja prihajalo do praks, s katerimi so želeli preprečiti nadaljnje okužbe ali smrad. Vse to je po vsej verjetnosti spremljal tudi strah pred različnimi nadnaravnimi bitji, povratniki, ki bi lahko bili povezani s pokojniki.

Kaj nam lahko povedo kosti?

Po pregledu arheoloških pričevanj o epidemiji, ki je zadela Evropo in Sredozemlje sredi 14. stoletja, se bomo osredotočili še na antropološke ostanke njenih žrtev. Zanimalo nas bo, kdo je bil največkrat žrtev te bolezni, ali katere demografske skupine izstopajo ali pa je bila kuga morilec, ki ni diskriminiral. Iz kosti lahko izločimo ostanke stare DNK, ki nam pomaga razvozlati uganko, kateri patogen je povzročil črno smrt.

Bioarheološke raziskave

Sharon DeWitte je vodilna raziskovalna bioarheoloških vidikov črne smrti. Naredila je vrsto raziskav na to temo in prišla do pomembnih ugotovitev. Njena metodologija temelji na primerjavi kostnih ostankov ljudi iz različnih pokopališč, ki so nastajala pred, med ali po epidemiji. Raziskovala je smrtnost posameznikov glede na starost (DeWitte 2010; 2014; 2015), spol (DeWitte 2009, 2017) in stanje (šibkost) posameznikov (DeWitte in Wood 2008; 2017). Šibkost je v sodobnem kliničnem kontekstu definirana kot klinični sindrom, ki poveča dovzetnost posameznikov za slabše zdravstveno stanje ali smrt ter oteži okrevanje po bolezni. V bioarheoloških kontekstih se šibkost definira kot relativno tveganje za smrt, prilagojeno na starost (Schaik in DeWitte 2020, 474). Ker šibkosti arheoloških populacij ne moremo preizkušati kot sodobna medicinska stroka, moramo arheologi iskati drugačne pokazatelje. Različne bolezni, stres, pomanjkanje v otroštvu ali odrasli dobi pustijo sledi na kosteh posameznikov. Sharon DeWitte in njen sodelavec sta preverjala periostalne lezije na tibiji,

3 Kulturni zgodovinar Clemens Ruthner, ki se ukvarja tudi z zgodovino vampirizma, je mnenja, da se izraz vampir lahko uporablja le za bitja, ki se v verovanjih pojavijo po 18. stoletju, saj je beseda najverjetneje nastala takrat (SIstory Info 2019).

porotično hiperostozo, pojavnost kribre orbitalie, linearno enamelno hipoplazijo podočnikov v mandibuli ter maksili in dolžino femurja kot nadomestne podatke za šibkost posameznikov (DeWitte in Wood 2008; De Witte 2017). Pri vseh teh raziskavah sta rezultate, pridobljene z bioarheološkimi metodami, dopolnila s statističnim modeliranjem. Običajno sta analizirane skelete primerjala s kostnimi ostanki iz drugih podobnih pokopališč. V primeru raziskave žrtev črne smrti (DeWitte in Wood 2008) sta skelete iz East Smithfielda primerjala s skeleti iz dveh neepidemičnih pokopališč iz danskih mest Viborg in Odense. To primerjavo sta izbrala, ker so bile populacije, ki so živele na teh lokacijah, izpostavljene podobnih podnebnim, družbenim in gospodarskim dejavnikom, prav tako so imele relativno podobno genetsko sestavo. Podobno je raziskovalka v raziskavah iz leta 2014 in 2015 primerjala skeletne ostanke s pokopališč iz časa pred epidemijo črne smrti, kot so St. Nicholas Shambles, Guildhall Yard in faza 14 St. Mary Spitala, ter s pokopališč, ki so nastala po črni smrti, npr. faza 15 St. Mary Spitala in St. Mary Graces.

Njene raziskave so pokazale, da spol ni imel velikega vpliva na smrtnost v epidemiji (DeWitte 2009), da se je tveganje za smrt povečevalo s starostjo (DeWitte 2010), prav tako pa se je tveganje povečalo s šibkostjo posameznikov (DeWitte in Wood 2008). Vendar je bila črna smrt manj izbirična glede na šibkost svojih žrtev kot »navadna smrt«. V običajnih okoliščinah je bila možnost smrti šibkih posameznikov za 500 % višja kot smrtnost zdravih, v času črne smrti pa le za 50%. Zanimivo je, da so raziskave pokazale, da se je v 13. stoletju zdravje ljudi na splošno poslabšalo v primerjavi z zdravjem ljudi iz 11. in 12. stoletja. Po epidemiji je prišlo do izboljšanja zdravja populacije. Temu je verjetno botrovalo to, da so bili preživeli predvsem bolj zdravi in da je prišlo do izboljšanja življenjskih razmer (DeWitte 2014; 2015; 2017). Ti podatki dopolnjujejo Campbellove (2016) ugotovitve, da se je v 13. stoletju položaj evropskega prebivalstva začel slabšati zaradi lakot, podnebnih sprememb, vedno večje razslo-

jenosti in revščine ter vojn. Pokazal je tudi, da je bila smrtnost med višjimi sloji precej nižja kot med ostalimi prebivalci. Tudi raziskave Sharon DeWitte nakazujejo, da so jo reveži slabše odnesli v epidemiji – precej prepričani smo lahko, da so prav oni takrat trpeli največje pomanjkanje.

Identiteta črne smrti

Splošno prepričanje, da je bila črna smrt kuga, *Yersinia pestis*, je danes dokazano. Temu je pritrčila znanost, vendar smo nesporne dokaze dobili šele leta 2010 (Haensch idr. 2010).

To prepričanje je bilo sicer prisotno že kakšnih 100 let, vendar je Graham Twigg leta 1984 v knjigi *The Black Death: A Biological Reappraisal* izrazil dvom o tem, saj nekatere značilnosti bolezni, ki so jih poznali zgodovinarji, niso bile skladne z vedenjem o *Yersinia pestis*. Raziskovalci so kot možnosti predlagali mnoge druge bolezni, med njimi npr. antraks, virusno hemoragično mrzlico ali neko smrtonosno izumrlo virusno bolezen. Najbizarnejša teorija, ki je krožila, je bila, da naj bi bila bolezen posledica bioloških snovi, ki so prišle na zemljo s padcem meteori-ta 25. januarja 1348 (Campbell 2016, 289–290).

Razprava je bila ostra. Zdelo se je, da so jo na prelomu tisočletja zaključili Raoult idr. z raziskavo, objavljeno leta 2000. S pomočjo danes vsem poznanih PCR-testov so uspeli identificirati genetski material *Yersinia pestis* v zobeh pokojnikov iz pokopa odraslega para in otroka v enem grobu na najdišču Saint-Côme in Saint-Damien v Montpellierju na jugu Francije iz 14. stoletja (Raoult idr. 2000). Rezultati raziskave so bili deležni ostrih kritik, očitali so jim sporno datiranje, da obravnavan večkratni pokop ni kontekst, ki je zanesljivo povezan s črno smrtjo, kot so množični grobovi, kot je npr. East Smithfield, in možnost kontaminacije vzorca v laboratoriju (Wood in DeWitte 2003). Gilbert idr. (2004) so opravili analize kostnega materiala s pokopališč Vodroffsgaard na Danskem in East Smithfield, a niso našli sledi DNK *Yersinia pestis*. To je še podžgalo dvome o identiteti črne smrti. Preboj je prišel leta 2010, ko so Stephanie Haensch idr. (2010) v več evropskih pokopališčih, povezanih

s črno smrtjo (Hereford, Parma, Augsburg, Saint-Laurent-de-la-Cabrerisse in Bergen op Zoom), identificirali sledi DNK in beljakovin, ki so značilne za *Yersinia pestis*. Razvoj za tem je bil zelo hiter. Že naslednje leto so Kristen I. Bos idr. (2011) uspeli rekonstruirati celoten genom *Yersinia pestis* iz vzorcev, pridobljenih na East Smithfieldu. Od takrat ni več nobenega dvoma, da je bila črna smrt epidemija *Yersinia pestis*.

Gre za gram negativen bacil, ki je prisoten med glodavci, prenašajo ga bolhe. Tako tudi pride na človeka. Ko bolha ugrizne glodavca, zaužije nekaj bacilov, ki se v njej razmnožijo in zamašijo njen požiralnik ter proventrikel. Ko bolha napade naslednjo žrtev (glodavca, podgano ali človeka) in jo ugrizne, pri ugrizu izbljuva čep bacilov, ki vstopijo v telo žrtve skozi ranico. Bolezen se pojavlja v treh oblikah. Najpogostejša je bubonska kuga, pri kateri se mikrobi koncentrirajo v najbližji bezgavki, ki oteče in se nato zagnoji. Najpogostejše so prizadete bezgavke v dimljah, lahko pa se razširi še v druge, čemur običajno sledi smrtonosna septikemija. Druga oblika kuge je pljučna ali pnevmonična kuga, pri kateri so okužena pljuča, kasneje pa bacili pridejo tudi v kri. V tem primeru je smrt skoraj gotova. Pljučna kuga je nevarna tudi zato, ker se lahko širi kapljično, torej z izkašljevanjem. S tem bolnik v zadnjih dneh svojega življenja postane nevaren prenašalec bolezni. V tretji obliki bolezen takoj napade kri, torej od začetka nastopi kot septikemija (Likar 1979, 157–158).

V zadnjem desetletju je poznavanje črne smrti in novih valov kuge s pomočjo genetskih analiz zelo napredovalo. Danes vemo, da se je *Yersinia pestis* med ljudmi pojavljala že 3.800 let nazaj, v bronasti dobi (Spyrou idr. 2018). Vemo, da je bila epidemija, ki jo je sprožila črna smrt, druga (znana) epidemija te bolezni. Prva se je začela leta 541 in se končala med 8. ter začetkom 11. stoletja. Danes jo poznamo kot justinijansko kugo. Evolucijska veja, ki jo je povzročila, je ob koncu epidemije najverjetneje izumrla (Wagner idr. 2014). Črna smrt je bila prvi val druge epidemije in se je začela v 14. stoletju ter trajala do 18. stoletja. Ta veja *Yersinia pestis* je že v 14. stoletju

odpotovala proti vzhodu in slabih 600 let kasneje povzročila tretjo epidemijo kuge (Spyrou idr. 2016). To je v Hongkongu identificiral bakteriolog Alexandre Yersin med letoma 1894 in 1897. Od tam se je razširila po vsem svetu.

Divji rezervoarji te bolezni danes obstajajo v Severni Ameriki, Afriki in Aziji. Občasno terja jo kakšno žrtev (Campbell 2016, 293). Genetske analize so pokazale, da je med drugo epidemijo kuga našla rezervoarje tudi v Evropi in novih valov niso povzročali (samo) novi vnosi bolezni iz Azije (Seifert idr. 2015; Bos idr. 2016). Zanimivo je, da je raziskava Schmida idr. (2015) našla povezavo med podnebnimi nihanjem v centralni Aziji in kasnejšimi izbruhi kuge v Evropi. Najverjetneje je šlo torej za kombinacijo ustaljenih rezervoarjev kuge v Evropi in novih vdorov te bolezni iz centralne Azije.

Raziskave odpirajo več vprašanj, kot podajo odgovorov. Kateri organizmi so predstavljali gostitelje kuge v njeni 400-letni prisotnosti v Evropi? Zakaj je bolezen konec 18. stoletja nenadoma izginila iz Evrope?

Kako prepoznati (množične) grobove, povezane z epidemijami?

Pri nas še ne poznamo pokopališč, povezanih s črno smrtjo ali katero drugo epidemijo. Z izjemo pripovedi o kužnem pokopališču na Nevljah, ki ni znanstveno podprta, smo torej praznih rok. Temu verjetno botruje tudi stanje raziskav. Glede na to, da je kuga obiskala tudi naš prostor, lahko take grobove pričakujemo tudi pri nas. Kako jih prepoznavati? Če naletimo na množičen ali večkratni grob, nam lahko pri njegovi povezavi s katero od epidemij pomagajo klasične arheološke metode. Če ga uspemo datirati v čas, ki se ujema z neko epidemijo, je to lahko dober indikator, da gre za njene žrtve. Večji problemi se pojavijo pri večkratnih grobovih, saj je za te manjša možnost, da so nastali kot posledica epidemije. Pisni viri nam lahko osvetlijo, katere epidemije so se razširile v naše kraje, prav tako nam lahko pomagajo povezati grobišče z epidemijo (kot smo videli na primeru East Smithfielda, o katerem imamo izvrstne zgodovinske podatke).

Verjetno smo tudi pri nas že izkopali grob posameznika, za katerega je bila usodna kuga, a ker gre za enojne grobove ob cerkvah, jih je nemogoče ločiti od grobov žrtev kakšne druge bolezni ali naravne smrti. V tem primeru bi nam lahko pomagale edino DNK-analize zobovja ali kosti pokojnikov. Takšna raziskava bi potrebovala sistematično raziskavo ogromne količine skeletov in bi bila nedvomno draga.

Morda bi bilo smiselno iskati množične grobove pod cerkvami, postavljenimi v zahvalo za preživeto kugo. Pri nas so pogosto posvečene svetemu Roku. Poznamo nekaj primerov, kjer so nad množičnimi grobovi ali v njihovi neposredni bližini zgradili cerkev ali samostan (npr. v East Smithfieldu (Grainger idr. 2008, 11) ali cerkev svetega Leonarda v Manchingtonu (Gutsmiedl-Schumann idr. 2017)).

Zaključek

V tem prispevku smo skušali predstaviti nekaj pomembnejših pokopališč, povezanih s črno smrtjo, in ovrednotiti, kaj nam lahko povedo o življenju v času, ko je epidemija morila po Evropi. Klasičen arheološki kontekst nam je pokazal, da je epidemija pretrgala običajno življenje, vendar so osnovna verovanja in spoštovanje do mrtvih ostala. Bioarheološki podatki so pokazali, da so bili zaradi epidemije prizadetejši predvsem šibki, verjetno revnejši in podhranjeni. Do rasti števila šibkih in podhranjenih revežev je prišlo zaradi podnebnih sprememb, družbenega razslojevanja in naraščajoče revščine ter vojn in z njimi povezanih davkov. Genetske raziskave so dokazale, kateri patogen je povzročil epidemijo črne smrti in njegovo obnašanje v stoletjih po prvem izbruhu te bolezni.

Opozoriti velja na nakazano povezavo med izbruhu epidemije in porušenim ekološkim ravnovesjem, ki ga povzročijo podnebne spremembe ter posegi v naravo. Zaradi tega je najboljši način preprečevanja novih pandemij zmanjšanje izpustov toplogrednih plinov ter omejitev poseganja v naravno okolje (Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services 2020). Hkrati nam raziskave

stare DNK osvetlijo dinamiko patogenov in njihovega razlitja iz naravnih rezervoarjev. To omogoča boljše predvidevanje obnašanja epizoot, ko je naravno ravnovesje podrt, in sprejem temu primernih ukrepov. Bioarheološke raziskave lahko dopolnijo klinično sliko sodobne populacije pri razumevanju, kateri deli družbe so najranljivejši ob izbruhu nalezljivih bolezni in za katere je še posebej pomembno preprečiti stik s patogeni. Nenazadnje pa nam klasičen arheološki pristop po eni strani omogoči vpogled v neoprijemljive vidike človeškega obnašanja, v dojemanje svetega in spoštovanje mrtvih, ki tudi v času katastrof ne zamrejo, po drugi strani pa tudi v to, kako se družba obnaša v času kolapsa ustaljenih institucij, ko običajno ravnanje s pokojniki zaradi prevelikega števila umrlih ni več mogoče. Vse to nam kaže, da so potrebne dodatne raziskave, ki bi omogočile spremljanje, nadzor in omejevanje potencialnih prelivov patogenov na človeka, hkrati pa odporne javne institucije, ki v primeru izbruha epidemije zmorejo omejiti njeno širitev ter poskrbeti za vse člane družbe, posebej najšibkeje. Navsezadnje pa je preventiva najboljše kurativa – potrebne so družbene spremembe in bolj sonaravna družba, ki bo znala racionalno upravljati z okoljem, da do novih epidemij sploh ne bo prišlo.

Literatura

- Beuchamp, A. M. 2012. »The Black Death, Plague, and Mass Mortality.« *Journal of University of Manitoba Anthropology Students' Association* 30. <https://api.semanticscholar.org/CorpusID:26804985>.
- Boccacio, G. 1973. *Dekameron*. Prevedel A. Budal. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Bos, K. I., V. J. Schuenmann, G. B. Golding, H. A. Burbano, N. Waglechner, B. K. Coombes, H. B. McPhee idr. 2011. »A Draft Genome of *Yersinia Pestis* from Victims of the Black Death.« *Nature* 478 (7370): 506–510.
- Bos, K. I., A. Herbig, J. Sahl, N. Waglechner, M. Fourment, S. A. Forrest, J. Klunk

- idr. 2016. »Eighteenth Century Yersinia Pestis Genomes Reveal the Long-Term Persistence of an Historical Plague Focus.« *eLife* 5. <https://doi.org/10.7554/eLife.12994>.
- Bradley, H. 1918. *The Enclosures in England: An Economic Reconstruction*. Kitchener: Batoche.
- Campbell, B. M. S. 2016. *The Great Transition, Climate, Disease and Society in the Late-Medieval World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DeWitte, S. 2009. »The Effect of Sex on Risk of Mortality During the Black Death in London, A.D. 1349–1350.« *American Journal of Physical Anthropology* 139 (2): 222–234.
- DeWitte, S. 2010. »Age Patterns of Mortality during the Black Death in London, A.D. 1349–1350.« *Journal of Archaeological Science* 37 (12): 3394–3400.
- DeWitte, S. 2014. »Mortality Risk and Survival in the Aftermath of the Medieval Black Death.« *PLoS One* 9 (5): e96513.
- DeWitte, S. 2015. »Setting the Stage for Medieval Plague: Pre-Black Death Trends in Survival and Mortality.« *American Journal of Physical Anthropology* 158 (3): 441–451.
- DeWitte, S. 2017. »Stress, Sex, and Plague: Patterns of Developmental Stress and Survival in Pre- and Post-Black Death London.« *American Journal of Human Biology* 30 (1). <https://doi.org/10.1002/ajhb.23073>.
- DeWitte, S., in J. W. Wood 2008. »Selectivity of Black Death Mortality with Respect to Preexisting Health.« *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 105 (5): 1436–1441.
- Federici, S. 2019. *Kaliban in čarovnica: ženske, telo in prvotna akumulacija*. 2. izd. Prevedla T. Hvala. Ljubljana: Sophia.
- Gibbons, A. 2013. »The Thousand-Year Graveyard.« *Science Adviser*, 12. december. <https://www.sciencemag.org/news/2013/12/thousand-year-graveyard>.
- Gilbert, M. T. P., J. Cuccui, W. White, N. Lynnerup, R. W. Titball, A. Cooper in M. B. Prentice. 2004. »Absence of Yersinia Pestis-Specific DNA in Human Teeth from Five European Excavations of Putative Plague Victims.« *Microbiology* 150 (Pt 2):341–354.
- Grainger, I., D. Hawkins, L. Cowal in R. Mikulski. 2008. *The Black Death Cemetery, East Smithfield, London*. MoLAS Monograph 43. London: Museum of London Archaeology Service.
- Gutsmiedl-Schumann, D., B. Paffgen, H. Schwarzbach, M. Keller, A. Rott in M. Harbeck. 2017. »Digging Up the Plague: A Diachronic Comparison of aDNA Confirmed Plague Burials and Associated Burial Customs in Germany.« *Præhistorische Zeitschrift* 92 (2): 405–427.
- Haensch, S., R. Bianucci, M. Signoli, M. Rajerison, M. Schultz, S. Kacki, M. Vermunt idr. 2010. »Distinct Clones of Yersinia Pestis Caused the Black Death.« *PloS Pathogens* 6 (10): e1001134.
- Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services. 2020. *Workshop Report on Biodiversity and Pandemics of the Intergovernmental Platform on Biodiversity and Ecosystem Services*. Bonn: IPBES secretariat.
- Kacki, S., L. Rahalison, M. Rajerison, E. Ferroglio in R. Bianucci. 2011. »Black Death in the Rural Cemetery of Saint-Laurent-de-la-Cabrerisse Aude-Languedoc, Southern France, 14th Century: Immunological Evidence.« *Journal of Archaeological Science* 38 (3): 581–587.
- Likar, M. 1979. *Mikrobiologija: za medicinske sestre*. 2., popravljena in posodobljena izd. Ljubljana: Zavod za šolstvo.
- Ljungqvist, F. C., A. Seim in D. Collet. 2024. »Famines in Medieval and Early Modern Europe: Connecting Climate and

- Society.« *WIREs Climate Change* 15 (1): e859.
- Lütgert, S. 2000. »Victims of the Great Famine and the Black Death?« *Hikuin* 27 (1): 255–264.
- Nuzzolese, E., in M. Borrini. 2010. »Forensic Approach to an Archaeological Casework of 'Vampire' Skeletal Remains in Venice: Odontological and Anthropological Prospectus.« *Journal of Forensic Sciences* 55 (6): 1634–1637.
- Pfizenmeier, S. 2016. *Charterhouse Square: Black Death Cemetery and Carthusian Monastery, Meat Market and Suburb*. London: MOLA.
- Raoult, D., G. Aboudharam, E. Crubezy, G. Larrouy, B. Ludes in M. Drancourt. 2000. »Molecular Identification by 'Suicide PCR' of *Yersinia Pestis* as the Agent of Medieval Black Death.« *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 97 (23): 12800–12803.
- Schaik, K. D. van, in S. N. DeWitte. 2020. »COVID-19 and the Black Death: Nutrition, Frailty, Inequity, and Mortality.« *Journal of Health and Social Sciences* 5 (4): 471–484.
- Schmid, B. V., U. Büntgen, W. R. Easterday, C. Ginzler, L. Walløe, B. Bramanti in N. C. Stenseth. 2015. »Climate-Driven Introduction of the Black Death and Successive Plague Reintroductions into Europe.« *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 112 (10): 3020–3025.
- Schuenemann, V. J., K. Bos, S. DeWitte, S. Schmedes, J. Jamieson, A. Mitnik, S. Forrest idr. 2011. »Targeted Enrichment of Ancient Pathogens Yielding the pPCP1 Plasmid of *Yersinia Pestis* from Victims of the Black Death.« *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 108 (38): 746–752.
- Seifert, L., I. Wiechmann, M. Harbeck, A. Thomas, G. Grupe, M. Projahn, H. C. Scholz idr. 2016. »Genotyping *Yersinia Pestis* in Historical Plague: Evidence for Long-Term Persistence of *Y. Pestis* in Europe from the 14th to the 17th Century.« *PLoS One* 11 (1): e0145194.
- Slstory Info. 2019. »Clemens Ruthner: Why They Suck So Much: A Short Cultural History of Vampirism.« Video na YouTubu, 1:14:26. 5. november. <https://www.youtube.com/watch?v=CD6P0RoN7tc&t>.
- Spyrou, M. A., R. I. Tikhbatova, M. Feldman, J. Drath, S. Kacki, J. B. de Heredia, S. Arnold idr. 2016. »Historical *Y. Pestis* Genomes Reveal the European Black Death as the Source of Ancient and Modern Plague Pandemics.« *Cell Host and Microbe* 19 (6): 874–881.
- Spyrou, M. A., R. I. Tikhbatova, C.-C. Wang, A. A. Valtuena, A. K. Lankapalli, V. V. Kondrashin, V. A. Tsybin idr. 2018. »Analysis of 3800-Year-Old *Yersinia Pestis* Genomes Suggests Bronze Age Origin for Bubonic Plague.« *Nature Communications* 9 (1): 2234.
- Steinilber, F., J. Beer in C. Fröhlich. 2009. »Total Solar Irradiance during the Holocene.« *Geophysical Research Letters* 36. <https://doi.org/10.1029/2009GL040142>.
- Stone, R., in N. Appleton-Fox. 1996. *A View from Hereford's Past*. Eardisley: Logaston.
- Trouet, V., J. Esper, N. E. Graham, A. Baker, J. D. Scourse in D. C. Frank. 2009. »Persistent Positive North Atlantic Oscillation Mode Dominated the Medieval Climate Anomaly.« *Science* 324 (5923): 78–80.
- Twigg, G. 1984. *The Black Death: A Biological Reappraisal*. London: Schocken.
- Wagner, D. M., J. Klunk, M. Harbeck, A. Devault, N. Waglechner, J. W. Sahl, J. Enk, idr. 2014. »*Yersinia Pestis* and the Plague of Justinian 541–543 AD: A Genomic Analysis.« *Lancet Infectious Diseases* 14 (4): 319–326.

- Wiechmann, I., M. Harbeck in G. Grupe. 2010. »Yersinia Pestis DNA Sequences in Late Medieval Skeletal Finds, Bavaria.« *Emerging Infectious Diseases* 16 (11): 1806–1807.
- Willmott, H., P. Townend, D. Mahoney Swales, H. Poinar, K. Eaton in J. Klink. 2020. »A Black Death Mass Grave at Thornton Abbey: The Discovery and Examination of a Fourteenth-Century Rural Catastrophe.« *Antiquity* 94 (373): 179–196.
- Wood, J., in S. DeWitte. 2003. »Was the Black Death Yersinia Plague?« *The Lancet Infectious Diseases* 3 (6): 327–328.

Povzetek

V prispevku je predstavljen pregled arheoloških, bioarheoloških in genetskih raziskav, povezanih s srednjeveško epidemijo *Yersinia pestis*, danes znano kot črna smrt. Povzročila so jo podnebna nihanja, mongolske migracije ter razprostranjene trgovske poti, ki so povezovale Evropo in Kitajsko. Zaradi podnebnih sprememb, vojn, razslojevanja in izčrpane prsti ter kronične podhranjenosti revnejših delov populacije so bile evropske populacije še ranljiveje glede smrtonosne epidemije. Poznamo več množičnih grobišč srednje in zahodne Evrope iz sredine 14. stoletja, najboljše so raziskana v Veliki Britaniji. Arheološke raziskave so pokazale, da so kljub prekinitvi običajnega pokopavanja ob cerkvah in posledičnemu odpiranju novih, množičnih grobišč osnovni religijski nazori o pokopavanju v večini primerov ostali v veljavi. Bioarheološke raziskave posmrtnih ostankov žrtev te bolezni so pokazale, da so bili po številu smrti najpriazadetejši revnejši, starejši in bolehní posamezniki. Genetske raziskave stare DNK so potrdile, da je patogen *Yersinia pestis* povzročil epidemijo, prav tako so prispevale uvid v njeno evlucijsko zgodovino in obnašanje patogena v stoletjih po prvem izbruhu te bolezni v Evropi. Zdi se, da so mnoge izmed naslednjih valov povzročila kratkotrajna podnebna nihanja v centralni Aziji. Podnebna nihanja so prav tako povzročila prenos patogena do Evrope v prvem valu. Množične pokope, povezane s črno smrtjo, lahko ob odsotnosti pisnih virov in genetskih raziskav prepoznamo na podlagi datacije v sredino 14. stoletja.

Summary

The article presents an overview of archaeological, bioarchaeological, and genetic research related to the medieval epidemic of *Yersinia pestis*, now known as the Black Death. It was triggered by climate fluctuations, Mongol migrations, and widespread trade routes connecting Europe and China. Due to climate changes, wars, social stratification, depleted soil, and chronic malnutrition among the poorer segments of the population, European populations were even more vulnerable to the deadly epidemic. Several mass graves from mid-fourteenth century Central and Western Europe are known, with the best-studied ones located in Great Britain. Archaeological research has shown that despite the interruption of traditional churchyard burials and the subsequent opening of new mass graves, basic religious burial practices largely remained intact. Bioarchaeological studies of the remains of victims of the disease have revealed that poorer, older, and more infirm individuals were the hardest hit in terms of death tolls. Genetic research on ancient DNA has confirmed that the pathogen *Yersinia pestis* caused the epidemic and has provided insights into its evolutionary history and the behaviour of the pathogen in the centuries following the first outbreak in Europe. It appears that many of the subsequent waves were caused by short-term climate fluctuations in Central Asia. Climate fluctuations also contributed to the transmission of the pathogen to Europe in the first wave. Mass burials associated with the Black Death can be identified, in the absence of written records and genetic research, based on their dating to the mid-fourteenth century.

hereditati

»Ta, ki ni od Boga, je od Hudiča, in ima tako svoje francoze ...«:
imaginarij »francoske bolezni« in slovenska literatura 16. stoletja
*“The One Who Is Not from God Is from the Devil, and thus Has His Own French Pox”:
The Imagery of the “French Disease” and Slovenian Literature of the 16th Century*

Jonatan Vinkler

Univerza na Primorskem Fakulteta za humanistične študije, Koper,
jonatan.vinkler@upr.si

Izvleček

Imaginarij sifilisa je bil od pojava te spolno prenosljive bolezni kot vseevropske epidemije (konec 15. stoletja) do začetka uspešnega zdravljenja (20. stoletje) sestavljen iz podob in izrazov za družbeno stigmo posameznika ter celotne etnije. Tak imaginarij je razviden tudi v jezikovnoslovenski kulturi 16. stoletja, glavni viri pa so opus prvega slovenskega pisatelja, Primoža Trubarja, in slovaropisna dela med 16. ter 18. stoletjem. Pri Primožu Trubarju je imaginarij sifilisa izpeljava iz idearija/teologije bolezni kot Božje kazni za posamičnikov osebni greh.

Ključne besede: sifilis, zgodnji novi vek, imaginarij, slovenska književnost, Primož Trubar

Abstract

From the onset of this sexually transmitted disease as a widespread epidemic across Europe (in the late fifteenth century) to the advent of effective treatment (in the twentieth century), the perception of syphilis encompassed visual representations and verbal descriptions that conveyed the social disgrace associated with both the affected individuals and their entire ethnic community. An example of such a concept can also be observed in the cultural context of sixteenth century Slovene-inhabited lands, with the primary source being the literary contributions of Primož Trubar, the first Slovenian writer, as well as the lexicographical works produced between the sixteenth and eighteenth centuries. Primož Trubar's association of syphilis with divine punishment stems from the ideology or theology that views the disease as a consequence of an individual's wrongdoing.

Keywords: syphilis, early modern age, imagery, Slovenian literature, Primož Trubar

V memoarih skladatelja, ki je poleg Bethovna morda podobno intenzivno zaznamoval glasbene prelomnice 19. stoletja ter se je v evropski panteon podob, ki jih je mogoče šteti za fotografska »obča mesta« stoletja meščanov in revolucij, podobno kot »labod iz Pesara« Rossini in umetnik »roč zla« Baudelaire, trajno vgraviral z upodobitvijo Félix Nadarja – v *Spominih* Hectorja Berlioz – je najti reminiscenco na nenaklonjeni sprejem in mizeren uspeh neke umetnikove skladbe (Berlioz 1954, 273):

Na kratko, opero so igrali. Poslušalci so s prekomernim navdušenjem sprejeli pred-

igro ter z nenavadno enotnostjo in energijo izžvižgali vse ostalo.

Berlioz je zabeležil odziv Parižanov na njegovo opero *Benvenuto Cellini*. Ta je bila v Salle Le Peletier uprizorjena 10. septembra 1838, libreto pa sta po »vitae« znamenitega Firenčana ob pomoči Alfreda de Vignyja zložila Léon de Wailly in Auguste Barbier (Macdonald b. l.).

Cellini, ki je s svojo renesančno neukročeno viharostjo in delovanjsko silovitostjo kot urok nagovarjal vročerknega skladateljskega romantika, je v svoj spominski obračun s preteklostjo uvrstil tudi naslednje poročilo (Cellini 1910, 123):

Drži, da sem zbolel, in mislim, da sem jo dobil od tiste lepe mlade dekle, ki sem jo imel pri sebi, ko so mi oropali hišo. *Francoska bolezen* [poimenovanje, op. J. V.], kajti to je bilo to, je spala v meni več kot štiri mesece, preden se je pokazala, nato pa je izbruhnila po celem telesu naenkrat. Ni bilo podobno tistemu, kar se običajno opaža, vendar je bila moja koža prekrita z *meburji*, *velikimi kot kovanec in rožnate barve* [opis drugega stadija bolezni, op. J. V.]. Zdravniki tega ne bi imenovali francoska bolezen, čeprav sem jim povedal, zakaj mislim, da gre zanjo. Najprej sem se zdravil po njihovih napotkih, toda brez uspeha. Nazadnje pa sem se odločil, da bom začel jemati *les* [*lignum sanctum*, *guaia-cum sanctum*, it. *legno santo*, eden od dveh najobičajnejših načinov zdravljenja sifilisa v 16. stoletju, op. J. V.], in to kljub odsvetovanju najboljših zdravnikov v Rimu; jemal sem ga z največjo disciplino in ob najskrajnejši abstinenci, kot si jo je le mogoče zamisliti, in že po nekaj dneh sem opazil veliko *izboljšanje* [poudaril J. V.]. Končalo se je tako, da sem se v petdesetih dneh pozdravil in sem zopet zdrav kot dren.

Radoživi kipar in papeški medaljer v zapisu obuja spomin na bližnje srečanje z medicinsko, farmakološko, vojaško, družbeno in družabno zagato, ki je v Evropi njegove dobe brez izjeme (a) dobila vsaj epidemične razsežnosti, (b) se navzven manifestirala z gnojnimi bulami po telesu, ki so se sčasoma predrle in komaj predstavljivo skazile vnanjščino okuženega, (c) prizadevala vse stanove tedanje družbe – Cellini ve v svojih spominih povedati, da ni obšla niti enega stanu, pred njo pa da nista ostala varna ne dekla ne kardinal¹ –, (d) ki so jo skušali zdraviti na različne načine, zlasti z živosrebrnimi pripravki in gvakom, pri tem (e) domnevali, da jo je mogoče (p)ozdraviti, (e) toda menili, da gre za Božjo

¹ Kajpak tudi samostojne podjetnice najstarejše obrti ne. Pietro Aretino je v svojih *Ragionamenti* (1534–1536) v usta ene od nekdanjih kurtizan položil naslednje besede (Aretino 1992, 13; prim. Acton 2006, 50–58): »Slabo voljo prepusti meni, ki se mi je *francoska bolezen* [poudaril J. V.] razlezla po telesu, še pes me ne povoha ...«

palico zavoljo nerednega življenja, in (f) ki jo je pretežni del okcitanske kulture zgodnjega novega veka poznal pod imenom »francoska bolezen«.

Historiografski narativ bo tako v pričujočem besedilu poleg idearija in imaginarija sifilisa v zgodnjem novem veku usmerjen tudi v besedilne pojavitve ter semantično, imagološko in kulturnozgodovinsko analizo zapisov v prvem avtorskem opusu slovenske književnosti, tj. v delih Primoža Trubarja, in sicer v besedilne kontekste, ki zadevajo prvi ohranjeni slovenski tekstni spoprijem z bakterijo *trepomena pallidum*.

Beseda tako teče o venerični treptomenozi oz. sporadičnem siflisu, ki se prenaša s spolnimi stiki; v narativu se ne osredotočam na endemski sifilis oz. nevenerično treptomenozo, ki je sporadičnemu siflisu podobna po klinični sliki in je izrazito zaznamovala tudi prva desetletja 19. stoletja na Kranjskem, Notranjskem in Primorskem, slovenska zgodovina medicine pa jo pozna pod imenom škrljevska bolezen oz. škrljevka (Zupanič Slavec 2001, 16–18).

Hipoteze o izvoru sifilisa

Naravoslovne znanosti izvor sifilisa praviloma razlagajo s tremi hipotezami. To so: (a) hipoteza o predkolumbovskem izvoru, (b) hipoteza o kolumbovskem izvoru in (c) razvojna hipoteza oz. hipoteza o splošni planetarni razširjenosti sifilisa (Tampa idr. 2014, 5; Thielmann 2022, 211–212).

Teza o predkolumbovskem izvoru sifilisa

temelji na ugotovitvi, da so bile treptomenalne bolezni prisotne v Evropi in na drugih celinah že pred prihodom Krištofa Kolumba v Novi svet. Simptomi teh bolezni so bili praviloma, toda s stališča sodobne medicinske znanosti zmotno, diagnosticirani za bolezen, ki se je je stara celina poleg črne smrti bala najbolj – za gobavost. Z drugimi besedami: bolezen pinta, ki jo povzroča bakterija *trepomena carateum* – ta se morfološko in serološko ne razlikuje od bakterije *trepomena pallidum*, ki povzroča sifilis –, naj bi bila v Afriki in Aziji prisotna vsaj 15.000 let pr. n. št. in naj bi bila živalskega izvora. Nato naj bi

se zavoljo mutacij okoli 10.000 pr. n. št. razširila po svetu z izjemo ameriškega kontinenta. Endemski sifilisi so se pojavili okoli 7.000 pr. n. št., 3.000 pr. n. št. pa naj bi se iz slednjih v jugozahtodni Aziji razvil sporadični sifilis. Zaradi spremenjenih klimatskih pogojev in nižjih temperatur po zadnji poledenitvi naj bi se le-ta razširil v Evropo ter drugam, toda sprva naj bi imela bolezen blag klinični potek, njena kužnost pa naj bi se zaradi mutacij okrepila šele konec 15. stoletja (Tampa idr. 2014, 5; Thielmann 2022, 212).

Kolumbovska hipoteza o izvoru sifilisa

črpa iz poročil poročilih dveh zdravnikov, Ruyja Díaz de Isle (*Tractado cōtra el mal serpentino, que vulgarmente en España es llamado bubas*, 1539) in Gonzala Fernándeza de Ovieda y Valdésa (*Historia general y natural de las Indias*, 1552). Obe besedili sta nastali po vrnitvi Kolumba in njegovih mornarjev 1493. iz Novega sveta ter beležita, da so pomorščaki okužbo prinesli domov iz za Evropejca eksotičnih krajev onstran Atlantika. Tudi sam znameniti morjeplovec Kolumb je potrdil, da je bila bolezen za Evropo dotlej neznana, da pa so jo poznali ameriški staroselci, ki da so zoper njo razvili celo kompleksne metode zdravljenja. Ruy Díaz de Isla je okužbo opisal kot »morbus novus«, kot »neznano bolezen, ki je doslej ni bilo videti niti je ni še nihče opisal«. Dodal je še, da je bolezen, ki je na evropska tla, kot je misliti, prvič stopila 1493. v Barceloni, izvirala iz otoka Isla Española, tj. Hispaniole v Velikih Antilih (navedeno po Holcomb 1937, 30), ter da jo je imel krmar karavele Pinte, Francisco Martin Pinzón de Palos, eden treh bratov Pinzón, ki so s Kolumbom jadrili preko Atlantika, ob njem pa tudi drugi člani posadke: skupaj 44 evropskih pomorščakov in deset staroselcev, in to ko so se iz Srednje Amerike vrnili v Evropo.

V prid kolumbovske hipoteze o prenosu sporadičnega sifilisa iz Amerike v Evropo govori tudi radiokarbonska datacija okostij, na katerih so razvidne sifilitične lezije. Topogledne raziskave kažejo, da v kontinentalni Evropi, npr. v deželah krone sv. Václava in v Skandinaviji, ni

najti skeletov s tovrstnimi lezijami izpred leta 1492, temveč po tem datumu, okostja iz Amerike pa po drugi strani izkazujejo sifilitične lezije, starejše od prihoda Kolumba med staroselce na ameriški celini (Anderson idr. 1986, 349; Tampa idr. 2014, 5; Vargová, Vymazalová in Horáková 2019, 526).

Razvojna hipoteza oz. hipoteza o splošni razširjenosti sifilisa

gradi na izhodišču, da so vse treptomenalne bolezni ves čas distribuirane planetarno, vendar imajo v različnih okoljih raznolike odzive na isti bakterijski agens in torej različne klinične slike, ki so odvisne od geografskih, klimatskih in kulturnorazvojnih značilnosti posamezne skupnosti, kjer se pojavijo.

Pinta, yaws, endemski in sporadični sifilis znotraj robnih pogojev te interpretacije veljajo za odziv na *treponema pallidum*, in sicer za odziv, ki variira glede na dejavnike okolja ter kulturne razlike med populacijami in ki korespondira glede na stike med populacijami z različnih geografskih območij. Kot argumentacija tega pogleda se običajno navaja analiza bolezni yaws (*treponema pallidum subspecies pertenue*), ki po opredelitvi Mednarodne zdravstvene organizacije beleži 80.000 primerov okužb letno in velja za endemsko treptomeno (World Health Organization b. l.). Bolezen izvira iz centralne in zahodne Afrike, na Iberski polotok naj bi jo prinesli afriški sužnji, in sicer pol stoletja pred Kolumbovo odpravo v Novi svet. Yaws ostaja nemodificiran v državah s podobno klimo, kot je na območjih izvora, v deželah s hladnejšim in bolj suhim podnebjem ter s slabimi pogoji za osebno higieno se je razvil v endemski sifilis, v družbah z višjo stopnjo osebne higiene in razvitim urbanim življenjem pa je prešel tudi v sporadični sifilis (Tampa idr. 2014, 5).

Današnje stanje raziskav na področju paleontologije in filogenetike omogoča detajliran odgovor, ki razlagalno moč črpa iz vseh treh hipotez: dokazi izkazujejo, da je v Evropi endemski sifilis, ki se ni prenašal s spolnimi stiki, obstajal že pred vrnitvijo Kolumba iz Amerike, so pa pomorščakovi mornarji v Evropo prinesli

sporadično, spolno prenosljivo obliko sifilisa. Zdi se, da je interakcija obeh oblik dala mutacijo – spolno bolezen, o kateri teče beseda (Thielmann 2022, 211–212).

Poimenovanja, njihov izvor in imaginarij

Vse od pojavitve je bil sifilis v okcitanski kulturi bolezen, ki je praktično do diagnostičnega preloma z Wassermannovo reakcijo² in zdravljenja s salvarsanom, nato z neosalvarsanom in nazadnje s penicilinom, tj. do srede preteklega stoletja,³ za bolnika nosila s seboj danes komaj predstavljlivo osebno družbeno stigmato.

Le-ta je bila v zgodnjem novem veku na eni strani prikovana na idearij in imaginarij, kjer je bila bolezen – zlasti, ako je bila vidna kot fizična poškodovanost, tj. pohaba, iznakaženost, zabrazgotinjenost ali celo manko posameznega uda, torej vidni odklon od običajne, zdrave podobe človeka, za katerega je veljalo, da je »ustvarjen po Božji podobi« – razumljena kot *flagitium Dei* (Stein 2016, 23); kot razvidna kazen Vsevišnjega za posamičnikovo delovanjsko neskladje, in tako osebni greh zoper »večni red stvari«; torej kot brezprizivni odziv Nebes zoper človekov upor proti (Do)končni avtoriteti, v sočasnih traktatih, ki so v zgodnjem novem veku skušali ubesediti novo zdravstveno zlo, pa so bile kot vzrok vidne manifestacije luesa zapisane krlate besede (Savinetskaya 2016, 63): »Deus operator sedis causis concurrentibus«.⁴

2 Test na začetku ni bil zanesljiv za ugotavljanje primarne- ga stadia luesa; razvil ga je leta 1906 bakteriolog in serolog August Paul von Wassermann (1866–1925).

3 Salvarsan je bil prvo pomembnejše predantibiotično zdravilo za zdravljenje sifilisa; narejen je bil iz barvil, njegova glavna učinkovina je bil arzen. Pripravek je leta 1909 izdelal Nobelov nagrajenec Paul Ehrlich (1854–1915), salvarsan pa je postal relativno učinkovito zdravilo zoper spiralasto bakterijo blede trepomene (*treponema pallidum*), povzročiteljico težke oblike sifilisa, ki sta jo 1905 odkrila Fritz Shaudinn (1871–1906) in Erich Hoffman (1868–1959). Ehrlich je kasneje z japonskim zdravnikom Sahačirom Hato (1873–1938) razvil neosalvarsan, predvsem zato, da bi bilo mogoče zdraviti s pripravo, manj toksičnim od salvarsana. Stranski učinki zdravljenja sifilisa za bolnika so zares izzveneli šele z množično uporabo penicilina, in sicer tik pred letom 1950 (Sournia, Poulet in Martiny 1981, 1509–1547; Zupanič Slavec 2023, 82–83).

4 Bog je posredi sočasnih prigod.

Imaginarij o sifilisu in, splošneje, »kugah« kot izrazih Božjega srda nad nespokorjenimi in nepopoljšljivimi pozemskimi grešniki sta v srednjem ter zgodnjem novem veku temeljila na katoliški moralni teologiji. Ta se je za rabo v ljudski kulturi opirala na interpretacije pasaž iz *Svetega pisma*, slednje pa je bilo kot navedek v pridigah, prevodih, (pre)ubeseditvah in tekstnih ter likovnih interpretacijah posameznih motivov in narativov – upodobitve na freskah, v plastiki, vitražih in drugih likovnih tehnikah – za tedanjega slehernika spoznavna »materia prima«. Gre za poročilo iz Pentatevha o od Boga poslanih nadlogah, npr. kugi in tvorih (2 Mz 9,1–10), in napoved prekletstev v obliki bolezni, med njimi tudi kuge, zoper neskesane grešnike (3 Mz 26,14–16,25; 5 Mz 28,15–27) (vsi navedki iz slovenskega standardnega prevoda *Svetega pisma* (Svetopišemska družba Slovenije 1996)).

Zgodnji novi vek je vnanjo telesno izmalicečnost zavoljo bolezni (bakterijska okužba s *streptococcus pyogenes*, impetigo, nekrotizirajoči fasciitis, sifilis, koze ...), poškodb, pridobljenih v nasilnih spopadih (napad, dvoboj, vojna, izmalicečenje vojnih ujetnikov), in zaradi kazni, s katero je oblast trajno zaznamovala obsojene tatove in prešuštnike (odrezanje udov, npr. nosu (Finucci 2015, 86)), štel za izkaz božanske pravice, ki kaznuje napake duše tako, da poškoduje telo.

Tako je tudi zgodnjenovoveška rekonstruktivna kirurgija, ki je v duhu renesančne mentalitete sledila Platonovi ideji lepega in skladnega, tj. nepoškodovanega telesa kot izrazitve ideje »lepega« duha, pravzaprav želela znova vzpostaviti zdravje duše, in to tako, da je rekonstruirala poškodovano telo (Gilman 1998, 7). Toda pri tem so posamezni ugledni zdravniki naletevali na srdito nasprotovanje aktualne teologije, kajti »magistri naši« so bili trdno prepričani, naj se posvetnjaški »doktorji vesoljne medicine« kar nič ne mešajo v Božje delo, kaznovanje – razvidno kot poškodba oz. iznakaženje. Taka idearij in imaginarij sta uokvirjala tudi rekonstruktivno kirurgijo, ki je zdravila zunanje znake tedaj nove venerične bolezni tako, da je izvajala



Slika 1: Predavalnico anatomije, zaradi značilne amfiteatralne oblike imenovano Gledališče, je leta 1637 zasnoval bolonjski arhitekt Antonio Paolucci, znan kot Levanti. Med kipi, ki jo krasijo, je poleg Hipokrata in Galena tudi podoba Gaspereja Tagliacozzija, ki v rokah drži – nos (obe fotografiji: Giorgio Bianchi).



Slika 2: Tiburzio Passarotti: *Gaspare Tagliacozzi*, olje na platnu.

presaditev kože na mesto rekonstruiranega nosu (glej v nadaljevanju).

Zdravniki/anatomi Gabriele Fallopio (1522/23–1562), Andries van Wezel (Andreas Vesalius, 1514–1564) in drugi so šteli za svojo dolžnost, morda pa celo za nujni instrument vnaprejšnje osebne obrambe zoper obtožbo čarovništva, da se opravičujejo za uspešne rekonstruktivne presaditve, njen moderni utemeljitelj Gaspare Tagliacozzi (1545–1599), ki je gradil na znanju predhodnikov z juga Apeninskega polotoka (Hamilton 2012, 16–17), pa ni bil iz takega testa. Na svoje medicinsko znanje, kirurško spretnost in inovativnost je bil kot moderni novoveški individuum, definiran zlasti le z njemu lastno *virtù*, ponosen in je zatrdil, da ima operiranec, ki mu je on, mojster, z avtotransplantacijo kože rekonstruiral nos in ga ponovno vzpostavil kot celovito »podobo Božjo«, celo natančnejši, ostrejši voh, kot ga je imel prej, ko je bil le »creatura Dei«, brez kirurgovih posegov, ni pa poza-

bil omeniti, da njegov zdravljeneč po posegu pač ne more pričakovati posebne lepote.

Tagliacozzi je tako zbudil splošno zanimanje in občudovanje someščanov v Bologni. Ti so mu posvetili več hvalilnih napisov na kamnu, na univerzi, v Archiginnasiu, v predavalnici za anatomijo, pa so v stoletju po njegovi smrti postavili celo leseni kip, ki drži v roki nos in se je kljub vztrajnemu šumu stoletij ter animoznosti Tagliacozzijevih nasprotnikov ohranil do danes.

Toda Tagliacozzi je s svojo rekonstruktivno kirurgijo pobudil tudi srdito zanikanje Rimske cerkve: teologi so ga strupeno napadli in ga obtoževali, da se brezbožno meša v Stvarnikova opravila, njegove kirurške uspehe pa so pripisovali kar samemu peklenskemu gospodarju. Tovrstno sovraštvo ga ni pustilo pri miru niti onstran groba. Slavljeni kirurg je preminil 7. novembra 1599, le dve leti po izidu svojega magistralnega dela, v katerem opisuje in orišuje postopke rekonstruktivne transplantacije kože (imenoval jo je *chirurgia curtorum*, za razliko od *chirurgie decoratorie*), k počitku pa so ga skladno z njegovo poslednjo voljo položili v cerkvi, ob samostanu, San Giovanni Battista dei Celestini v Bologni. Tri tedne po njegovi smrti so za znamenitim doktorjem zapeli rekviem, posmrtno čast pa so Tagliacozziju s prisotnostjo na slovesnosti izkazali vsi profesorji njegovega kolegija. Toda niti mesec po veličastnem dogodku je po Bologni že zakrožil pamflet, ki je razglašal, da se je takoj po učenjakovem pogrebu zaslišal pomenljiv klic: »Tagliacozzi je preklet!« In bolonjska duhovščina se je lahko lotila posla: ukazali so, da se pokojnikove posmrtno ostanke izkoplje iz groba ter se jih ponovno zakoplje – v neblagoslovljeno zemljo (Frank in Frank 1918, 506). – V njej so tedaj in še mnogo kasneje v tistem delu kontinentalne Evrope, ki sta ga zaznamovala predvsem imaginarij ter idearij Rimske cerkve, praviloma v tišini javne sramote/osramotitve za pokojnika, njegovo družino in socialni krog polagali k počitku vse tiste, ki jih je družba zgodnjega novega veka štela za obstrance že za časa življenja in jih želela prepustiti zamolku zgodovine ter izbrisu



Slika 3: Podoba sifilitičnega landsknechta, kot ga je za letak, »Pestblatt«, *In epidemicam scabiem vaticinium* Dietricha Ulsena (Theodor Ulsenius, 1460–1508), 1496. upodobil Albrecht Dürer (Dürer 1971, 1745).



Slika 4: Ženski obraz s tipičnim sifilitičnim nosom. Fotografijo je posnel kirurg Maurice Grey Pearson (1872–1952) med študijem na St Bartholomew's Medical School v Londonu. Wellcome Collection (<https://wellcomecollection.org/works/bseespjv>).

iz spomina po njihovi smrti – rablje, najemniške vojake, Jude, muslimane, »zamorice«, svobodomislece, samomorilce, prostitutke, homoseksualce ..., tu in tam celo »stranske« sinove in hčere – skratka, vse »druge in drugačne«. Vse, ki niso bili »mi«. In so torej mogli biti nepreklicno le – »oni«. Drugi. Oni, na katere je mogla aktualna teologija Rimske cerkve priročno in po priložnostni politični potrebi raztegniti interpretacijo Ciprijanove maksime »Sallus extra ecclesiam non est« in so bili tako javno ali ne zaznamovani kot osebe »onstran odrešitve«.

Po drugi strani pa je stigma evocirala imagoško mentalno kategorijo, ki je ljudi, iznakažene zavoljo drugega stadija sifilisa, ugledovala kot pošasti, srednji in zgodnji novi vek pa sta likovno topogledno poznala celo estetiko deformiranega oz. nesorazmernega – hisperično estetiko (Eco 2008, 111). Ob sifilisu gre za odziv na vidni klinični potek bolezni, in sicer na drugi



Slika 5: Hans Holbein ml., *Glava mladega moškega*, tinta in barvna kreda na papirju, 1523 (<https://www.pubhist.com/w21577>).

stadij, ki se je za razliko od okroglih, nebolečih kožnih razjed, bul (čankar) na zunanjih genitalijah, kar signalizira prvo fazo, izgine po treh do šestih tednih, ne boli in je za okolico okuženega praktično neopazno, kajti pokrito je z oblačili, pa četudi je okuženi morda nosil »hudičeve hlače«,⁵ videl. – In dal likovno tudi upodobiti.

Ljudje s sifilisom so bili namreč oni, ki se jim je v sekundarni fazi bolezni v ustih odpiralo kužno tkivo (Bento Loyens 2022, 48) in so jih navzven kazili ter grdili izpuščaji, bule ali gume, te so pokale in iz njih se je cedil gnoj. Takisto so sodobniki pri bolniku sčasoma lahko opazili top, sedlasti nos, ki je nastal kot deformacija z infektom poškodovanega in odmirajočega hrustančnega tkiva (Bento Loyens 2022, 9, sliki 4 in 5). Družbena zaznamovanost zavoljo slednje-

5 Hudičeve hlače (nem. *Teufelshose* in tudi *Pluderhose*) so bile v 16. stoletju široke hlače, ki so po navadi segale do kolena ali gležnjev. Sešite so bile iz obilice svile, toda ukrojene so bile tako, da so se videle spodnje hlače, včasih pa kar gola koža (Vrečko 2011, 469).



Slika 6: Rembrandt, *Portret Gerarda de Laïresseja*, olje na platnu, 1665–67 (The Metropolitan Museum of Art) (<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/459082>).

Gerard de Laïresse je bil ugleden slikar in umetnostni teoretik svojega časa. Na Rembrandtovi sliki so jasno razvidne zunanje manifestacije sifilisa, za katerim je umetnik bolehal: izmaličena obrazna struktura in sedlasti nos.

ga je bila tako močna, da so zgodnje novoveški obrtniki, ki so se trudili zakriti navzven vidne posledice poškodb ali amputacij nosov, zavoljo sporadičnega sifilisa dobili novo vrsto klientele: za luetike so izdelovali protetične nosove iz keramike, slonovine, kovine ali usnja (prim. Science Museum 2023).

Girolamo Fracastoro (1939, 154) je v svojem delu *De contagione et contagiosis morbis* (1546) takole opisal razvoj in navzven opazne simptome bolezni pri sifilitiku:

Okužba se ne pokaže v trenutku, ko jo prejmete, ampak miruje; toda v kratkem vidite, da jo imate. Najprej je opaziti, da predvsem okoli genitalnega predela nastane več

majhnih razjed in da pride do razkroja tkiva [...]. [Tega se je] težko znebiti, razjeda pa se zaceli le z velikimi težavami in se pogosto, četudi se zaceli na eni strani, pojavi drugje. Po tem se v večini [primerov] običajno pojavijo mehurji, pokriti s skorjo, [ki so razpršeni] po celem telesu, včasih [se pojavijo] tudi od lasišča navzdol. Sprva so majhni, nato postopoma rastejo in dosežejo volumen in velikost želodovega keliha: skorja je hrpa-va in gnusna, žive barve, ki meji na rumeno. V večini primerov se zgodi tako, [vendar] je občasno lahko skorja [mehurja] bela, včasih [črna], rdečkasta in trda, toda to se zgodi redko. Zato po se po nekaj dneh mehur odpre in začne izločati smrdljivo vlecljivo sluz, za katero je nemogoče napovedati, koliko grdobije bo pritekalo ven ... Mehurji ne le razjedajo in deformirajo, temveč tudi uničujejo tkivo in se spremenijo v razjede, ki so široke, umazane, odprte, težavne in zelo odporne na zdravljenje. Razjede se razširijo tudi na živčne dele telesa in napadajo kosti: ta bolezen ne napade pri vseh [bolnikih] istih delov telesa, pravzaprav je pri nekaterih okužba omejena na glavo, pri drugih na zgornje ude in pri drugih na druge dele telesa [...] nekateri ljudje imajo lahko tako popolnoma uničene ustnice, drugi nos in tretji svoje celotne genitalije.

Fracastorov opis dopolnjuje poročilo zgodnejšega zgodovinskega vira izpod peresa vojaškega zdravnika Alessandra Benedettija (1450–1512), ki je v svojem delu *Diaria de bello carolino* pisal o vojaški ekspediciji francoskega kralja Karla VIII. v Italijo (1494–1495) in o novi bolezni med njegovimi najemniškimi vojščaki. Poudaril je, da je sifilis soldate iznakazil do te mere, »da je bilo celotno telo odvratno na pogled«, poleg tega je poročal, da so bolniki zavoljo bolezni prišli ob roke, noge, oči ali nosove, jurist Francesco Muralti iz Coma pa ni pozabil posebej poudariti, da je nova bolezen »požrla nos z obraza ali moški spolni ud« (Tognotti 2009, 103).

Enaka imaginarij in idearij (družbene) stigmatizacije domnev(a)ne spolne bolezni je v srednji Evropi iz zgodovinskih virov razbrati celo za ljudi, ki so se mnogo pozneje okužili z *endemskim* sifilisom, s *škrljevsko boleznijo*, za katero je bilo že v 19. stoletju znano, da se ni prenašala spolno, toda je imela navzven, predvsem za pripadnika ljudske kulture, podobne simptome, kot jih je izkazoval sifilis, pridobljen z neredno rabo »onega spodaj«.

Omenjeno je za slovenske dežele posebej razvidno iz oklica prebivalcem Reške in Postojnske kresije marca 1818 (hrani Arhiv Republike Slovenije), v katerem je oblast natančno popisala simptome škrljevke (Mal 1993, 458–459), toda prebivalstvo tudi posebej pozvala, naj potisnejo ob stran občutke sramu, se dajo pregledati in poiščejo pomoč v specializirani bolnišnici, namenjeni bolnikom s škrljevko (Zupančič Slavec 2001, 54):

Že 27 let se med vami klati tista bolezen, ki jo imenujete škrljevo ali grobničko bolezen. Prijemlje se, inu eden jo dobi od družiga, kakor sami vidite in skušate, da bi tako ne! Ne ogne se ne starosti ne spola; perjemle se otrok, mladenčov inu mož, deklic inu starih žen. Od začetka se ta bolezen tako malo čuti, de so taki ljudje več mescov inu let zdravi viditi inu de zmiram lahko opravljajo svoje delo. Strup jim pa vener le po životu tako dolgo leze, de se ukorenini. Potlej pa dobo do grdo podobo, hude inu smrdlive bule po životu inu raka po kosteh; sčasama jim clo vudje odgnijejo inu odmerjo. Takim revežam, ki se jih prime ta bolezen, život gnije, dokler še žive, inu življenje jih teži, desravno vse hrepeni po življenju.

Stigma zavoljo sifilisa je do Flemingovega zdravila prečila vse družbenostanovske bariere: občutek javne osramočenosti – in izvrženosti zaradi izgube dostojanstva in omajanega javnega zaupanja! – zavoljo francoske bolezni je namreč enako bridko bolel tako prostaka kot veljaka.

Topogledno posebej indikativno je dramatično zadnje obdobje življenja »slovenske-



Slika 7: Gasparo Tagliacozzi, *De curtorum chirurgia*. Wellcome Collection.

ga Mozarta«, skladatelja in zdravnika iz znamenite šentjurske dinastije, Josipa Ipavca (1873–1921). O njem je Ipavčev stanovski in skladateljski kolega Anton Schwab po skladateljevi smrti ne prav obzirno namignil, da je Šentjurčan preminil iz istega medicinskega razloga, kot je ugonobil Huga Wolfa (Schwab 1928, 38), 1928., ko je Schwabov tekst nastal, pa je bilo splošno znano, da je nemški skladatelj slovenskih korenin preminil za posledicami progresivne paralize, ki je nasledila okužbo s sifilisom (Grdina 2023, 69). Po izbruhu terciarne faze luse, 1911., se je v Ipavčevem domačem kraju namreč začelo šušljati, da si je skladatelj sam prikladal lastne težave, govorice pa niso potihnile še desetletja (str. 71). In to, za zaprtimi domačimi vrati ali pri vrčku piva v lokalni krčmi neženirano natolcujoče »javno mnenje na vasi«, torej v kapilarno komunikacijsko tesneje povezani skupnosti, je moglo biti za Ipavca tako neugodno – in tudi eksistencialno ogrožajoče, kajti zaradi izgube verodostojnosti pred javnostjo bi ga utegnilo spraviti celo do izgube mesta distriktnega zdravnika (Grdina 2023, 71), in tako v preživetveno stisko –, da je dal v celjskem *Narodnem listu* januarja 1912 natisniti naslednji »proglas« (Ipavic 1912a, 6; 1912b, 7):

Raznašajo se od meni očitvidno sovražne strani vesti, kakor da sem bolezen, na kateri sem trpel pred šestimi meseci, zakrivil sam in da trpim še sedaj na posledicah iste. Na podlagi enoglasne izjave gospodov zdravnikov dr. Antona Schwaba in dr. Janka Serneca v Celju, dr. Benjamina Ipavica v Ljubljani in dr. [Leopolda] Rauchmanna, ki so me zdravili, izjavljam, da so take govorice popolnoma neosnovane in zatoraj svarim vsacega širiti jih dalje. Poiskal bi si sicer zadoščenja pred sodiščem. Za sedaj pa imenujem tiste, ki so se namenoma v rečenem oziru pregrešili proti meni, javno lažnike in obrekovalce.

V 16. stoletju se je na družbeno stigmo sifilitikov odzvala tudi zgodnja rekonstruktivna kirurgija, in sicer predvsem z veliko študijo Gaspereja Tagliacozzija *De curtorom chirurgia per*

insitionem (Benetke, 1597), v kateri je opisana in z nazornimi grafičnimi upodobitvami predstavljena »italijanska metoda« presaditve kože z roke na nos in popolnjevanja forme nosu.

Za rekonstrukcijo je Tagliacozzi uporabil kožo operiranca na levi roki. Opazil je namreč, da je mogoče s kože odstraniti vrhnjico z dlakami ter da se koža dovolj krči, da zoži izrezano tkivo iz leve roke. Operater je nato nadaljeval tako, da je na kožo narisal paralelogram, zarezal na dveh straneh in skozi zareze potegnil lanene krpe, ki so držale reženj kože s podkožjem ločen od spodaj ležeče mišice. Pacient je bil oblečen v obleko, tesno povito okoli trupa, ki je bila opremljena s trakovi, primernimi za privezovanje roke na glavo, tako da je lahko ostala imobilizirana ob nosu. Ko je bolnika primerno pripravil, mu je Tagliacozzi odrezal zaceljene robove nosu, nato pa »odlepil« zgornjo stran kože roke na roki; ko je to storil, je roko prislonil k nosu in obrnil zavihek kože čeznjo, in sicer tako, da se je notranja stran roke držala podkožnih robov nosu; vse je zašil z iglo in nitjo ter nato s trakovi blaga privezal roko na glavo. Kasneje, če je bolnik kirurško proceduro ob tedanji stopnji preprečevanja okužb preživel brez zastrupitve in so se deli popolnoma zarastli, je ločil zadnjo stran kožnega zavihka z roke in ga prišil. Postopek se je nadaljeval tako, da je kirurg modeliral obliko nosu glede na predhodno pripravljene forme, celotno zdravljenje pa je trajalo vsaj mesec (Tagliacozzi 1597, priloga, 6–24; Finucci 2015, 77–78).

Enako, kot je sifilis prinašal stigmo posamičniku, je nosil pečat nečasti tudi za celotne etnične skupine, »narode«, in sicer zavoljo metonimičnega preimenovanja *pars pro toto*. Posameznik, ki je bil etnično identificiran in je bolezen zaradi poklicnih (obrt, trgovina, vojaško najemništvo), verskih (romanja) ali izobraževalnih (poučevanje/študij na univerzi izven lastne dežele) migracij zanesel onkraj svoje dežele, je tako po navadi postal (po)imenovalec bolezni »pri sosedu«, posploševanje in bolj ali manj sistematično propagandistično ustvarjanje tovrstne podobe dotlej le »sovražnega«, od začetka evropske epidemije sifilisa vse bolj tudi »kuž-

nega« – torej bolnega, in tako v vsakem primeru nevarnega (!) – tujca, četudi soseda, pa sta mogla imeti tudi nespregledljiv vladarsko-politični podton.

Tako so Francozi sifilis najprej imenovali »neapeljska bolezen«. Rusi so jo prepoznali pod imenom »poljska bolezen«. Danci, Portugalci in prebivalci severne Afrike so jo imeli na jeziku kot »špansko« ali »kastilsko bolezen«. Deželani Anglije, Poljske, Italije in Reicha pa so jo imenovali »francoska bolezen«.

Z jezikovnim stikom slovenskega jezika z nemškim prostorom oz. s prevzemanjem iz nemške leksike je mogoče pojasniti tudi *francože* oz. *francoze* v izrazju slovenskega knjižnega jezika in književnosti 16. stoletja, o katerih bo beseda v nadaljevanju.

Argument za to trditev zagotovo prinaša primerjava med pojavitvami »francožev« ali »francožev« v slovenskem knjižnem jeziku od 16. do 18. stoletja in rabo v nemškem jeziku zgodnjega novega veka. Analitično tako nujno prihajajo v razvid *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*, *Slovar slovenskega jezika 16. stoletja*, *Slovensko-latinsko-nemški slovar* Hieronima Megiserja (1603), *Slovensko-latinski slovar* Matije Kastelca in Gregorja Vorenca (1680–1710) ter *Slovensko-nemško-latinski slovar* Hipolita Novomeškega (1711–1712).

V slovenskem knjižnem jeziku in književnosti 16. stoletja se besedni označevalec za »lues Venera« najpogosteje pojavlja v obliki množinskega samostalnika moškega spola, in sicer v podobah *frančoži* ali *frančoži* v pomenu nalezljive spolne bolezni ali metonimičnega – *totum per parte* – poimenovanja sekundarnega stadija le-te, tj. gnojnih bul.

Pojavitve je najti v šestih knjižnih delih: v *Katekizmu z dveima izlagama* (Trubar 1575), *Noviga testamenta puslednim delu* (Trubar 1577), *Bibliji* (Dalmatin 1584), v *Dictionarium quatuor linguarum* (Megiser 1592), *Hišni postili* (Trubar 1595) in v *Thesaurus Polyglottus* (Megiser 1603). Frekvenca pojavitev samostalnika je deset (Legan Ravnikar idr., 2024). V dveh delih in treh pojavitvah – v *Cerkovni ordningi* (Trubar 1564)

in *Tem celem catechismu* (Trubar 1574) – je najti pridevnik *frančožen* ali *francožen*. Etimologija slovenskega izraza napoteva na prenos iz nem. *die Franzosen*, kar potrjuje tudi analiza Megiserjevega in Hipolitovega slovarja (»Franzosen. Franzhóske éna nagnússna boléjsen. Morbus gallicus, lues Venera.« (Legan Ravnikar, 2024)).

Semantično podobo nemškega knjižnega jezika za obravnavano obdobje popisuje predvsem *Deutsches Wörterbuch* Jacoba in Wilhelma Grimma (Grimm in Grimm 2024, slovarsko geslo: *Franzosen*); Grimmov slovar eksplicitno opozarja na rabo samostalnika »francoz« za označevanje sifilisa celo pri Martinu Luthru, kar potrjuje tudi pregled Weimarske izdaje zbranih del Martina Luthra (WA), toda ne za delo, ki ga navaja Grimmov slovar, temveč za pridigo *Eine Predigt, dass man Kinder zur Schule halten solle* iz leta 1530.

Pasaža, iz katere je razvideti zgoraj orisani idearij in imaginarij sifilisa kot posledice Božje jeze, glasi (Luther 1996 v WA 7, 258):

Sollte Gott hierüber nicht zornig werden?
Sollte nicht Teuerungszeit kommen? Soll-
ten uns nicht Pestilenz, Schweiß, *Fran-
zosenkrankheit* [poudaril J. V.] und ande-
re Plagen finden? Sollten nicht verblendete
Menschen, wilde, wüste Tyrannen regieren?
Sollte nicht Krieg und Hader entstehen?
Sollte nicht böses Regiment in deutschen
Landen werden? Sollten uns nicht Türke
und Tataren plündern?⁶

Najbolj razširjeni poimenovanji okcitanskega 16. stoletja za sporadični sifilis sta bili (francoske) *koze*, predvsem pa vernakularni jezikovni prevedek za učeni latinski *morbus gallicus* – *francoska bolezen*.

Kulturnozgodovinska referenca le-te je bila namreč v očeh pretežnega dela tedanje Evrope neločljivo speta z »bojevanjem na francoski

6 Ali naj se Bog ne srdi zavoljo tega? Ali naj ne nastopi draginja? Ali naj nas ne doletijo kuga, vročina, *francoska bolezen* [poudaril J.V.] in druge nadloge? Ali naj nam ne vlada jo zaslepljeni in divji tirani? Ali naj ne nastanejo vojne in spori? Ali naj v nemških deželah ne bo slabe uprave? Ali naj nas Turki in Tatari ne plenijo?

način« kot posledico vladarskih prerivanj suverenov Papeške države, Milanske vojvodine, Neapeljskega kraljestva in, predvsem, Francije na Apeninskem polotoku – ter z vseevropskimi zdravstvenimi posledicami ordiniranja francoske vojske v »italijanski vojni« v zadnjem desetletju 15. stoletja.

Intervencija francoskega kralja Karla VIII. v Italiji je imela svoj povod v nerazrešenem konfliktu med papežem Inocencem VIII. in neapeljskim kraljem Ferdinandom I. Ta s papežem ni hotel »zapreti računov« in poravnati dolgov do Papeške države. Zato je sveti oče, toda tudi absolutni suveren Papeške države, poglavitnega političnega igralca na Apeninskem polotoku 16. stoletja, Neapeljsko kraljestvo ponudil Karlu VIII., ki je imel po svoji stari materi po očetu, kraljici Mariji Anžuski, soprogi Karla VII., določeno pravico do prestola v Neaplju. Kralj Ferdinand I. je leta 1494 preminil, njegov naslednik Alfonzo II. Neapeljski pa je izkazal svoje pretenzije po Milanski vojvodini, kjer je tedaj vladal knez Ludovico Maria Sforza, Il Moro. Da bi ta nevtraliziral pritisk neapeljskega kralja na Milansko vojvodino, je spodbudil Karla VIII., naj sprejme papežovo ponudbo in si osvoji neapeljski prestol. Karel VIII. se je tako septembra 1494 z ekspedicijsko *najemniško* vojsko 25.000 mož napotil v Italijo. Vojščaki so po Apeninskem polotoku prodirali brez omembe vrednega vojaškega odpora: 21. oktobra 1494 so prispeli v Pavio, 8. novembra istega leta v Piso, si 17. novembra podvrgli Firence in nazadnje 25. februarja 1495 brez odpora zavzeli Neapelj, ki ga je branilo komaj 1.000 nemških, španskih in italijanskih najemnikov. Hitrost Karlovega napredovanja po Italiji ni ostala neopažena pri italijanskih suverenih; ti so 31. marca 1495 osnovali Beneško ligo, ki so jo tvorile Serrenissima, vojvodina Mantova, vojvodina Milano, Firence in celo Špansko kraljestvo, Sveto rimsko cesarstvo ter Neapeljsko kraljestvo. Tako se je francoski kralj znašel s četami ujet na jugu Italije, od koder je prodiral proti domovini na severozahodu. Liga in Karel sta se najresneje spoprijela v bitki pri Fornovu pri Parmi 6. julija 1495, v kateri je francoski kralj pri-

šel praktično ob ves plen italijanske kampanje, Liga pa je na drugi strani izgubila več vojakov od njega in ni dosegla poglavitnega cilja: Francozom ni uspela preprečiti vrnitve domov. Hkrati je Alfonzo II. Aragonski, zaveznik Alfonza II. Neapeljskega, premagal preostalo Karlovo posadko v Neaplju, s tem pa je francoski kralj izgubil domala vse, kar je pridelal v vojaški odisejadi na Apeninskem polotoku.

Je pa s svojimi vojščaki za seboj pustil nekaj drugega. – Trajnega. – In niti najmanj prijetnega. – Na slednje je v enem svojih epigramov prav neženirano ostrojezično, kot mu je bilo v navadi, namignil tudi Voltaire:

Quand les Français à tête folle
S'en allèrent dans l'Italie,
Ils gagnèrent à l'étourdie
Et Gène, et Naple, et la vérole.
Puis ils furent chassés partout,
Et Gène et Naple on leur ôta,
Mais ils ne perdirent pas tout,
Car la vérole leur resta.⁷

»Zapuščina« francoske vojaške ekspedici- je v Neaplju kajpak ni bila takšna, da bi v Italiji oblikovala trajni imaginarij zmagovitega in dobrega. Karlova vojska, ki so jo kar skoraj v tretjini popolnjevali švicarski vojščaki – 8.000: ti so predstavljali jedro Karlove armade (Oechsli 1922, 23–24) in so tedaj ter v 16. stoletju veljali za vrhunske vojaške najemnike, s katerimi je nekoliko kasneje operiral tudi znameniti »Le Soldat tondu«, Matthäus kardinal Schiner, ki je v Švici figuriral kot poglavitni oficir za rekrutiranje svojih rojakov v najemniške armade (Oechsli 1922, 26, 31–62) – pa tudi španski, flamski, francoski in nenazadnje tudi italijanski žolnirji, je namreč jeseni 1494 pred pohodom na Neapelj mesec dni preživela v Rimu, kjer so se soldati brez zadržkov vdajali »čutnim strastem«.

7 Ko so se Francozi z norimi glavami odpravili v Italijo, so lahkomišelnost dobili Genovo, Neapelj in sifilis. Potem so jih povsod pregnali in jim vzeli Genovo ter Neapelj, a vsega le niso izgubili, kajti sifilis so ohranili (Lewinsohn 1961, 163). Pri pisanju sem imel na razpolago vir, objavljen na <https://www.poesies.net/voltairepoesiesmelees.txt>, zadnja znanstvena izdaja se nahaja v Davis idr. (2021).

Ko so si nato podvrgli Neapelj in od tam pogнали kralja Alfonza II. Neapeljskega, so se Neapeljčani, ki so se pod francosko okupacijo nadejali boljšega življenja kot pod svojim nekdanjim suverenom, hitro skesali: opazili so, da sta se v njihovem mestu zavoljo mešane množice žolnirjev z vseh vetrov prav razbohotila kraja in zločin. In tudi vsakovrsten spolni razvrat. Bitka pri Fornovu poleti 1495 pa je prinesla dokončno streznitev: italijanski zdravniki so na telesih vojščakov francoskega kralja zaprepadeno opazovali znamenja nove, njim dotlej neznanе bolezni. – Iz mehurjev, ki so tedanje medicine strašili bolj kot gobavost ali elefantiaza, se je namreč cedil gnoj. Nadloga se je izkazala za sporadični sifilis, pridobljiv/-en in prenosljiv s spolnimi stiki, francoska armada pa je postala v očeh sodobnikov v Italiji in drugje kmalu ozloglašena, da je bolezen razsejala po Apeninskem polotoku. Bolezen je tako prvič dobila metonimično poimenovanje. Postala je – *francoska*.

Vojne zgodnjega novega veka sta po različnih delih Evrope določala *prevladujoča strukturna dinamika* dolgotrajnega, tudi večletnega popotovanja,⁸ gibanja, tj. *migracij* vojakov – in torej *stikov* okuženih z zdravo populacijo. In nato *vračanje* najemnikov v domača, še ne(o)kuž(e)na okolja. Ta dinamika je, kot je misliti, okrepila, morda, znotraj posameznih, časovno zamejenih stadijev in ob upoštevanju virulentnosti sifilisa, celo potencirala epidemiološko širitev same bolezni. To je pomenilo, da je stiku zdrave osebe z okuženo sledilo okoli 25 dni primarnega stadija sifilisa, kar je trajalo do pojava prvega čankarja. Ta je nato po približno 12 dneh sekundarnega stadija izzvenel, toda sekundarna faza je brez zdravljenja (s penicilinom) trajala okoli 3,6 meseca, nakar je bolezen napredovala v svojo terciarno fazo, ki pa je bila lahko pri posamezniku latentna več desetletij (Garnett idr. 1997, 189, slika 3).

Ker je mogel posameznik, če je potoval vsakodnevno kontinuirano brez posebnih večdnevni prekinitev, v 20–25 dneh prepotovati do okoli 600 km od kraja okužbe,⁹ opisana prevladujoča dinamika pojasnjuje, kako je mogel sifilis v slabih dveh desetletjih po Kolumbu zavoljo migracij zagospodariti kot (vse)evropska epidemija: vojne, v katerih so sodelovale najemniške čete iz vseh koncev Evrope, so trajale več let, celo desetletij, kar je dovolj dolga inkubacijska doba za prenos bolezni zavoljo prostitucije in posilstev (primarna in sekundarna faza) pa tudi znotraj zvez, ki so jih najemniki sklepali s svojimi ljubeznimi iz lokalnega okolja, kjer so bili trenutno nastanjeni.

Dinamika širjenja sifilisa na stari celini je bila zatorej silovita. Poleti 1495 so se začeli žolnirji, ki so v sebi nosili kali dotlej neznanе bolezni, vračati domov ali pa so svoje vojaško znanje prodajali še naprej, v novih spopadih. Tako se je okužba iz Italije najprej razširila v Francijo, Nemčijo in Švico. Naslednje leto sta sledili Nizozemska in Grčija, dve leti po italijanski vojni Karla VIII. sta pod naletom sifilisa padli Anglija in Škotska, štiri leta po prvem italijanskem izbruhu pa je sifilis zavladal tudi v deželah sv. Štefana, na Ogrskem, in v Veliki moskovski kneževini, Rusiji; leta 1515 pride na Norveško (Tognotti 2009, 103; Anderson idr. 1986, 349).

Tako ali drugače: ko so se najeti Flamci, Francozi, Španci, Švicarji, Nemci in drugi po letih žolda vrnil domov, so skupaj z odmeno za

8 Primerjaj npr. dnevnik Petra Hagendorfa in njegovo vojaško popotovanje med letoma 1624 in 1649 v tridesetletni vojni (Peters 1993; v skrajšani angl. verziji tudi v Helfferich 2009, 276–302).

9 V teku 20–25 dni je mogel posameznik, čigar migracija je bila v zgodnjem novem veku pogojena npr. z ekonomsko, vojaško, intelektualno (npr. pot v tiskarno ali na univerzo/z nje domov) ali versko dejavnostjo, prepotovati *okoli 600 kilometrov*. Topogledno je za slovenske migracije v zgodnjem novem veku kakovosten primarni vir, ki more služiti kot referenca, račun, ki ga je Primož Trubar izdal za potovanje iz Ljubljane v Urach od 3. do 20. septembra 1561. V njem prvi slovenski evangeličanski škof navaja predvsem zneske za vsako »malico«, vino in napitnino na sedemnajstdnevni poti iz kranjskega stolnega mesta Ljubljane v frankovski Urach ter seveda vse ostalo, kar da naj se mu refundira. Toda: ob tem za zgodovinarja izriše po dnevih hkrati zelo natančen itinerarij potovanja po srednji Evropi v idealnih predjesenskih razmerah in daje tako »utež«, koliko je zmogel neplemič na konju ali oslu prepotovati v podobnih okoliščinah (Trubar 1562 v Vrečko in Krajnc-Vrečko 2015, 368–372).



Slika 8: Maksimilijanov tajnik in propagandist, ki se je nazadnje tudi sam nalezel nove venerične nadloge, Joseph Grünpeck, je v letih 1496/1497 izdal delo *Ein hubscher Tractat von dem Ursprung des Bösen Franzos* (lat. naslov: *Tractatus de pestilentiali scorra sive mala de Franzos*). Inkunabula v štirih izdajah v latinskem in nemškem jeziku je bila knjižna uspešnica, avtor je povod za izbruh »francoskega zla« iskal v katastrofalni konstelaciji planetov, in sicer v konjunkciji Jupitra in Saturna (Grünpeck 1497, b3–b41), toda z naslovno stranjo knjižne likovno ni pozabil poudariti, da bolezen, ki da je »tako kruta, mučna in tako grozljiva, da doslej na tem svetu ni bilo znano nič bolj groznega in gnusnega«, zares ni drugega kot – predvsem – kazen Nebes za nasprotnike njegovega kralja in cesarja; slednjega Nebeška kraljica z Jezusom v naročju na naslovni strani obdaruje s cesarsko krono in z žarki milosti, tj. zdravlja.

poklicno bojevanje prinesli tudi plačo, ki je niso želeli – *francosko bolezen*.

Poudarjanje sifilisa kot francoske bolezni, in torej kazni za italijansko kampanjo kralja Karla VIII., pa je imelo v Reichu še dodatno pomenljivo implikacijo: bilo je komunikacijska podpora politike cesarja Maksimilijana I. Francoska operacija na Apeninskem polotoku je bila za »poslednjega viteza« iz hiše Habsburg precej občutljiva tema, kajti vladar je ravno Francoze v Italiji dojemal kot pglavitni razlog, ki da mu je preprečeval uresničiti dvoje podjetij, ki jih je kot krščanski princ štel za pglavitna znaka lastne »moči po Božji milosti« na tem svetu. Prvo je bilo cesarsko kronanje v Rimu: Maksimilijan, ki je bil za nemškega kralja kronan 9. aprila 1486 v Aachnu, še za življenja svojega očeta Friderika III., najprej zaradi sovražnosti s Serenissimo, nato pa prav zaradi francoske kampanje ni mogel v Rim, kjer bi mu papež posadil na glavo kono Reicha. Tako se je moral zadovoljiti le z naslovom izvoljenega, ne pa tudi kronanega cesarja;¹⁰ glasove volilnikov Reicha je kot legitimacijo cesarske časti pripoznal šele papež Julij II. 4. februarja 1508 – več kot debelo desetletje po Karlovi vojaški prigodi v Italiji. Tako je bil viteški Habsburžan pretežno dobo cesarjevanja v zadregi, kako zares trden je brez papeškega kronanja njegov cesarski naslov.

Drugi podvig, kjer je Maksimilijan Francoze v Italiji videl kot pglavitno prepreko, pa je bila načrtovana križarska vojna proti Visoki porti. Slednje si je »poslednji vitez« želel celo življenje, v njej pa je kanil odigrati celo pglavitno vlogo, če je verjeti zapisu Hartmanna Schedela v *Weltchronik* (1493): Španija, Anglija in Francija naj bi dunajskega Habsburžana pripoznale za pglavitnega vojskovodjo celotnega krščanstva, ta bi nato zmagovito vodil križarsko vojsko najprej nad Carigrad in nato še nad Jeruzalem ter se nazadnje zmagoslavno vrnil v Rim, kjer bi

prejel počastitev s strani vseh kardinalov in škofov Katoliške cerkve (Schedel 2001, CCLVIII).

Toda Francija Maksimilijana ni priznala kot prvega med bojevniki za primat krščanstva nad islamom na stari celini. – Še več: francoski kralj se je v Italiji lotil ekspedicije, ki so jo so časniki upovedovali znotraj horizonta imaginarija in idearija križarstva, prav tod pa je želel kot najsvetlejša zvezda na političnem nebu Okcidenta zasijati Maksimilijan. Pa tudi Neapelj, okoli osvojitve katerega se je pravzaprav vse vrtelo, je pred tem in tudi tedaj veljal za odskočno desko za uspešen napad na Osmane, in tako tudi za ključ do Jeruzalema.

V Reichu tudi niso bili neznani narativi propagandistov, ki so podvige francoskega kralja med Italijani opevali kar kot osvojitve novega Karla Velikega, ki da ga je Božja previdnost poslala, da prinese svobodo Italiji, celotno krščanstvo pa da spravi izpod turške osvajalske pete (Savinetskaya 2016, 67). Poleg tega je bil imaginarij križarskega pohoda čet pod Karlovimi zastavami v Italiji povezan s (pozno)srednjeveškimi predstavami o koncu sveta ter o »poslednjem vladarju«, ki da bo nastopil ob koncu zgodovine, premagal vse sovražnike Odrešenika in krščanske vere ter združil vse narode zoper Antikrista, ki naj bi se pojavil ob koncu časa in pred poslednjo sodbo. Slednjo je imel človek 16. stoletja v mislih praktično tako (za)gotovo, kot se danes pričakuje poštarja s položnicami – kadar koli.

Prerokba o »poslednjem vladarju« se je pričela pojavljati od srede 7. stoletja naprej in je temeljila na dveh tekstnih izročilih: na sibilinskih besedilih in na iz sirijščine v latinščino prevedeni *Apokalipsi* Psevdo-Methodija, ki je doživela širok sprejem v okcitanski učeni kulturi z vplivno *Historio scholastico* Lombardovega učenca Petra Komestorja (približno 1100–1178), in sicer po letu 1200 (Jackson 2001, 349). Tekstna tradicija Psevdo-Methodija je v evropski imaginarij in idearij prispevala koncept »poslednjega vladarja«, ki pred koncem časa združi celotno krščanstvo in premaga vse njegove sovražnike (Savinetskaya 2016, 68), Maksimilijan pa je sebe ugledoval kot

¹⁰ Zadnji cesar Reicha, ki ga je kronal sveti oče, je bil Karel V., pa še to kronanje se ni izvršilo v Rimu, temveč pod Klementom VII. 24. februarja 1530 v baziliki San Petronio v Bologni.

prst usode, skozi katerega da se izpolnjujejo ti sočetne prerokbe.

Toda med bivanjem Karlovih mešanih najemniških vojska v Firencah pozno jeseni 1494 je celo Marsilio Ficino napisal govor, v katerem ni skoparil z udvorljivimi primerjavami in s pokloni francoskemu monarhu. Slednjega je štel kar za »poslednjega vladarja«, svoje someščane pa za »izvoljeno ljudstvo«, toda misliti je, da je znameniti učenjak svoje besedilo izoblikoval kot sočasnim humanistom ne neznani udvorljivi poklon, celo prošnjo, da francoski kralj s surovimi žolnirji odide iz Ficinu ljubih Firenc; v govoru je vladarja namreč nagovarjal, naj se drži svojega poveljnega poslanstva, ki da določa pot krščanskega suverena. In to da je vojaško lasanje z neverniki, ne pa plenjenje zaveznikov, ki so iste krščanske vere, kot je sam kralj (Abulafia 1995, 20–21). – Francozi v Italiji so bili tako politično kot na ravni idearija in imaginarija poveljnega krščanskega vladarja Maksimilijanu I. več kot na poti.

Zagon »nove kuge« kajpak ni razlikoval med političnimi in vojaškimi zavezniki ter nasprotniki. Dekleta, ki so grela slamnjače po posteljah francoskih vojščakov, so infekcijo prenesla na nemške soldate, zato so zagonetko najprej šteli za vojaško bolezen (Lewinsohn 1961, 161), na vojake kot poveljitve agense širjenja sifilisa (Acton 2006, 124–128) pa so bile oblasti povsod po Evropi pozorne ves čas do učinkovitega sistematičnega zatiranja bolezni z uporabo penicilina, tj. do srede 20. stoletja.

Tako je npr. Fran Viljem Lipič v *Topografiji c.-kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane* (1834) med opisi bolezni, ki so v njegovem času zaznavale javnozdravstveno podobo stolnega mesta Kranjcev, navedel tudi sifilis in opozoril (Lipič 2003, 224; prim. Acton 2006, 58–67):

Največ »eksplozivna« zanj prihaja iz Trsta, prinašajo pa ga tudi vojaki, ki pridejo na dopust, in vojaške eksekucije. Garje in sifilis v zadnjih letih niso bili nikoli tako razširjeni kot leta 1831, ko so potekali *vojaški pohodi* [poudaril J. V.] proti Italiji.

Lipič pa je evidentiral še enega izmed prožilcev širjenja sifilisa, in sicer tistega, ki pogosto šele razvname boginjo Venero pred njenimi magičnimi dejanji – muhastega, nepredvidljivega, toda na moč domiselnega boga Bakha (Lipič 2005, 172).

Dinamika bolezni, njeno hitro širjenje in posledice so bile kmalu po začetku vojaške pustolovščine Karla VIII. v Italije tolikšni, da so se ustrašili celo vladarji v Italiji na daljavo vojskujočih se držav. Eden izmed njih je bil tudi Maksimilijan I., ki je 7. avgusta 1495 na državnem zboru v Wormsu izdal edikt zoper bogokletnike, v katerem vladar ni pozabil poudariti, da so »koze, ki jih doslej med ljudmi ni bilo videti niti zanje še niso slišali«, Božja kazen za grehe, ki da jih slehernik dela z nemarno in/ali brezbožno rabo jezika zastran Božjega, predvsem s preklinjanjem (Boehrer 1990, 203). Poveljitni topos imaginarija in idearija torej ni bil sifilis, temveč nekrščansko življenje, nova bolezen pa skupaj z lakoto, s potresi in kugo del moral(istič)no-oblastnega narativa, ki da daje izkaz o Božji roki, ki skozi bolezni kot instrumente kazni kara hudodelce.

Besedilo Maksimilijanovega edikta glasi (Sudhoff 1912, 5):

Auch vormal aus solichem Hunger, Erdpiden, Pestilenntz und annder plagen auf erden kumen und gefallen sein und netzoben unsern zeiten als offenbar ist dergleich vil und menigerlen plagen und straffen gevolgt haben und sunderlich in disen tagen swer kranckheiten und plagen der menschen genant *die pösen plattern* [poudaril J. V.] die vormal bey menschen gedachtnüss nye gewesen noch gehört sein Aus dem wir die straffe gottes billich gedenncken.

Novo zlo je takoj po pojavitvi inspiriralo številne besedilne odzive tako med zdravniki za dušo – dušebrižniki – kot med onimi za telo. V Italiji prihajata topogledno v obzir predvsem najzgodnejša spisa španskega zdravnika na papeškem dvoru, Gaspareja Torelle (1452–1520), o »pudendagri«, in sicer *Tractatus cum consiliis contra pudendagram seu morbum gallicum* (Rim,

1497) in *Dialogus de dolore cum tractatu de ulceribus in pudendagra evenire solitus*, ki je bil v večnem mestu izdan tri leta kasneje. Obe izdaji prvoomenjenega in drugo navedeno delo so posvečeni papeškemu gonfalonieru Cesaru Borgii, ki ga je Torrella, sicer osebni zdravnik Cesarovega očeta Roderica Llançola i de Borje, svetega očeta Aleksanda VI., zdravil ravno zavoljo okužbe z novo boleznijo. Torella je samo v septembru in oktobru 1497 v Vatikanu (sic!) zabeležil in opazoval nič manj kot 17 primerov »neapeljske bolezni« (Lewinsohn 1961, 162). Ceremoniar papeža Julija II. in za njim medičejskega pontifeksa Leona X. Paris de Grassi pa je izpovedal, da naj bi za dotlej neznano boleznijo trpel tudi Giuliano della Rovere, Aleksandrov naslednik, papež Julij II. (Arrizabalaga 1987, 149, op. 17).

Morda kaže ob rob Julijeve bojevitosti, silovitosti in občasno tudi nasilnosti, zavoljo česar je postal sinonim zanj tudi »Il Papa terribile«, kar vse je tudi mentalna »pojavnost oblika« renesančne *virtù*, vendarle dodati, da ga je k občasno nebrzdanim reakcijam na okolje morebiti napeljevala nevrodegenerativna terciarna faza tedaj nove venerične bolezni. O silovitosti svetega očeta iz družine della Rovere namreč tudi učeni sočasniki niso (z)mogli podati prav uravnotežene ocene. Pontifikat Julija Strašnega je Francesco Giucciardini tako povzel z besedami, da bi bil rimski pontifeks, spretnejši z mečem kot z brevirjem in tak, ki je raje stal pred soldati kot pred občestvom vernikov, zagotovo vreden najvišje slave, če bi bil posvetni vladar in če bi se z enako skrbjo, kot jo je namenil, da bi Cerkv z umetnostjo vojne povzdignil k časnemu veličini, odlikoval tudi v umetnostih miru in duhovnih rečeh (Giucciardini 2018, 1404; prim. Shaw 2001, 319).

V desetletjih po koncu francoske ekspedicije med Italijani se je z vračanjem najemniških soldatov v druge dele Evrope in z njihovim umiranjem krhala tudi zavest o povezavi med metonimičnim označevalcem, »francosko boleznijo«, in označencem, sifilisom, pa tudi sicer na Francoskem niso nikoli želeli posvojiti poimenovanja tako nečastnega pojava, kot je

»morbus gallicus«. Zato so najprej uporabljali besedno zvezo »mal de Naples«, nato pa se je splošno uveljavil izraz, ki zaznamuje enega od simptomov sifilisa in je podoben glavnemu kliničnemu znaku neke druge, tedaj še zdaleč ne tako ozloglašene bolezni, kot je bil sifilis – koz (*vérole*) (Lewinsohn 1961, 163).

Francoski zdravnik Jean François Fernel (lat. Ioannes Fernelius, 1497–1558), ki ga zgodovina medicine pomni predvsem po iznajdbi termina fiziologija, je lansiral poimenovanje »lues Venera«, venerična kuga, danes splošno sprejeto poimenovanje za sifilis pa svoj nastanek dolguje renesančni književnosti. Leta 1530 je namreč veronski polimat, zdravnik, matematik, geograf in astronom, Girolamo Fracastoro, poslal v svet pesnitev v treh knjigah *Syphilis, sive morbus gallicus*, pisanih v heksametrih. Delo obsega 1.300 verzov, v njem pa odmevata dve legendarni zgodbi: potovanje Krištofa Kolumba v »Zahodno Indijo«, kjer je odkril gvajakovo drevo, ki so ga tamkajšnji domačini uporabljali kot zdravilo za njim domačo bolezen, sifilis, po drugi strani pa zgodba o od bogov prekleti Atlantidi (Pesapane, Marcelli in Nazzaro 2015, 684–685).

Osrednja literarna oseba tega novolatinskega epa je Sifil (Syphilus), glavni pastir kralja Alkiota. Črednik se ujezi na boga Apolona, ker mu z močnim soncem suši drevje in vodo, ki jo živi na, ki jo pase, potrebuje za življenje. Zato se pastir zakolne, da poslej ne bo več izkazoval časti bogu svetlobe, temveč le svojemu kralju. Znameniti Nebeščan se na pastirja razjezi in udari ljudi z ogabno boleznijo z imenom sifilis (*syphilis*) po Nebesom nehvaležnem pastirju; okužba zadene vse, ne prizanese niti kralju Alkiotu. Nimfa Amerika (!) ljudem svetuje, naj Apolona potolažijo tako, da mu ponudijo žrtve, vključno s samim Sifilom, pa tudi Junoni in Telus da naj darujejo. Slednje se izkaže za rešitev, kajti Telus da ljudem gvajakovo drevo (*Guaiaicum officinale*), s katerim se ob pomoči Junone pozdravi tudi Sifil.

Ob gvajakovem lesu je 16. stoletje poznalo še drug dominanten način zdravljenja sifilisa, uživanje pripravkov iz živega srebra, zdravniki pa so se glede na preferenco, s čim so najpogo-

14. 6.
72-Perz

**De Malafranczos morbo galloz
preservatio ac Cura a Bartholo-
meo Stebër Viennensi artium &
medicīne doctore nuper edita.**



Slika 9: Upodobitev zdravstvene oskrbe sifilitikov ob izbruhu vseevropske epidemije bolezni, ki jo je eden prvih zdravniških pričevalcev, Ruy Díaz de Isla, ubesedil kot »el mal serpentino« – »kačja bolezen«: »[N]i boljšega predmeta primerjave, kot je kača. Kajti tako, kot je ta žival ostudna, zastrašujoča in grozna, prav tako gnusna, strah zbujajoča in strašna je ta bolezen. To je resna bolezen, ki povzroča razjede in kvari meso, lomi in uničuje kosti ter trga in krči kite ...« (navedeno po: Bento Loyens 2022, 14). Upodobitev se nahaja na naslovni strani inkunabule Bartholomäusa (Jerneja) Steberja *A malafranczos morbo Gallorum praeservatio ac cura*. V njej je učeni dunajski profesor medicine skušal razlikovati med sifilisom in drugimi tedaj znanimi boleznimi, npr. rakom in kozami (Steber 1497/1498, iii–iii2), in ga je posvetil takratnemu rektorju dunajske univerze, humanistu in teologu Brikciju Preprostu iz Celja.

steje zdravili sifilitike, delili na »merkurialiste« in »antimerkurialiste«, pač glede na to, kakšno kuro so najpogostejše izbrali.

Med prominentne zgodnje zagovornike rabe živega srebra za zdravljenje venerične kuge sodita švicarski zdravnik in alkimist Paracelsus (1493–1541), v Reichu pa tudi tajnik Maksimilijana I. Joseph Grünpeck (1473–1532). Zdravniki so rabo živega srebra utemeljevali z dvema premisama: s teorijo okužbe s sifilisom, ki da se zgodi s prenosom majhnih nevidnih delcev z okužene na zdravo osebo (npr. Fracastoro), ter z njihovim znanjem o farmakoloških lastnostih živega srebra. O slednjem so vedeli, da je močno odvajalo in da v večjih odmerkih sproža slinjenje, ki bi moglo, kot se mislili, sifilitični agens »izprati« iz telesa in tako ustaviti bolezen. Današnja moderna medicina je ugotovila, da je druga premisa napačna, kajti slinjenje je fiziološki znak zastrupitve z živim srebrom. Ker človekova prebavila živo srebro v njegovi primarni obliki tekoče kovine slabo absorbira, so se renesančni zdravniki domislili zdravljenja z uživanjem anorganske živossrebrne soli $HgCl_2$. Ta je po učinkih na tkivo jedka, zato so jo pomešali z mastjo, toda tudi ta pripravek ni bil brez znatnih škodljivih stranskih posledic za bolnika – še vedno je ustvarjal razjede. Precej bolj kot $HgCl_2$ je bil v rabi »mercurius dulcis«, kalomel, živossrebrnov klorid (Hg_2Cl_2). Toda ker je beli prah praktično netopen, so ga predpisovali le kot odvajalo, za čigar absorpcijo v telesu so zdravniki ugotovili, da se daljša z dolžino zdravljenja, in sicer zaradi lokalnega delovanja na črevesje. V stoletju luči in razuma so ob kalomelu praviloma predpisovali tudi opij, kajti menili so, da ima le-ta antisifilitične lastnosti, deloma pa zaradi sedativnega učinka opija na črevesje in s tem, kot so menili, povečane absorpcije (O'Shea 1990, 393).

Tako ali drugače: učinkom zastrupitve s težko kovino, živim srebrom, se ob takem zdravljenju ni bilo mogoče izogniti, posamezni nasprotniki zdravljenja z »merkurijem«, npr. Ulrich von Hutten, pa so v svojih delih zelo natančno popisali simptome, ki so si jih sifilitični bolniki pridelali z zdravljenjem z živossrebrnimi priprav-

ki – stomatitis, izpadanje zob, gastroenteritis, slinjenje, zastajanje urina, pljučnica ... (O'Shea 1990, 393)

Sifilitik je ob taki terapiji prišel z dežja pod kap. Kura je bilo dolgotrajna, neprijetna in brez ozira na kirurško rekonstrukcijo nosu – le-to je še tako spreten operater opravljal brez anestezije –, celo boleča, vzroka bolezni niso pozdravili, hkrati pa so dotičnemu s težkimi kovinami dodobra omajali že tako močno načeto zdravje. Veljalo je: radost enkrat, bolezen za zmeraj ali dve minuti z Venero, (vsaj) dve leti z merkurijem.

Imaginarij sifilisa v slovenski kulturi 16. stoletja

Vpogled v idearij in imaginarij sifilisa v slovenski kulturi 16. stoletja, kot preseva skozi besedila slovenske književnosti, v poglavitni meri omogoča analiza del Primoža Trubarja, kajti le-tam je frekvenca pojavitev slovenskega poimenovanja za sifilis – *francoži/frančoži* in *francožen/frančožen* – največja, konteksti pojavitve pa semantično najbolj raznoliki.

Izraz se v pridevniški obliki *francožen/francožen -žna -o* pojavlja trikrat, sicer v dveh delih, pri tem je kontekst rabe v opisu posledic izvenzakonske spolnosti v *Catechismu z dveima izlagama* (1575) Trubarjev avtocitat oz. dobesedna ponovitev besedila iz *Cerkovne ordninge* (1564), ki je bila z ukazom deželnega kneza Karla II. Habsburškega 1564. prepovedana. Slovenski cerkveni red je bil ob nastajanju *Catechisma z dveima izlagama* v recepciji neuradno v opreki z deželno-knežjo naredbo, podtalno, toda izpričano: podatki o zaplembah in sežigih proskribiranih knjig s konca 16. stoletja poučujejo, da je jeseni 1597 (!) med požganimi knjigami celo v Devinu najti prav *Cerkovno ordningo* (Žnidaršič Golec 2009, 235–236).

Cerkovna ordninga (1564)

H drugimu: Gospud Bug ie tudi ta sveti zakon postavil zavolo, de se ty ludy skuzi ta zakon teim lažei vsei žlaht gardi nečistosti, curbary inu prešuštvu varuio inu ubranio.

Koker od tiga sveti Paul, 1. Cor. 7, govori, kir pravi: »De vsaki se pred curbario obaruie inu ohrani, ima suio lastno poročeno ženo imeiti.« Inu Heb. 13 pravi: »Bug bode curbarie inu prešuštnike sodil inu ferdamnal, ampag ta zakon ie ena poštena, čestna reč vmei vsemi ludmi inu tih zakonikov postela ie prez madeža.« Zakai Bug ie vsi nečistosti, curbary inu prešuštvu sylnu souvraž, koker ie ta sui serd zubper nečistost čestukrat izkazal inu še zdai izkazuie. Za nečistosti volo ie vus sveit potupil; Gen. 18. Ner te leipše dežele inu meista z ognem inu žveplom sežgal; Gen. 19. V ti pusčavi 23 tavžent ludov pustil prebosti inu pomoriti; Nu. 25, 1. Cor. 10. To eno iudovsko žlahto Beniamin ie cilu pustil zatreti; Iudi. 20. Inu zdai povsod vidimo inu sliši[m]o, de vsi curbary inu prešuštniki hud konec vzamo, bodo *fra[n]conžni* [poudaril J. V.], obužaiio, so od vseh souvraženi inu zaverženi, zašpotovani, hudo smert vzamo, na koncu, aku prave pokure ne deio, bodo vekoma v pekli goreli. Koker od tiga sveti Paul inu s. Ianž čestu govorita: Rom. 1, 1. Corin. 6, Gal. 5, Eph. 5, Apoc. 21, 22. Obtú Gospud Bug hoče od vsakiga človeka, mladiga inu stariga, duhovskega inu deželskiga, to čistost, myr inu svetust imeiti, prez katere nišče ne bo Boga vidil. Heb. 13. [Trubar 1564 v Vinkler 2005, 498–499]

Catechismus z dveima izlagama (1575)

Od zakona:

H drugimu. Gospud Bug ie tudi ta sveti zakon postavil zavolo, de se ty ludi skuzi ta zakon teim lažei vsei žlaht gardi nečistosti, kurbary inu prešuštvu varuio inu ubranio, koker od tiga sv. Paul, 1. Cor. 7, govori, kir pravi, de vsaki se pred kurbaryo obaruie inu ohrani, ima zato lastno poročeno ženo imeiti. Inu Heb. 13 pravi: »Bug bode kurbarye inu prešuštnike sodil inu ferdamnal. Ampag ta zakon ie ena poštena, čestna reič vmei vsemi ludmi inu tih zakonikou postela ie pres madeža.« Zakai Bug ie vsi nečistosti,

kurbary inu prešuštvu sylnu sovraž, koker ie ta sui serd zuper nečistost čestukrat izkazal inu še zdai izkazuie. Za nečistosti volo ie vus sveit potupil, Gen. 6; 7. Nerteleipše dežele inu meista z ognem inu žveplom sežgal, Gen. 19, v ti pusčavi try inu dvaisseti tisuč ludou pustil prebosti inu pomoriti, Num. 25; 1 Cor. 10. To eno iudovsko žlahto Beniamin ie cilu pustil zatreti, Iudi. 20. Inu zdai povsod vidimo inu slišimo, de vsi kurbary inu prešuštniki hud konec vzamo, bodo *frančožni* [poudaril J. V.], obužaiio, so od vseh souvraženi inu zaverženi, zašpotovani, hudo smert vzamo, na koncu aku prave pokure ne deio, bodo vekoma v pekli goreli, koker od tiga sveti Paul inu Ianž čestu govorita, Rom. 1; 1 Cor. 6; Gal. 5; Ephes. 5; Apoc. 21; 22. Obtú Gospud Bug hoče od vsakiga človeka, mladiga inu stariga, duhovskega inu deželskiga to čistost, myr inu svetust imeiti, pres katere nišče ne bo Boga vidil, Heb. 13. [Trubar 1575 v Krajnc-Vrečko 2003, 365–366]

Od kriviga fals obhaiane in papežoviga izpačeni-ga mašovane:

Zakai, nim se zdi, de s tem tudi Gospudi Boga mogo, koker ty eni ludie, kadar so na životu gardi, garijevi, grintavi inu *frančožni* [poudaril J. V.], taku z lepim gvantom se obleko, te ludi obnorio inu oslipe, de menio, oni so tudi notri na životu koker iz vuna lipi inu čisti. [Trubar 1575 v Krajnc-Vrečko 2003, 167]

Izraz v samostalniški obliki *frančoži* /-ev se pojavlja v treh Trubarjevih delih, in sicer v šestih pojavitvah.

Catechismus z dveima izlagama (1575)

Maliki čez nadluge in bolezni. Svetniki:

Čez žlize so sv. Bastian inu Rohus, čez *frančože* [poudaril J. V.] ie Ciriacus, čez merzlico ie sv. Petronela inu sv. Urih, čez sklučene ie sv. Wolfgang, čez naglo smert ie sv. Marko inu sv. Barbara, čez togoto ie sv. Valentin, čez porodne žene ie sv. Margareta ...

Tacih inu tim glih aydovskih bogou, malikou inu svetnikou, kir so od aydou inu nezastopnih kersčenikou čez mnogetere riči inu stvari, iz nih norske človeiske pameti odločeni inu postavljeni, koker de bi te iste ty maliki inu svetniki bili sturili, gori deržali inu rovnali koker ty pravi boguvi, bi mi mogli iz tih ležnivih meniških legend inu aydovskiga pisma veliku vkupe zbrati inu postaviti. [Trubar 1575 v Krajnc-Vrečko 2003, 231–232]

Noviga testamenta pusledni deil (1577)

Simbolična razlaga k 16. poglavju Razodetja: Bog nasprotnike »prave, stare cerkve krščanske« kaznuje z nepričakovanim, težkim umiranjem, s »hudo smrtjo«, ali z boleznimi, med drugimi tudi s siflisom:

Ta štima iz templa ie Jezuseva, kir vse riči rovna inu sodi, ta vely tim angelom, tu ie, vsem pridigariem, de tim nevernikom inu zupernikom ta evangeli oznanuio, de bodo na duši torruvi, smerdeči, gnusni inu slipi, se bodo živinsku inu cilu gardu deržali, koker tu s. Paul, Rom. 1, govori, de Bug te nevernike pusti v nesramne grehe, od katerih se poštenu ne more govoriti, pasti. Inu čez te anticristove šcoffe, farie inu čez nih tovariše tudi čestu telesni torruvi, tu ie *frančoži* [poudaril J. V.], raki, angliški put inu druge čudne bolezni prydo. [Trubar 1577 v Vinkler 2018, 467]

Hišna postila, 1595

Na V. postno nedeljo:

Zakaj kateri nej od Buga, ta je od Hudiča, taku on ima svoje *frančože* [poudaril J. V.], žlize, vse paklenske štraiffinge inu nesreče nad sabo inu teh istih več, koker se njemu kei more voščiti. [Trubar 1595 v Vinkler, Šetinc in Javornik 2015, 213–214]

Ta deveta pridiga od terplenja Cristuseviga:

Ampak kadar ludje ne hote od greihov pustiti inu hote le v greihih naprej ijeti, taku yh

Bug štraiffa z buštvo, s sramotjo, s *frančoži* inu zo vso nesrečo, viner ty zanikerni ludje ne hote prez tiga biti, ony ga ne hote buile imejti, skuzi svoje greihe inu nepokornu življenje dado ony k vsej svoji nesreči urzah. [Trubar 1595 v Vinkler, Šetinc in Javornik 2015, 303]

Ali tukaj merkaj uže dajle, koku ta GOSPUUD takovo prigliho izlaga, zakaj on hoče tulikain reči: »Kateri je en greišnik, ta ima na svojej duši eno farlihišo inu škodlivišo bolezan kakor vse žlize, *frančoži* [poudaril J. V.], gobe inu kar je več takovih bolezni na telessu.« [Trubar 1595 v Vinkler, Šetinc in Javornik 2015, 808]

Na sv. Michela dan, ena pridiga od teh angelov.

Ta prva pridiga od teh angelov:

Zatu vuhcimo se spomislit, de my v veliki farlikosti dan inu nuč hodimo inu timu Hudiču glih kakor en cil ali tartča sidimo, ta ima vselej en napet samujster inu nafassano puhšo inu meri na nas, mej nas strejla z žlizso, s *frančoži* [poudaril J. V.], z voiskami, z ognjom, s točo, s hudim vremenom inu drugim. [Trubar 1595 v Vinkler, Šetinc in Javornik 2015, 817]

Tematološko-semantična analiza razkrija, da prvi škof slovenske evangeličanske cerkve v kontekstih poimenovanja *francož* ne rabi le kot označevalca za spolno bolezen, temveč tudi kot metaforo za nekaj najslabšega, najtežjega in najodvratnejšega, kar se more kristjanu v tosvetnem življenju prigoditi, kajti francoska bolezen je postavljena na semantično isto raven kot uboštvo, sramota, druga gorja, homatije in nesreče, težko umiranje in celo smrt. Trubar lues kot bolezen postavlja tudi v stabilno semantično vzročno-posledično zvezo med nedobrim življenjem kristjana, tj. vztrajanjem v grehu, ter boleznijo kot kaznijo Vsemogočnega za trmoglavost v grešenju; ne kuga, temveč venerična bolezen je rabljena kot nadpomenka za Božjo kazen za grehe. Toda: kazen za greh je – bolezen.

Reformator tako zapiše:

[V]si kurbary inu prešušniki *hud konec vzamo*, bodo *frančožni*, *obužαιο*, so *od vseh sovraženi* inu *zaverženi*, *zašpotovani*, *hudo smert vzamo*, na koncu *aku prave pokure ne deio*, bodo *vekoma v pekli goreli* [vsi poudarki J. V.] ...

In:

Kateri je *en greišnik*, ta ima *na svojej duši eno farlibišo inu škodlivišo bolezan* kakor vse žlize, *frančoži* [poudaril J. V.], gobe inu kar je več takovih bolezní na telessu [greh je potemtakem po Trubarjevem najhujša mogoča človekova nadloga, »bolezen za smrt«, dodal J. V.].

In tudi:

Ampak *kadar ljudje ne hote od greibov pustiti inu hote le v greibih naprej iiti*, *taku yb Bug štraiffa* z buštvoim, s sramotjo, s *frančoži* inu zo vso nesrečo, vinert ty zanikerni ljudje ne hote prez tiga biti, ony ga ne hote buile imejti, *skuži svoje greibe inu nepokornu življenje dado ony k vsej svoji nesreči urzah* [vsi poudarki J. V.].

Ter pribije:

Zakaj kateri nej od Buga, ta je od Hudiča, *taku on ima svoje frančože* [poudaril J. V.], žlize, vse paklenske štraiffinge inu nesreče nad sabo inu teh istih več, koker se njemu kei more voščiti.

Pomenljiv je tudi pomenski kontekst, v katerem Trubar frančože stavi na isto pomensko stopnjo, kot je topos »hude smrti«, torej težkega umiranja oz. predsmrtnega boja. Slednje, dobra ali zla smrt, tj. miren ali nemiren odhod onstran, je imelo ves srednji in novi vek ter vse do nadomestitve religijskega družbenega okvira s sekularnim, torej vsaj do konca stoletja luči in razuma, ponekod pa celo še daleč v 20. stoletje, izjemno izpostavljeno semantično mesto v imaginariju evropskega človeka. Ta je bil skorajda vse do konca »dobe revolucij« popotnik od tod onstran, ena temeljnih konstant, ki so uravnale njegove življenjske odločitve, je bila tudi misel

na onostranstvo, mirna, tj. dobra smrt pa je zanj izpričevala pomirjenost z Bogom in stanje milosti, nemirno umiranje v bolečinah in hudem predsmrtnem boju, tj. zla oz. huda smrt pa nekaj povsem drugega – potezanje samega peklenskega gospodarja za posamičnikovo dušo (primerjaj Vinkler 2020, 27–31).

S teološko in eksistencialno povezavo med osebnim grehom in kaznijo se je Trubar sistematično ukvarjal v drugem delu *Tiga Noviga testamenta ene dolge predgovori* (1557, poglavje XXX). Slednja obsega 196 strani, izšla je kot teološki eksegetični uvod v branje *Tiga perviga dejla tiga Noviga testamenta* (1557), v katerega knjižni blok je bila primarna tudi vezana. V tem delu je Trubar z dotlej v slovenskem jeziku nevideno jezikovno spretnostjo deformiral humanistični žanr prolegomene tako, da je nastala prva slovenska znanstvena razprava in tudi, kot je misliti, Trubarjevo najpomembnejše samostojno teološko delo. Trubar je sprejel definicijo Philipppa Melanchthona v *Loci theologici* (ni jasno, katero od izdaj med 1521 in 1557 je Trubar uporabljal pri lastnem pisanju), po kateri si grešniki zaslužijo večni Božji srd in zato zapadejo večnemu trpljenju, po drugi strani naj bi kazni človeka odvrnile od greha, hkrati pa pričujejo za Božje bivanje; po kazni da bo človek spoznal, da je Bog (Rajhman 1986, 82).

Trubar je greh umestil med dva pola, in sicer v relaciji do (prestopanja) družbenih pravil, tj. zakonov, »postav«, predvsem pa ga je definiriral kot nepripustno ravnanje posamičnika z lastno bogopodobnostjo, in temu more po Trubarjevem slediti le en odziv: kazen, in to bolezen.

Ta razmislek je slovenski reformator izpisal v *Cerkovni ordningi* (1564), in sicer v delu o kazualijah, kjer je svoje stanovske tovariše poučeval o primernem postopanju pastorja ob obisku bolnika (*Kako se imaio bolniki obyskati in troštati*) in tako programsko vtiskoval pojmovanje bolezni kot kazni za greh v vsakdanjo dušnopastirsko prakso »cerkve slovenskega jezika« (Trubar 1564 v Vinkler 2005, 501–502):

Inu potchmal ty bolniki se mogo skuži to pridigo inu skuži te svete zacramente

potroštati, obtu en služabnik te cerqve, kadar on bo k animu bolniku poklycan, taku ima nerpoprei zamerhati inu izuprašati, koku tiga bolnika ričy stoye, ie li zastopen inu vučen v ti Božy bessedi, *kai on nerveč toži, kai žaluie, kai nemu nerveč nadleži, te telesne bolezni oli ty grehi*. Inu *aku on nerveč čez to telesno bolezan toži inu nekar čez nega grebe*, taku ta pridigar ima nemu iz te bessede inu postave Božye, te nega grehe, ta serd inu to štraifingo Božyo, katero ie Bug na te grehe polužil, izložiti, naprei štetu inu deržati, de ta *bolnik nerpoprei te suie grebe, za katerih volo vse bolezni inu nadlluge prydo, prov spozna* [vsi poudariki J. V.] inu de na tu iz serca želi inu pegeruie gnade inu milosti Božye ...

Isti pogled – bolezen, tudi francoska, je kazen za zanikanje podobe Boga v sebi in lastnem ravnanju, bitju in nehanju, torej je kazen za greh – ohrani Trubar do konca svojega življenja, kajti najti ga je dosledno do njegovega zadnjega, toda posmrtno izdanega dela (1595) (Trubar 1595 v Vinkler, Šetinc in Javornik 2015, 213–214):

Zakaj kateri nej od Buga, ta je od Hudiča, taku on ima svoje *frančože* [poudaril J. V.], žlize, vse paklenske štraiffinge inu nesreče nad sabo inu teh istih več, koker se njemu kei more voščiti.

Se pa francoži, tokrat v nemškem zapisu, v Trubarjevem besedilnem svetu pojavijo še neke, in sicer v tipu komunikacije, ki je od antike naprej veljal za (pol)zasebnega – v pismih.

Pisma

Trubar Ivanu baronu Ungnadu, Ljubljana, 19. julija 1562 (Vrečko 2015, 137, 140):

Alls gemelter Suetzits jm nechsten winter zu Vrach jn e. g. spies gewest, hat her Stephan on vnterlaß. vber jn geklagt, da. er nicht recht crobatisch khan, schreibe vnrecht, falsch vnd vnleßlich, darzu sei er krangkh, *vol frantzosen* [poudaril J. V.] ...¹¹

11 Ko je imenovani Cvečič prejšnjo zimo v Urachu bil v oskrbi vaše milosti, se je gospod Štefan nenehno pritoževal čezenj, da ne zna prav hrvaško, da piše slabo, z napakami in nečite-

Trubar deželnemu oskrbniku in kranjskim odbornikom, oktober 1562 (Vrečko 2015, 148, 152):

Zum dritten will der Consul nicht gestehen, daß er zu mir zu Vrach geredt hab, daß der Suetczits *voller frannczosen sej* [poudaril J. V.] vnnd daß er, der Consul, dem Suetczits nicht habe geschriben, daß er zu jme wider gen Vrach kommen soll etc. Nun jst wisendt dem herrn Anthonj, den zwaien vßkhokhischen priestern, auch anndern zu Vrach, da. der Suetczits ain haimlichen wehetung gehabt, desswegen er nicht macht lanng an ainem ort still sitzen vnnd zu Reüttlingen erzney gesuecht; vnnd dis jar erst ist er jn Histerreich *an frannczosen curiert worden* [poudaril J. V.] von ainem doctor, der jeczundt zu Sanct Veitt am Phlaumb wont.¹²

Navedka sta nastala v drugi polovici leta 1562, ko je konflikt med Trubarjem in Štefanom Konzulom v Bibličnem zavodu v Urachu dosegel vrelišče. Le-to kar najindikativneje osvetljuje Trubarjeva izjava tajniku Hansa barona Ungnada Philippu Guggerju (Elze 1897, 157): »Gospod Štefan se je do mene obnašal tako, da bi ga imel vzrok zabosti z nožem.« Spor je bil dolgotrajen in naj bi se začel s prepirom obeh hišnih gospa: jeseni 1561 je namreč Štefan Konzul svojo družino pripeljal v Urach, Trubar pa mu je v tamkajšnjem župnišču odstopil sobo. Tako sta družini bivali v istem gospodinjstvu in gospe naj bi se nazadnje skregali zaradi otrok in kuhinje (Elze 1897, 331), misliti pa je, da v dobi, ko je francoska bolezen za vsakogar pomenila bolečo družbeno stigmo, Trubarjeva »relata refero« morda ni bila prav dobra popotnica za morebitno naravno med poglavitnima goniloma uraškega

ljivo, povrhu da je še bolan, *okužen s francosko kugo* [poudaril J. V.].

12 Tretjič: Konzul noče priznati, da mi je v Urachu govoril, da je Cvečič *poln francozov* [poudaril J. V.], in da Cvečiču nikoli ni pisal, naj se vrne v Urah itd. Gospod Anton pa tudi oba uskoška duhovnika in drugi v Urachu so vedeli, da je Cvečič imel skrivno bolezen, zaradi katere ni mogel dolgo mirno sedeti na enem mestu, zato je tudi iskal zdravila v Reutlingenu. Šele letos se je v Istri *zdravil zaradi francozov* [poudaril J. V.] pri nekem zdravniku, ki sedaj biva na Reki.

zavoda. Za Konzulov ugled zagotovo ni moglo biti prav ugodno, da je bil v korespondenci principala uraškega zavoda Trubarja označen kot tisti, ki naokoli raznaša tako zagatne reči, kot so bile Cvečičeve homatije z venerično boleznijo, zato ne čudi, da je zanikal svoje tovrstno komuniciranje.

Naj je Trubarjevo ne prav taktno referiranje Konzulovega nediskretnega pripovedovanja o Cvečičevih tegobah še dodatno prililo olja na ogenj spora med obema protagonistoma ali ne, sam konflikt – ta vsebinsko ni koreninil v zdravstvenem stanju tega ali onega, temveč je imel povod v Trubarjevem »viel falsch« o uraški glagolski *Novi zavezi* (1562, 1563) in v Konzulovem diametralno različnem pogledu oz. oceni prevajalske uspešnosti pri hrvaških knjigah uraškega zavoda – je v končni konsekvenci morda najbolj škodoval prav Trubarju.

Julija 1563 je prvi slovenski evangeličanski škof dokončal *Cerkovno ordningo*, toda v Urachu se je knjiga zataknila ob številne spletke, zamere in slabo voljo, vse to pa je zadrževalo tisk (Ahačič 2022, 236) in prihod knjige med bralce na Kranjskem. In slednje ni bilo nepomembno, kajti Trubar je morda računal, da je čas poklonitve kranjskih deželnih stanov novemu deželnemu knezu Karlu kot naročen za versko-politični manevar stanov po načelu *uti possidetis*, torej idealen trenutek, da s predložitvijo evangeličanskega cerkvenega reda od katoliškega Habsburžana morda celo izsilijo morebitne verske koncesije za strukturirano in delujočo, toda pravno na ravni Reicha in dežele brez priziva nelegalno evangeličansko cerkev z njenim prvim superintendentom Trubarjem (prim. Vinkler 2020, 112–115). Cerkveni red je tako v Ljubljano prispel prepozno: knez Karel je poklonitev absolviral aprila 1564 in stanovi tedaj pred »Njegovo knežjo milost« niso položili ničesar versko in politično prevratnega, kar naj bi morda potrdil. Ko pa se je to konec poletja oz. na začetku jeseni istega leta s prihodom *Cerkovne ordninge* na Kranjsko vendarle zgodilo, je bil politično ugodni trenutek že nepreklicna preteklost, deželni knez pa je odločno potegnil vse konsekvence, ki so pritakale

Trubarjevemu posegu v deželnoknežje regalne pravice zastran izdaje tovrstno normativnih dokumentov v pristojnosti deželnega oblastnika. In je avtorja prvega slovenskega cerkvenega reda nepreklicno izgnal iz Notranje Avstrije v »nigirdom«, na Nemško.

Zaključek in možnosti za nadaljnje raziskovanje

Imaginarij in idearij sifilisa v slovenski kulturi 16. stoletja nista pomembneje odstopala od sicer splošnega evropskega imaginarija francoske bolezni kot stigme, je pa motiv frančožev eden od pomensko tvornih toposov, kajti igra vlogo gradnika argumentacije v ključnih teoloških besedilih slovenskega protestantskega slovstva 16. stoletja, preko katerih prenika v vsakodnevno dušnopastirsko – in torej: delovnojsko – prakso »cerkve slovenskega jezika« v Notranji Avstriji; kot topos je bil dovolj pomenonos, da se pojavlja v najpomembnejšem književnem delu slovenskega jezika v 16. stoletju – v Dalmatinovi *Bibliji* (1584).¹³

Pričujoča študija je zavoljo formata razprave v znanstvenem časopisu nujno omejena. Toda je vsaj zaris možnosti večplastne analize besedil slovenske književnosti 16. stoletja kot zgodovinskih virov in je umeščena med jezikovno filološko ter imagološko primerjalno analizo, literarno, kulturno, medicinsko, toda tudi vojaško in intelektualno zgodovino ter zgodovino vsakdanjika in migracij, in to ne le tistih, ki segajo do meja nekdanjih notranjeavstrijskih dežel, temveč do tja, do koder posveti njihova pojasnjevalna moč za osvetlitev slovenskega zgodovinskega mentalnega prostora 16. stoletja.

Vprašanje nastanka evropskega imaginarija sifilisa bi raziskovalno zahtevalo simulacijo razvoja vseevropske epidemije v letih 1495–1530. Za raziskovalno prepričljiv inter- in multidisciplinarni odgovor na to vprašanje bi bilo utemeljeno uporabiti *teorijo grafov* in narediti *matematični*

13 Sir 19,2–3: »Vinu inu Shene prenorio te modre, inu ty, kateri fe na Kurbe obeffio, ty ratajo divji: inu sadobe mojle, inu zhërve tu je, *Franzhosbe* [poudaril J. V.], vufhy, inu druge petlerfke bolesni« (Dalmatin 1584, II, 160b).

model z razcepnim diagramom, kako se je sifilis širil po evropskem kontinentu. Model bi upošteval vsaj: (a) ohranjene *zgodovinske pisne vire* o številčnosti vojska, ki so bile okužene, in njihovo etnično sestavo (slednje omogoča oblikovanje kakovostne predpostavke, kam so se najemniki po koncu žolda utegnili vrniti), (b) relevantna *zgodovinska poročila* in *arhološke raziskave*, ki razkrivajo, kdaj je sifilis napredoval v posamezne dele Evrope, (c) *epidemiološke raziskave*, ki poučujejo, kakšna je razvojna dinamika bolezni v nezaščiteni in s penicilinom nezdravljeni populaciji, (d) *zgodovinske vire*, ki poučujejo, kako hitro in kako daleč se je v zgodnjem novem veku običajno potovalo zavoljo ekonomske, vojne, verske ali izobrazbene migracije, ter (e) oceno rizičnega spolnega vedenja z bojišča vračajočih se vojščakov in (f) številčnost prebivalstva vsaj v urbanih središčih, ki so se nahajala na črti predpostavljene itinerarija vračajočih se vojska domov (tj. ocena pogostnosti spolnih stikov na črti potovanja med Apeninskim polotokom in domačimi ognjišči, z upoštevanjem migracijskih odmikov od glavnega itinerarija, variacij in migracijskih zank posameznih kontingentov Karlove vojske, ki so vojaško obrt nadaljevali na srednjeevropskih bojiščih).

To pa spodbuja, morda celo izziva k resnemu metodološkemu konceptualnemu premisleku, ki pri pisanju kulturne, in torej literarne, zgodovine 16. stoletja v slovenskem prostoru nikakor ni običajen: Ali ni vednostno utemeljeno, da se k pogledu, ki v središče zgodovinopisnega narativa postavlja prevladujočo dinamiko dobe, kot jo je mogoče rekonstruirati na podlagi zgodovinskih virov in ubesediti s pomočjo humanističnih eksegetičnih metod, redno vključuje tudi, kjer mogoče, naravoslovne metode podatkovne analize in simulacije, morda v prihodnosti celo algoritme umetne inteligence. Kajti strojna analiza tekstnih virov zmore vzporedno in hkrati pregledati ter primerjati vse, kar je dostopno, torej nepopisno več in hitreje, kot so to sposobni najboljši človeški možgani, in četudi zmore stroj le seštevati (ničle in enice), pa more razkriti zavoljo človekove narave in njenih stvarnih omejitev doslej neopazene povezave – in tudi diskrepan-

ce – med pojavnostmi v času in prostoru. Ter tako opozoriti na obstoj doslej še nezaznanih in/ali neevidentiranih struktur in/ali njihovih relacij ter variacij v mentalnem obnebbju preučevanega obdobja. Opomenjevalno, razlagalno in torej smislotvorno moč historiografa je tako mogoče s pomočjo digitalizacije – pogled na le-to celo v najmanj razgledanih glavah ne more biti več zreduciran predvsem na ustvaritev digitalne kopije analognega zgodovinskega vira – krepko okrepiti in ji izostriti pogled. In tako morda videti dalje, tudi kaj novega, drugače ali jasneje, zagotovo pa oprto na veliko večjo bazo primerjalnih elementov, kot je bilo to moč v času zgolj analognega raziskovanja. Zakaj torej tega ne bi počeli redno in ob vsakem novem raziskovalnem vprašanju kvalitetneje?

Viri in literatura

- Abulafia, D., ur. 1995. *The French Descent into Renaissance Italy, 1994–95: Antecedents and Effects*. London: Routledge.
- Acton, W. 2006. *Prostitution Considered in Its Moral, Social and Sanitary Aspects*. London: Routledge.
- Ahačič, K. 2022. »Uraški biblijski zavod: Trubarjeva pot od navdušenja do razočaranja in njegov odnos do hrvaških tiskov.« V *Slovenski jezik in književnost med kulturami*, uredila M. Šekli in L. Rezoničnik, 225–238. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije.
- Anderson, T., C. Arcini, S. Anda, A. Tangerud in G. Robertsen. 1986. »Suspected Endemic Syphilis (Treponarid) in Sixteenth-Century Norway.« *Medical History* 30 (3): 341–350.
- Aretno, P. 1992. *Rozpravy o mravech hříšných kurtizán*. Praha: Odeon.
- Arrizabalaga, J. 1987. »De morbo gallico cum aliis: Another Incunabular Edition of Gaspar Torrella's Tractatus cum consiliis contra pudendam seu morbum gallicum (1497).« *La Bibliofilia* 89 (2): 145–157.

- Bento Loyens, M. M. 2022. *Morbus Gallicus and Social Stigma through the Ages: Evidence in Paintings and Sculptures*. Porto: Instituto Ciências Biomédicas Abel Salazar.
- Berlioz, H. 1954. *Paměti*. Praga: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění.
- Boehrer, B. T. 1990. »Early Modern Syphilis.« *Journal of the History of Sexuality* 1 (2): 197–214.
- Cellini, B. 1910. *The Autobiography of Benvenuto Cellini*. New York: Reynolds.
- Dalmatin, J. 1584. *Biblia, tu ie vse Svetu pismu Stariga inu Noviga testamenta, slovenski tolmačena skuzi Iuria Dalmatina*. Wittemberg: Hans Kraffts Erben.
- Davis, S., H. Mendes Baiao, G. Pilard in M. Smith. 2021. *Œuvres complètes de Voltaire 146. Poésies attribuées à Voltaire*. Oxford: University of Oxford.
- Díaz de Isla, R. 1539. *Tractado cōtra el mal serpentino, que vulgarmente en España es llamado bubas*. Sevilla: Domenico de Robertis.
- Dürer, A. 1971. *Albrecht Dürer 1471 bis 1528: das gesamte graphische Werk. Zv. 2, Druckgraphik*. München: Rogner and Bernhard.
- Eco, U., ur. 2008. *Zgodovina grdega*. Prevedli M. Novak idr. Ljubljana: Modrijan.
- Elze, T. 1897. *Primus Trubers Briefe*. Tübingen: Literarische Verein.
- Fernández Oviedo y Valdés, G. 1552. *Historia general y natural de las Indias*. Zaragoza: Juan Cromberger.
- Finucci, V. 2015. *The Prince's Body: Vincenzo Gonzaga and Renaissance Medicine*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Fracastoro, G. 1939. *Trattato inedito in prosa di Gerolamo Fracastoro sulla sifilide*. Verona: La tipografica veronese.
- Frank, M., in I. Frank. 1918. »Gasparo Tagliacozzi and His Contribution to Rhinoplasty.« *Annals of Otology, Rhinology and Laryngology* 27 (2): 504–527.
- Garnett, G. P., S. O. Aral, D. V. Hoyle, W. Cates Jr. in R. M. Anderson. 1997. »The Natural History of Syphilis: Implications for the Transmission Dynamics and Control of Infection.« *Sexually Transmitted Diseases* 24 (4): 185–200.
- Gilman, S. L. 1998. *Creating Beauty to Cure the Soul: Race and Psychology in the Shaping Aesthetic Surgery*. Durham, NC: Duke University Press.
- Giucciardini, F. 2018. *Storia d'Italia*. Torino: Einaudi.
- Grđina, I. 2023. »Bolezen Josipa Ipavca in Princesa Vrtoglavka.« *V Josip Ipavec in njegov svet*, uredila F. Križnar in I. Grđina, 55–74. Koper: Založba Univeze na Primorskem.
- Grimm, J., in W. Grimm. 2024. *Deutsches Wörterbuch*. Trier: Kompetenzzentrum - Trier Center for Digital Humanities. <https://woerterbuchnetz.de/?sigle=DWB&lemid=F08003>.
- Grünpeck, J. 1497. *Ein hubscher Tractat von dem Ursprung des Bösen Franzos*. Nürnberg: Caspar Hochfelder.
- Hamilton, D. 2012. *A History of Organ Transplantation: Ancient Legends to Modern Practise*. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press.
- Helfferich, T., ur. 2009. *The Thirty Years War: A Documentary History*. Cambridge, IN: Hackett.
- Holcomb, R. C. 1937. *Who Gave the World Syphilis? The Haitian Myth*. New York: Froben.
- Ipavic, J. 1912a. »Izjava.« *Narodni list*, 4. januar.
- Ipavic, J. 1912b. »Izjava.« *Narodni list*, 11. januar.
- Jackson, P. 2001. »Medieval Christendom's Encounter with the Alien.« *Historical Research* 74 (186): 347–369.

- Krajnc-Vrečko, F., ur. 2003. *Zbrana dela Primoža Trubarja 2*. Ljubljana: Rokus.
- Legan Ravnikar, A., idr., ur. 2024. »Frančoži.« V *Slovar slovenskega knjižnega jezika* 16. stoletja 2023. Fran. <https://fran.si/ext/SSKJ16/frančoži>.
- Lewinsohn, R. 1961. *Zgodovina seksualnosti*. Prevedel H. G. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Lipič, F. V. 2003. *Topografija c.-kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane*. Uredila Z. Zupanič Slavec, prevedla M. Kočevár. Ljubljana: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije.
- Lipič, F. V. 2005. *Osnovne značilnosti dipsobiostatike - zlorabe alkohola oziroma na podlagi zdravniškega opazovanja nastala politično-statistična predstevitev njenih posledic, ki se odražajo na prebivalstvu in življenjski dobi*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Luther, M. 1996. »Eine Predigt, daß man Kinder zur Schule halten solle.« V *Luthers Werke, Weimarer Ausgabe* 7, uredil D. Martin. Digitale Bibliothek Band 63. Berlin: Directmedia. CD-ROM.
- Macdonald, H. B. I. »Berlioz, (Louise-) Hector.« V *The New Grove Dictionary Music and Musicians*. Samostoječa verzija.
- Mal, J. 1993. *Zgodovina slovenskega naroda*. Celje: Mohorjeva družba.
- Megiser, H. 1592. *Dictionarium quatuor linguarum: videlicet Germanicae, Latinae, Illyrica, ... et Italicae*. Gradec: Johann Faber.
- Megiser, H. 1603. *Thesaurus polyglottus, vel dictionarium multilingue: ex quadringentis circiter tam veteris, quam novi ... orbis nationum linguis, dialectis, idiomatibus et idiotismis constans*. Frankfurt ob Majni.
- O'Shea, J. G. 1990. »'Two Minutes with Venus, Two Years with Mercury': Mercury as an Antisyphilitic Chemotherapeutic Agent.« *Journal of the Royal Society of Medicine* 83 (6): 392–395.
- Oechsli, W. 1922. *History of Switzerland 1499–1914*. London: Cambridge University Press.
- Pesapane, F., S. Marcelli in G. Nazzaro. 2015. »Hieronymii Fracastorii: The Italian Scientist Who Described the 'French disease'.« *Anais Brasileiros de Dermatologia* 90 (5): 684–686.
- Peters, J. 1993. *Ein Söldnerleben im Dreißigjährigen Krieg: Eine Quelle zur Sozialgeschichte*. Berlin: Akademie.
- Rajhman, J. 1986. *Trubarjeva Ena dolga predgovor*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Savinetskaya, I. 2016. »The Politics and Poetics of Morbus Gallicus in the German Lands (1495–1520).« Doktorska disertacija, Central European University.
- Schedel, H. 2001. *Chronicle of the World: The Complete and Annotated Nuremberg Chronicle of 1493*. Prevedel G. Alt. Köln in New York: Taschen.
- Schwab, A. 1928. »Ipavci in jaz.« *Zbori, Glasbno književna priloga*, 1. oktober.
- Science Museum. 2023. »The History of Syphilis Part One: Cause and Symptoms.« 1. november. <https://www.sciencemuseum.org.uk/objects-and-stories/history-syphilis-part-1>.
- Shaw, C. 2001. *Julius II.: papež bojovnik*. Praga: Paseka.
- Sournia, J.-C., J. Poulet in M. Martiny, ur. 1981. *Illustrierte Geschichte der Medizin*. 4. izd. Salzburg: Andreas and Andreas.
- Steber, B. (1497/1498). *A malafranczos morbo Gallorum praeservatio ac cura*. Dunaj: Winterburger.
- Stein, C. 2016. *Negotiating the French Pox in Early Modern Germany*. London: Routledge.
- Sudhoff, K. 1912. *Aus der Frühgeschichte der Syphilis; Handschriften- und Inkunabelstudien, epidemiologische Untersuchung und kritische Gänge*. Leipzig: Ambrosius Barth.
- Svetopisemska družba Slovenije. 1996. *Sveto pismo Stare in Nove zaveze: slovenski*

- standardni prevod iz izvirnih jezikov.
Ljubljana: Svetopisemska družba Slovenije.
- Tagliacozzi, G. 1597. *Gasparis Taliacotii Bononiensis, Philosophi Et Medici Praeclarissimi; Theoricam ordinariam, & Anatomen in Gymnasio Bononiensi publice profitentis: de Curtorum Chirurgia per institionem Libri Dvo.* Benetke: Bindonus.
- Tampa, M., I. Sarbu, C. Matei, V. Benea in S. R. Georgescu. 2014. »Brief History of Syphilis.« *Journal of Medicine and Life* 7 (1): 4–10.
- Thielmann, J. 2022. *Disease and Society in Premodern England.* London: Routledge.
- Tognotti, E. 2009. »The Rise and Fall of Syphilis in Renaissance Europe.« *Journal of Medical Humanities* 30 (2): 99–113.
- Trubar, P. 1564. *Cerkovna ordninga.* Urach: Hans Ungnad.
- Trubar, P. 1574. *Ta celi catehismus, eni psalmi.* Tübingen: Georg Gruppenbach.
- Trubar, P. 1575. *Catehismus z dveima izlagama.* Tübingen: Georg Gruppenbach.
- Trubar, P. 1577. *Noviga testamenta pusledni deil.* Tübingen: Georg Gruppenbach.
- Trubar, P. 1595. *Hišna postila d. Martina Lutheria.* Tübingen: Georg Gruppenbach.
- Ulsen, D. 1496. *In epidemicam scabiem vaticinum.* Nürnberg: Wagner.
- Vargová, L., K. Vymazalová in L. Horáčková. 2019. »A Brief History of Syphilis in the Czech Lands.« *Archaeological and Anthropological Sciences* 11 (2): 521–530.
- Vinkler, J., ur. 2005. *Zbrana dela Primoža Trubarja 3: Primož Trubar, Articuli oli deili te prave, stare vere kersčanske (1562), Cerkovna ordninga (1564), Ta slovenski kolendar, kir vselei terpi (1557, 1582).* Ljubljana: Rokus in Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar.
- Vinkler, J. 2020. *Izpod krivoverskega peresa: slovenska književnost in njen evropski kontekst.* Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Vinkler, J., M. Šetinc in B. Javornik, ur. 2015. *Zbrana dela Primoža Trubarja 9: Primož Trubar, Hišna postila (1595).* Ljubljana: Pedagoški inštitut.
- Vrečko, E., ur. 2011. *Zbrana dela Primoža Trubarja 11: Primož Trubar, Nemški spisi (1550–1581).* Ljubljana: Pedagoški inštitut.
- Vrečko, E., in F. Krajnc-Vrečko, ur. 2015. *Zbrana dela Primoža Trubarja 10: pisma.* Ljubljana: Pedagoški inštitut.
- World Health Organization. B. I. »Yaws (Endemic Treponematoses).« <https://www.who.int/health-topics/yaws>
- Zupanič Slavec, Z. 2001. *Endemski sifilis: škrljevska bolezen na Slovenskem.* Ljubljana: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije.
- Zupanič Slavec, Z. 2023. »Dr. Josip Ipavec, zdravnik in bolnik.« V *Josip Ipavec in njegov svet*, uredila F. Križnar in I. Grdina, 81–86. Koper: Založba Univeze na Primorskem.
- Žnidaršič Golec, L. 2009. »Trubarjeva Cerkovna ordninga, med želenim in živetim.« V *Vera in hotenja: študije o Primožu Trubarju in njegovem času*, uredil S. Jerše, 224–242. Ljubljana: Slovenska matica.

Povzetek

Naravoslovne znanosti izvor sifilisa razlagajo s tremi hipotezami. To so: (a) hipoteza o predkolumbovskem izvoru, (b) hipoteza o kolumbovskem izvoru in (c) hipoteza o splošni planetarni razširjenosti sifilisa. Današnje stanje raziskav na področju paleontologije in filogenetike kaže, da je v Evropi endemski sifilis, ki se ni prenašal s spolnimi stiki, obstajal že pred vrnitvijo Kolumba iz Amerike, so pa pomorščakovi mornarji v Evropo prinesli sporadično, spolno prenosljivo obliko sifilisa. Za točko izbruha vseevropske epidemije sifilisa velja vojaška intervencija francoskega kralja Karla VIII. v Italiji (1494–1495), pomemben robni pogoj za hitro širjenje bolezni po evropskem kontinentu pa je bila prevladujo-

ča strukturna dinamika dolgotrajnega, tudi večletnega potovanja, tj. *migracij* vojakov – in torej *stikov* okuženih z zdravo populacijo.

Sifilis je bil v okcitsanski kulturi bolezen, ki je do srede 20. stoletja nosila s seboj danes komaj predstavljalivo osebno družbeno stigmo za bolnika. Stigma, ki je prečila vse družbeno stanovske bariere, je bila v zgodnjem novem veku začlenjena v idearij in imaginarij, kjer je bila bolezen – zlasti, ako je bila vidna kot fizična poškodovanost, tj. pohaba, iznakaženost, zabrazgotinjenost, torej vidni odklon od običajne, zdrave podobe človeka, za katerega je veljalo, da je »ustvarjen po Božji podobi« – razumljena kot *flagitium Dei*, kot razvidna kazen Vsevišnjega za posamičnikovo delovansko neskladje, in tako osebni greh zoper »večni red stvari«, torej kot brezprizivni odziv Nebes zoper človekov upor zoper Božjo (do)končno avtoriteto. Zgodnji novi vek je vnanjo telesno izmaličenost zaradi bolezni (bakterijska okužba s *streptococcus pyogenes*, impetigo, nekrotizirajoči fasciitis, sifilis, koze ...), poškodb, pridobljenih v nasilnih spopadih (napad, dvoboj, vojna, izmaličenje vojnih ujetnikov), in zaradi kazni, s katero je oblast trajno zaznamovala obsojene tatove in prešuštnike (odrezanje udov, npr. nosu), štel za izkaz božanske pravice, ki napake duše kaznuje tako, da poškoduje telo.

V slovenskem knjižnem jeziku in književnosti 16. stoletja se izraz za sifilis najpogosteje pojavlja v obliki množinskega samostalnika moškega spola, in sicer v podobah *frančoži* ali *francoži* v pomenu nalezljive spolne bolezni ali metonimičnega – *totum per parte* – poimenovanja sekundarnega stadija le-te, tj. gnojnih bul. Pojavitve je najti v šestih knjižnih delih, in sicer v *Katekizmu z dveima izlagama* (Trubar 1575), *Noviga testamenta puslednim deilu* (Trubar 1577), *Bibliji* (Dalmatin 1584), v *Dictionary quatuor linguarum* (Megiser 1592), *Hišni postili* (Trubar 1595) in v *Thesaurus Polyglottus* (Megiser 1603). Frekvenca pojavitev samostalnika je deset. V dveh delih in treh pojavitvah – v *Cerkovni ordningi* (Trubar 1564) in *Tem celem catechismu* (Trubar 1574) – je najti pridevnik *frančožen* ali *francožen*. Etimologija slovenskega izraza kaže na prenos iz nemškega *die Franzosen*, kar potrjuje tudi analiza Megiserjevega in Hipolitovega slovarja. Vpogled v idearij in imaginarij sifilisa v slovenski kulturi 16. stoletja v poglavitni meri omogoča analiza del Primoža Trubarja, kajti le-tam je frekvenca pojavitev sloven-

skega poimenovanja za sifilis – *frančoži/frančoži* – največja, konteksti pojavitve pa semantično najbolj raznoliki.

Primož Trubar poimenovanja *francož* ni rabil le kot označevalca za spolno bolezen, temveč tudi kot metaforo za nekaj najslabšega, najtežjega in najodvratnejšega, kar se more kristjanu v tosvetnem življenju prigraditi, kajti francoska bolezen je v njegovih besedil kontekstualno postavljena na semantično isto raven kot uboštvo, sramota, druga gorja in nesreče, težko umiranje in celo smrt. Trubar lues kot bolezen postavlja tudi v stabilno semantično vzročno-posledično zvezo med nedobrim življenjem kristjana, tj. vztrajanjem v grehu, ter boleznijo kot kaznijo Vsemogočnega za trmoglavost v grešenju; ne kuga, temveč venerična bolezen je rabljena kot nadpomenka za Božjo kazen za grehe. S teološko in eksistencialno povezavo med osebnim grehom ter kaznijo se je Trubar sistematično ukvarjal v drugem delu *Tiga noviga testamenta ene dolge predgovori* (1557, poglavje XXX) in tam sprejel definicijo Philippa Melanchthona v *Loci theologici*, po kateri si grešniki zaslužijo večni Božji srd in zato zapadejo večnemu trpljenju, po drugi strani pa naj bi kazni človeka odvrgle od greha, hkrati pa pričujejo za Božje bivanje.

Trubar je greh umestil med dva pola, in sicer v relaciji do (prestopanja) družbenih pravil, tj. zakonov, »postav«, predvsem pa ga je definiral kot nepripustno ravnanje posamičnika z lastno bogopodobnostjo, in temu more po Trubarjevem slediti le en odziv: kazen, in to bolezen. Tak pogled – bolezen, tudi sifilis, je kazen za zanižanje podobe Boga v sebi in lastnem ravnanju ter bitju, torej je kazen za greh – Trubar ohrani do konca svojega življenja, kajti najti ga je dosledno do njegovega zadnjega, posmrtno izdanega dela (1595).

Summary

Three hypotheses are used in the natural sciences to explain the genesis of syphilis. These are: (a) the hypothesis of pre-Columbian origin; (b) the hypothesis of Columbian origin; and (c) the hypothesis of the universal planetary distribution of syphilis. Current research in the fields of palaeontology and phylogenetics indicates that endemic syphilis, which was not sexually transmitted, existed in Europe prior to Columbus' return from America. However, it was the sailors who introduced a sporadic, sexually transmitted form of syphilis to Europe. The pan-European syphilis epidemic is believed to have originated from the military intervention of the

French king Charles VIII in Italy (1494-1495). The rapid spread of the disease across Europe was facilitated by the prevailing structural dynamics of long-term, even multi-year, travel, specifically the migration of soldiers. This resulted in contact between infected individuals and the healthy population.

In Occitan culture, syphilis was a disease that, until the mid-twentieth century, carried a significant social stigma for the patient, which is difficult to comprehend in today's society. In the early modern era, the stigma was prevalent across all social classes and was deeply ingrained in the ideology and imagination of society. This was particularly true when the disease was perceived as a physical injury, such as mutilation, disfigurement, or scarring, which deviated visibly from the normal and healthy image of a person. Such deviations were considered a *flagitium Dei*, a visible punishment from a higher power for an individual's failure to meet societal expectations. Consequently, the deviations were seen as a personal sin against the eternal order of things and as an irrevocable response from heaven to humanity's rebellion against God's ultimate authority. In the early modern age, physical mutilation caused by diseases such as *Streptococcus pyogenes* infection, *impetigo*, necrotizing fasciitis, syphilis, and smallpox, as well as injuries from violent conflicts such as attacks, duels, and war, and punishments inflicted by authorities on convicted thieves and adulterers (such as cutting off limbs or the nose), were seen as a form of divine justice. These acts were believed to be punishments for the sins of the soul, resulting in harm to the body.

In sixteenth century Slovene language and literature, the term 'syphilis', commonly referred to as *frančoži* or *francoži*, appeared as a masculine plural noun. It denoted an infectious venereal disease or, more specifically, the secondary stage of the disease (sores), using a metonymic *totum per parte* designation. Occurrences can be found in six books, specifically the *Catechismus z dveima izlagama* (Trubar 1575), *Tiga Noviga testamenta pusledni deil* (Trubar 1577), the Bible (Dalmatin 1584), the *Dictionarium quatuor linguarum* (Megiser 1592), *House Postil* (Trubar 1595), and *Thesaurus Polyglottus* (Megiser 1603). The noun occurs 10 times. The adjective 'frančožen' or 'frančožen' is found in two works and appears three times. These texts are *Cerkovna ordninga* (Trubar 1564) and *Ta celi catechismus* (Trubar 1574). The origin of the

Slovenian term suggests a borrowing from the German phrase 'die Franzosen', a fact that is further supported by the examination of Megiser's and Hippolytus' dictionaries. An examination of the works of Primož Trubar allows us to gain a deep understanding of the concepts and representations of syphilis in sixteenth-century Slovenian culture. The reason for this is that the number of instances of the Slovene term for syphilis - *frančoži/francoži* - is highest in these texts, and the occurrences cover a wide range of semantic situations.

Primož Trubar employed the term 'French disease' not only to denote a sexually transmitted disease, but also as a metaphor for the most severe, challenging, and repugnant experiences that a Christian can encounter in their earthly existence. Trubar contextualises the concept of French disease alongside poverty, shame, other misfortunes, disasters, agonising demise, and even death, placing them all on the same semantic level within his texts. Trubar establishes a clear cause-and-effect connection between the sinful behaviour of Christians, specifically their persistence in sin, and the occurrence of illness as a divine punishment. In this context, venereal disease is metaphorically employed to represent God's retribution for transgressions, rather than the plague. In the second part of the *Tiga Noviga testamenta ena dolga predgovor* (1557, chapter XXX), Trubar methodically addressed the theological relationship between personal sin and punishment. He endorsed Philipp Melancthon's definition from *loci theologici*, which states that sinners deserve God's eternal wrath and consequently endure eternal suffering. Conversely, the punishments are intended to discourage humans from committing sins and simultaneously serve as evidence of God's existence. Trubar positioned sin between two pillars, specifically in connection to the violation of societal regulations, specifically laws, and primarily, he characterised it as the improper conduct of an individual asserting their own divine qualities. According to Trubar, there is only one appropriate reaction to this: punishment. Trubar maintained the belief that illness, including syphilis, is a punishment for ignoring one's own divine nature. This position was upheld by him until his death and can be seen consistently in his final work, which was published posthumously in 1595.

hereditati

Indigenous and European Policies and Strategies for Combatting Asante Trypanosomiasis during the Colonial Period

Domorodne in evropske politike ter strategije za boj proti asantski tripanosomiozi v kolonialnem obdobju

Samuel Adu-Gyamfi

Department of History and Political Studies, Kwame Nkrumah
University of Science and Technology, Kumase-Ghana
mcgyamfi@yahoo.com

Ali Yakubu Nyaaba

Department of History and Political Studies, Kwame Nkrumah
University of Science and Technology, Kumase-Ghana

Edward Brenya

Department of History and Political Studies, Kwame Nkrumah
University of Science and Technology, Kumase-Ghana

Phinehas Asiamah

Department of History, Eastern Illinois University, USA

Abstract

The presence of trypanosomiasis in Asante was not well known until the 1900s. The people of Asante believed that the presence of the disease was attributed to a spiritual cause. However, the impact of the disease on the human population and on economic activities prompted the colonial administration to take swift actions against its spread. Using information from archival sources, the study provides detailed information on the history of trypanosomiasis in Asante, the nature of its spread, and strategies employed by both the colonial administration and the indigenous population to combat it.

Keywords: trypanosomiasis, Asante, colonial administration, strategies, policies, Gold Coast

Izpleček

Prisotnost tripanosomioze v Asanteju ni bila dobro poznana do 20. stoletja. Ljudje v Asanteju so verjeli, da je bila bolezen posledica duhovnih vzrokov. Vendar je vpliv bolezni na človeško populacijo in gospodarske dejavnosti spodbudil kolonialno upravo, da je hitro ukrepala proti njenemu širjenju. Na podlagi podatkov iz arhivskih virov raziskava ponuja podrobne informacije o zgodovini tripanosomioze v Asanteju, naravi njenega širjenja ter strategijah, ki sta jih uporabila tako kolonialna uprava kot avtohtono prebivalstvo za boj proti bolezni.

Ključne besede: tripanosomioza, Asante, kolonialna uprava, strategije, politike, Zlata obala

Introduction

The major diseases which have infected the people of Ghana include trypanosomiasis, cerebrospinal meningitis, influenza, smallpox, and onchocerciasis among others. Trypanosomiasis has played a very deadly role in human society since ancient times; research indicates that the disease existed 100 million years

ago. African trypanosomiasis is an infectious disease caused by *T. congolense* that affects humans and animals of similar aetiology and epidemiology (Steverding and Huzcynski 2017). Trypanosomiasis involves various trypanosomes.¹ It appears in different forms and is affectively different

¹ African trypanosomes cause human African trypanosomiasis and animal African trypanosomiasis. They are transmitted by tsetse flies in sub-Saharan Africa (Cayala et al. 2019)

in the epidemiological and ecological process, which makes it difficult to pin it down (Dietmar 2008). The earliest report on human trypanosomiasis can be traced to the Arabic historians who described the death of King Diatta II, sultan of Mali, in 1373 (Steверding 2008). Nash (1969) and Brun et al. (2010) have reported that trypanosomiasis as an epidemic disease ravaged the continent in three different periods. The first was from 1896 to 1906, which killed over 800,000 people. The second phase of the epidemic was from the 1920s to the late '40s, which prompted the colonial administration to invest in vector control and spraying programmes. The effectiveness of these aggressive actions reflected positively in the 1960s (Brun et al. 2010). The third period was from the beginning of the 1990s. The emergence of trypanosomiasis in the 1990s was as a result of the collapse of surveillance and control activities in most endemic countries. This was often exacerbated by civil warfare (Brun et al. 2010). In several respects, there has been continuous controversy about how to control the disease of trypanosomiasis, and this has caused a great constraint in economic development on the continent of Africa. Coker et al. (2011), and Zinsstag et al. (2011), among others, have argued that trypanosomiasis is an ideal candidate for what some have called a 'One Health' approach, especially given the interaction of humans, animals and eco-systems. The rate of infection and distribution is largely and widely based on the different fly vectors that are highly dependent on a particular habitat for their survival. Indeed, ecological and land-use change has a major impact on the population, including associated disease risk (Zinsstag et al. 2011).

In addition, the Scottish missionary David Livingstone (1813–1875) is credited to be the first to discover the *nagana trypanosome* in East Africa. He suggested that it is caused by the bite of the tsetse fly (Steверding 2008). In 1852, he reported the occurrence of the disease in the valleys of the Limpopo and Zambesi rivers as well as the banks of the lake of Nyasa and Tanganyika, from which all cattle he carried died after

they had been bitten by tsetse flies. However, some scholars are of the view that animal trypanosomiasis (*Nagana*) was predominant in East Africa long before the nineteenth century. This is due to the fact that pastoralism existed in the region centuries earlier (Nash 1969). For example, archaeological evidence has proven that pastoralism existed in East Africa before the fifteenth century (Smith 1992).

Concerning East Africa, Graboyes (2010) reported that the term 'sleeping sickness' is used to refer to two distinct forms of human trypanosomiasis. The first is *trypanosoma brucei rhodesiense*, which is the form that occurs across parts of Eastern and Southern Africa. *TB rhodesiense* is transmitted by tsetse flies that live in woodland regions. Graboyes (2010) further argues that it is particularly acute, typically killing infected individuals in a matter of weeks. This strain is in contrast to the other forms of sleeping sickness that affect parts of Central and Western Africa. In particular, that strain (*TB gambiense*) is transmitted by tsetse flies that reside near water sources, and represents a more chronic disorder. Moreover, it is noted that people who are infected with *TB gambiense* have been known to live for years after being bitten by an infected tsetse fly. However, the ultimate outcome of both forms of sleeping sickness is death (Graboyes 2010, 2).

Making inferences from the above, trypanosomiasis might have existed long before Livingstone's discovery. However, it was in the 1900s when former research on the disease came to light. In 1901, the first unequivocal observation of trypanosomiasis in human blood was made by the British colonial surgeon Robert Michael Ford when he examined a steamboat Captain in Gambia. It was the English physician, Joseph Everett Dutton, who identified them as trypanosomes a few months later and also proposed in 1902 the species name *trypanosoma gambiense* (*T.B Gambiense*). In 1903, Castelli and Bruce discovered trypanosomes as the causative agent of the disease and the tsetse fly was seen as the main vector (Coghe 2017).

These developments were possible partly as a result of the nineteenth century medical revolution, which basically dealt with investigations into scientific causes of diseases (King 1960). These developments changed the sleeping sickness therapy and its associated theories that had thus far proven ineffective (Coghe 2017). In contrast, Ford's (1971) study of the tsetse fly problem in Africa argued that wider developments or progress was the answer to the tsetse fly question, while not overlooking the fact that pre-colonial indigenous systems were also highly effective. This was partly due to the fact that trypanosomiasis had long existed on the continent and hence, the indigenous population had developed traditional strategies to combat the disease. Similarly, in an article "Trypanosomiasis Control in African History: An Evaded issue", Giblin (1990) referred to Ford concerning the fact that pre-colonial African societies successfully co-existed with trypanosomiasis. Ford (1971) has again lamented that the early colonial epidemics of trypanosomiasis was a direct result of changing ecological dynamics influenced by colonial conquest as well as the pattern of recovery following the rinderpest (infectious viral disease of cattle). However, in their research "A Historical Review of Diseases and Disease Prevention in the Gold Coast; A Focus on Asante", Adu-Gyamfi and Donkoh argued that trypanosomiasis existed in sub-Saharan Africa long before 1903. However, when the vector was identified in Asante, they raised arguments concerning the limited knowledge of the local population concerning the disease. This resulted in several fatalities within the period until 1905 when a survey research was done to ascertain the cause of the outbreak.

Following a series of research committees and scientific surveys, the vectors and the causative agents were recognized and this was followed by practical measures that were put in place to combat the disease. These included the use of the first arsenical compounds to treat the disease, resettlement of the exposed population, an attempt to eliminate wild game ani-

mals as hosts of tsetse and trypanosomes and extensive bush clearing (Adu-Gyamfi and Donkoh 2013). Preventive measures that were implemented within the period include eradicating the tsetse fly in certain areas, most notably the destruction of their habitat. Again, another strategy employed within the period was the relocation of people. Often, it was the relocation of the entire population or a whole village from tsetse fly zones (Coghe 2017). Notwithstanding the existing research on trypanosomiasis, the African population attributed the disease to supernatural causes (Cunningham et al. 2016). To emphasize, the indigenous population attributed the scourge of the disease to the offences the local population had committed against the gods. Sometimes it was also attributed to a purported misdemeanour they had committed against their ancestors. This was due to the fact that the Asante, explained diseases within the social context of health hence, the social causation element suffices as the cause for such explanations. The above discourse also proves that the trypanosomiasis question has persisted over a century and cannot be defined or attributed to a recent phenomenon.

Adu Gyamfi (2010) and Adu-Gyamfi, Osei-Wusu, and Owusu Ansah (2013) paid attention to broader studies which captured aspects of the fight against trypanosomiasis in Ghana. Grischow (2006) also did some general studies on trypanosomiasis in Ghana. The above notwithstanding, there is still the need to re-interrogate the nature of the disease and the type of indigenous responses that came from Asante. In particular, within the twentieth century, the nature of the relationship between the British Colonial Administration and Asante traditional authority, as well as the effort of the indigenous population to prevent and combat the trypanosomiasis scourge, has not been fully explicated. This needs further interpretation especially within the framework of the impact of ill health on the socio-economic space of the people of Ghana and Asante in particular. The current contribution is guided by the following ques-

tions: What led to the outbreak of trypanosomiasis in Asante? How did the Native Authority or traditional leadership, together with indigenous practitioners, deal with the disease? How did British colonial policies and the administration in particular collaborate and co-operate with the indigenous people to combat the disease? What were the post-colonial strategies that were put in place to prevent and combat the disease within the socio-economic spaces of Ghana and Asante in particular? Among other things, the objectives of this study include the following: to bring to light the origin of trypanosomiasis in Asante and to highlight the roles played by the existing traditional institutions and practitioners to curb the spread of the disease, and finally, to highlight the collaborative efforts of the colonial administration and the traditional authority within Asante to combat trypanosomiasis.

Methodically, this study is based on a qualitative approach. Information from both primary and secondary sources were used to supplement the research. Primary sources were gathered from the Public Records and Archive Administration Department both at the Regional (Kumase) and National level (Accra) as well the Manhyia Palace archives in Kumase. The data gathered supported the discussion concerning trypanosomiasis in Asante and its associated policies in combatting the spread of the disease. However, data was also gleaned from internet sources. These books and articles provided useful information for the study. The data from both the primary and secondary sources have been analysed and presented thematically to reflect the history of trypanosomiasis in Asante within the colonial period and how the same is relevant in the twenty-first century.

Discussions

The discussions hereunder are captured under the following themes: trypanosomiasis in Asante from 1900 to 1957, colonial strategies and collaboration with the indigenous people in combatting the Asante trypanosomiasis, and the

conclusion of the study, which highlights the key issues arising from the discussions of the findings from the data sources.

Trypanosomiasis in Asante (1900–1957)

By 1903, the case and vector of human trypanosomiasis, which is also known as sleeping sickness, was known. Though the disease is an ancient one, since the nineteenth and twentieth centuries, its basic behaviour has been the same (PRAAD Kumase MAG1/1/4 Kumase Public Health Board Gold Coast Colony, Estimates of revenue and Expenditure, 1927–1928). The late discovery of the disease in Asante can be attributed to the fact that the disease was not endemic in the territory. A letter from the chief commissioner to the governor on the general health condition in Asante reported that investigation by the medical authorities showed that there was a considerably greater spread of sleeping sickness in the country before it was recognized by the local population. In areas where the disease was endemic, natives recognized the symptoms. Reference can be made to the northern territories where natives in places like Wenchi, Yeji, and Kintampo had considerable knowledge about the insect and the type of disease it caused (PRAAD, Kumase, ARG 1/14/16, Captain Beal's Report on losses Amongst Cattle Brought to the Coast Alleged to be due to Trypanosomiasis, 1926). Unlike Gambia, Uganda, and Nigeria, the disease was minimal in the Gold Coast and in Asante in particular, compared to the other colonies, according to Dr Marshall. The tsetse fauna in the Gold Coast and the other colonies were different. Elaborating on this he argued that, most of the flies' habitats in East Africa were dominated by *Glossina morsitans*² which carries the trypanosomes that are deadly in animals. However, in

² *Glossina morsitans* is a tsetse group species which do not live in the wettest areas, but are present throughout much of the Savannah. Their distribution appears to be limited in cold regions like South Africa, Zambia, and Botswana and the hot dry season in the North [north?] of West and Central Africa (Encyclopaedia Britannica n.d.a)

the case of Asante, *Glossina palpalis*³, *Glossina fusca*⁴ and *Glossina tachinoides* were the most common species of the tsetse fly and the trypanosomes carried by these insects were less virulent in animals. This is in line with contemporary scholarship in physiology, parasitology and medicine. Letch (1984) argued that *Glossina palpalis* has a long term effect on an infected person; for this reason, he called it an ineffective trypanosome. Inferring from this, the less virulent nature of the trypanosomes made it difficult to identify an infected person in Asante. This is because one can harbour the disease for weeks or months before symptoms are exhibited, and this was a contributory factor to the spread of the disease in the Gold Coast, especially in Asante (PRAAD, Kumase, ARG 1/14/16, Captain Beal's Report on losses Amongst Cattle Brought to the Coast alleged to be due to Trypanosomiasis, 1926).

Beginning in 1909, Dr Kinghorn spent a year surveying central Asante and portions of Bono Ahafo. He found only 106 cases out of 1,800 people examined. In 1912, Dr W.M Wad completed a thorough survey of Western Asante. In this area, people were aware of sleeping sickness and attempted to treat it. Out of 39,742 people examined in 196 villages, 102 were infected. Most of the victims were migrants from the northern territories. Vegetation that harboured the fly which caused sleeping sickness was cleared (PRAAD, Accra, ADM 11/1/1560, Human Trypanosomiasis Committee and best means of combating, 1935.). Trypanosomiasis was virtually eliminated in Lawra, Wa and Tumu districts. However, despite a small outbreak in the 1950s, it was largely confined to a few areas in the south, Mamprusi and

other scattered locations in the north. Control of the northern epidemic reduced the incidence in Asante because fewer of the labourers going south were infected with trypanosomiasis (Patterson 1981).

In districts like Damango, which had very little sleeping sickness, many cases were imported from Asante by returning migrant workers. While the spread of the disease was associated with rivers in the north, in Asante its distribution was linked to the road network. The outbreak of trypanosomiasis in Asante came from two main sources: travellers and animals (PRAAD, Kumase, ARG 1/14/16, Captain Beal's Report on losses Amongst Cattle Brought to the Coast alleged to be due to Trypanosomiasis, 1926). The geographical location of Asante served as a factor which contributed to the outbreak of the disease. Asante served as the epicentre of the north and the southern territories where all traders from diverse places passed. Disastrous consequences followed when traders from Wenchi, Yeji, Bawku, and Kintampo brought the disease to Asante. These areas were reported by Dr Young and Kinghorn as tsetse-prone areas. In their expedition from Accra to Bawku, they reported that there was a considerable number of tsetse flies in these areas (PRAAD, Kumase, ARG1/14/16 Report by A.M.J Pomeroy, Medical Entomologist 1925). Recent reports in the twenty-first century, especially from the World Health Organization (WHO), highlight that the mode of transmission is not only from tsetse fly bites but can be transmitted through other means, which include mother-child infection (the trypanosome can cross the placenta and infect the foetus) and mechanical transmission through another blood-sucking insect, among others (World Health Organization 2016). Together, the presence of these traders in Asante and the various means of transmission contributed greatly to the spread of the disease. Again, the report from WHO specified that an infected person might not experience any symptoms for weeks or months (World Health Organization 2016). It is worth emphasizing that traders

3 *Glossina palpalis* is a vector of the sleeping sickness which occurs primarily in dense streamside vegetation and which feeds in more open woodlands. *Glossina palpalis* is the chief carrier of the parasite *Trypanosoma brucei gambiense*, which causes sleeping sickness throughout Western and Central Africa (Encyclopedia Britannica n.d.b).

4 *Glossina fusca* and *Glossina tachinoides* [tachinoides?] are groups of tsetse species that are predominant in East Africa, and their trypanosomes are virulent in cattle.

who were infected mostly did not experience any symptoms or sign for months or even years depending on the nature of the trypanosome. For this reason, they served not only as individuals who had been infected by trypanosomiasis, but also became causative agents.

On the other hand, cattle that were brought from foreign lands to the Gold Coast contributed greatly to the spread of trypanosomiasis. Bearl, in a letter explaining the origin of animal trypanosomiasis in Asante, hinted that the principal source of supply of cattle for the Gold Coast and Asante was from the territories of Haute Senegal and Niger and Haute Volta, and the French territories. These cattle were infected with trypanosome *vivax* and trypanosome *brucei* which were not severe, or in other words, were less virulent in cattle. This made it difficult for an infected cow to be identified. Therefore, most of these cattle brought from the north to Asante were already infected (PRAAD, Kumase, ARG1/14/16, Dispatch from the Secretary of State to the Governor, 16th December 1925). This was attributed to the fact that quarantine centres for livestock in the northern territory chiefly dealt with appreciable diseases such as cattle plaque, lung sickness and anthrax, and after a few days of checks at the various quarantine stations the cattle were passed as having a clean bill of health. From here, they commenced their trek down to the various market centres in the south. Trypanosomiasis tests were not conducted on these animals and Bearl suggested that this was as a result of limited personnel at the quarantine stations. For this reason, most of these cattle were brought to the various Asante markets possibly infected with trypanosomiasis.

By September 1942, there were forty-one reported cases of trypanosomiasis resulting in two deaths in Asante. However, by December 1947, there were only two reported cases; both victims did not survive the scourge of the disease (MAG, Kumase, MAG 1/1/35, Reports of the Medical Officer of health Kumase, 1942). Surprisingly, the construction of roads, and the

increase in motor vehicles played a very key role in reducing the intensity of the spread of trypanosomiasis. A report to the director of medical health (Accra) stated that there had been an increase in the number of vehicles on the Kumase–Tamale roads and the reduction in the disease was partly as a result of the noise from these vehicles which is said to have disturbed and driven the game further away and caused the tsetse flies to follow (PRAAD, Kumase, ARG1/14/16, The Influence of Wild Game on Tsetse Distribution, 1926). Consequently, the development of roads concurrently with urbanization and modernization played a very key role in eliminating trypanosomiasis, especially when these developments came with mass clearing of forests.

With regard to the forest regions, including Asante, an imminent danger was pointed out by one entomologist, Dr Morris, who concluded that of the vectors that cause sleeping sickness, *G. longipalpis* was probably second to *G. palpalis* in the distribution of the disease in the Gold Coast (PRAAD, Accra, ADM 11/1/156, Human Trypanosomiasis Committee and best means of combating, 1935). It was known that the forest of the Gold Coast was receding from both north and south. This recession was due principally to the practice of shifting cultivation, assisted by the mining communities, which induced a secondary type of scrub, which was very difficult to deal with, but eminently suited the colonization of *G. longipalpis* (PRAAD, Accra, ADM 11/1/156, Human Trypanosomiasis Committee and best means of combating, 1935).

Colonial Policies/Strategies and Collaboration with the Indigenous People in Combatting the Asante Trypanosomiasis

Creation of Trypanosomiasis Committee

The first step taken by the colonial administration was the setting up of a trypanosomiasis committee and the committee of civil research. The trypanosomiasis committee and the committee of civil research were appointed

by the Economic Advisory Council (PRAAD, Accra, ADM 11/1/156, Human Trypanosomiasis Committee and best means of combating, 1935). In particular, the human trypanosomiasis committee consisted of members of the various health organizations and agencies in the colony, which included representatives from the Society of Tropical Medicine and Hygiene,⁵ the Imperial Bureau of Entomology, and the Medical Research Council.⁶ At the local level, the committee was comprised of health professionals in the district (PRAAD, Accra, ADM 11/1/156, Human Trypanosomiasis Committee and best means of combating, 1935). The committee was tasked with performing the following functions:

- Prepare a practical scheme and British enquiry and actions, which aimed at controlling the tsetse fly as carriers of trypanosomiasis.
- Increase knowledge on trypanosomiasis by research work, whether at home or overseas, and improve the coordination and scientific knowledge and administrative actions in different parts of Africa.
- Map out tsetse-fly-prone areas and administer treatment.

These functions helped the committee in respective ways to achieve its aims and objectives.

To ensure proper coordination and accountability of service, the subcommittee was charged with collaborating with the local administration in the different territories in the colony (PRAAD, Accra, ADM 11/1/156, Human Trypanosomiasis Committee and best means of combating, 1935). This was possible as a result of the indirect rule system introduced by the British government, which made use of the local authority as part of the administration. Due to this, a system of powers and functions in the form of devolution were given to the

various chiefs, especially at the paramount level, to perform certain administrative roles which supported the effective outcome of the fight against trypanosomiasis.

Clearing of Sites

Another strategy employed by the colonial administration to control trypanosomiasis in Asante was site clearing. Writing in the 1960s, Morris reported that during the colonial period, several territories were affected, and emphasis was placed on vector control. Also, a method for the complete eradication of *Glossina palpalis* and *Glossina tachinoides* was enacted by selectively clearing suspected areas (Morris 2006). Coghe's (2017) research has also emphasized the need for rampant site clearing and other vector control programmes. He reported that preventive measures were introduced in this period to combat the spread of the disease since curative drugs were scarce. This, therefore, demystifies the reason why the Gold Coast medical department concentrated strongly on mass clearing as a preventive health care strategy to combat trypanosomiasis. According to the Gold Coast medical department, site clearing was the most effective method of eliminating trypanosomiasis since this had a greater impact on larvae destruction. Site clearing was twofold, namely, aggressive and offensive clearing (PRAAD, Kumase, ARG.1/14/16, Tsetse Eradication-Kumase, 23rd November, 1936 and PRAAD, Kumase, ARG.1/14/16 Report by A.M.J Pomeroy, Medical Entomologist 1925). Concerning aggressive clearing, a specific site or territory which was declared by health officials as a high-prone tsetse area was cleared. The clearing was done by persons who had undergone some form of training to get rid of the tsetse. This method of clearing was mostly done in the dry season (PRAAD, Kumase, ARG.1/14/16, Site Clearing, 1936 and PRAAD, Kumase, ARG.1/14/16. Notes on Kumase Clearing and Tsetse flies, 1936). The reason is that during the dry season, the tsetse stay in shade and bushes where they can have a conducive temperature for their survival. Therefore,

⁵ The Society of Tropical Medicine was formed in 1907 by the British government to help control both non-communicable and communicable diseases in the tropics.

⁶ The Imperial Bureau of Entomology was formed in 1908 to control and prevent insects which in many ways affect human activities.

clearing bushes during the dry season helped to provide an uncondusive environment that drove the tsetse flies away. In addition, their exposure to sunlight also destroyed the pupae.

The clearing crew was grouped into gangs; the first gang was in charge of the felling of trees while the second gang was in charge of grass cutting. This exercise was successful due to the indirect rule system, which used the traditional leaders or nature heads (chiefs) to influence or compel the local population to adhere to their administrative goals at the local level (Mamdani 1999). A letter from the Chief Commissioner to the District Commissioner highlighted the importance of the local chiefs in the exercise (site clearing). Their roles included organizing communal labour in areas that needed clearing, and the supply of funds to the colonial administration to embark on an anti-trypanosomiasis campaign (PRAAD, Kumase, ARG.1/14/16, Tsetse Eradication-Kumase, 23rd November, 1936). This shows that the support of the traditional chiefs was consequential in ensuring the success of this policy. The aim of aggressive clearing was to have a wider impact on the population. In the early 1930s and 40s, the colonial administration noted that the source of the flies was from the Nabbogo River in the northern territories. Therefore, an aggressive system of clearing was adopted along the bend of the river. Reports from the medical and public health department indicated that there was a drastic decline in tsetse flies in Asante after the exercise (PRAAD, Kumase, ARG.1/14/16, Site Clearing, 1936 and PRAAD, Kumase, ARG.1/14/16. Notes on Kumase Clearing and Tsetse flies, 1936).

Significantly, there was also defensive clearing, which was aimed at safeguarding the population from the attack of the tsetse during their normal work or while they were travelling along the main routes. Defensive clearing involved clearing the banks of rivers and streams, cattle paths, road networks closer to tsetse-prone areas and any other area suspected to host tsetse flies. In 1936, the director of public health embarked on some general clearings in suspected

places in Kumase. These included bushes close to Wesley College, abattoir areas, and the Agricultural Cadbury area. The abattoirs were believed to be danger zones for persons to contract trypanosomiasis. A report from the office of public health indicates that there was a drastic reduction in the incidence of flies in Asante after embarking on this exercise (PRAAD, Kumase, ARG.1/14/16. Notes on Kumase Clearing and Tsetse flies, 1936)).

After taking into consideration the immense difficulties involved in clearing the territories of Asante, especially when it was noted that the cutting down of economic crops such as cocoa could double the cost of clearing in Asante, which was already five times higher than the northern territories, the Committee for trypanosomiasis still proposed the formation of paid gangs assisted with communal labour organized by the indigenous people. However, colonial action over a wider area was to be deferred until an expert survey of Asante threw further light on the extent to which the various districts in Asante were infected (PRAAD, Accra, ADM 11/1/156, Human Trypanosomiasis Committee and best means of combating, 1935).

Farming and Spraying Programmes/Policies as Preventive Health Care Strategies

Still focussing on site clearing, one of the propositions put forward for the eradication of the menace of human trypanosomiasis was the need for an improved system of indigenous farming, that is, the reduction in shifting cultivation to control *G. longipalpis*. Such a system was not only intended to ward off the vector, as put forward by Dr Morris; it was at the same time to serve as a means of improving the food value of the crops of the farmers, thus raising the general standard of health of the indigenous people ((PRAAD, Accra, ADM 11/1/156, Human Trypanosomiasis Committee and best means of combating, 1935). Giving evidence before the Trypanosomiasis Committee, the Acting Director of Agriculture stated that the problem of shifting

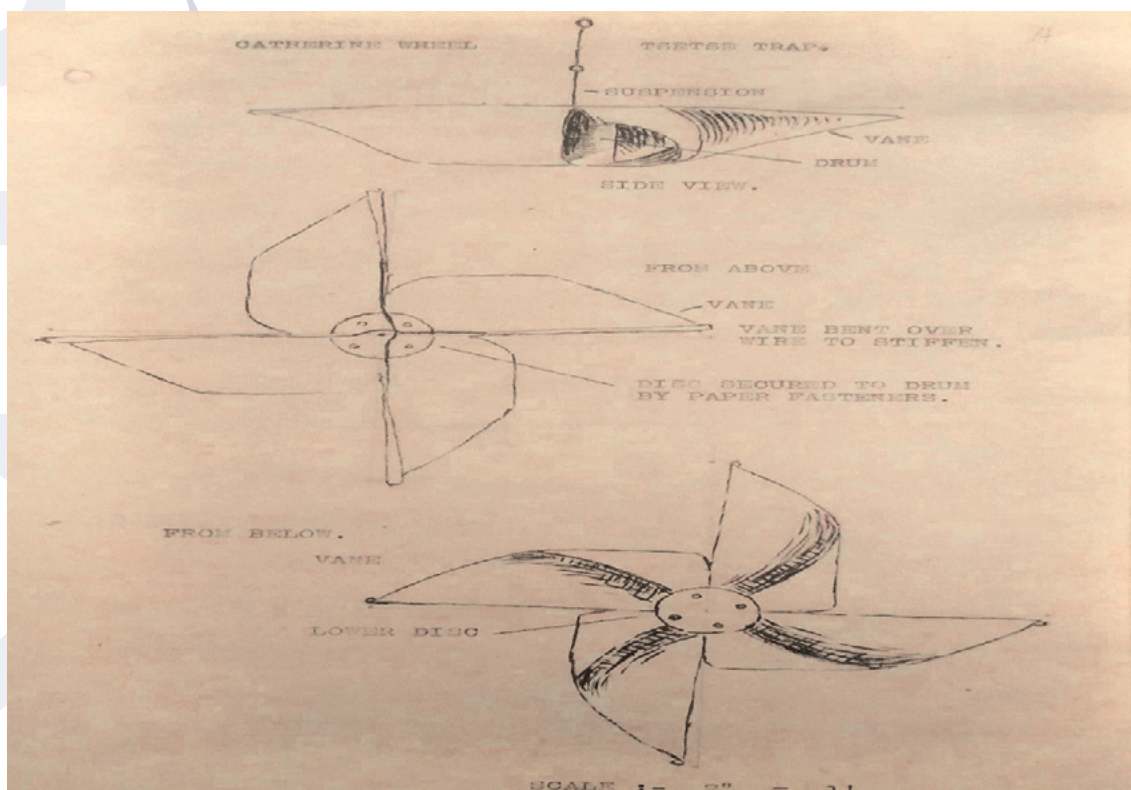


Figure 1 A sketched image of Catherine wheel trap. Source: PRAAD, Kumase, ARG 1/14/16, Tsetse Traps, 1935)

cultivation was not to be noted as that which could not be addressed but rather there was the need to learn from the success of green manuring, which was experimented with in Nigeria.

Primarily, the control of trypanosomiasis was to be undertaken with the spraying of the vector with insecticides and the defensive clearing of the vegetation where the vectors reside. This was under the instruction of the Director of Public Health and the Senior Veterinary Officer. On 29 August 1940, the Assistant Director of Medical Service, Kumase, informed the District Commissioner of Asante that Dr McPherson, who had a considerable experience in treating trypanosomiasis, would address the urgent need for taking preventive measures in Asante against the spread of the disease (MAG, Kumase, MAG 1/1/85, Correspondence between the Assistant Director of Medical Service, Kumase and the District Commissioner, Asante and Manhyia

Archives of Ghana, Kumase, MAG 1/1/85, Report of Dr. Saunders, 21st October, 1941).

The Use of Tsetse Traps

Bruto da Costa (1916) has argued that the use of tsetse traps were among the earliest development in eliminating the Human African Trypanosomiasis. According to da Costa, the history of these developments can be traced to 1910 on the island of Principe where the first indication occurred that tsetse flies could be controlled by the employment of artificial devices. A black cloth coated with lime carried on the back of a plantation worker served as the first tsetse trap. Since this development, many traps have been invented. The first was the *Harris Trap* (Kuzoe and Scofield 2004). However, these traps were not effective compared to the other strategies put in place by the colonial administration. Kuzoe and Scofield (2004) recounted that

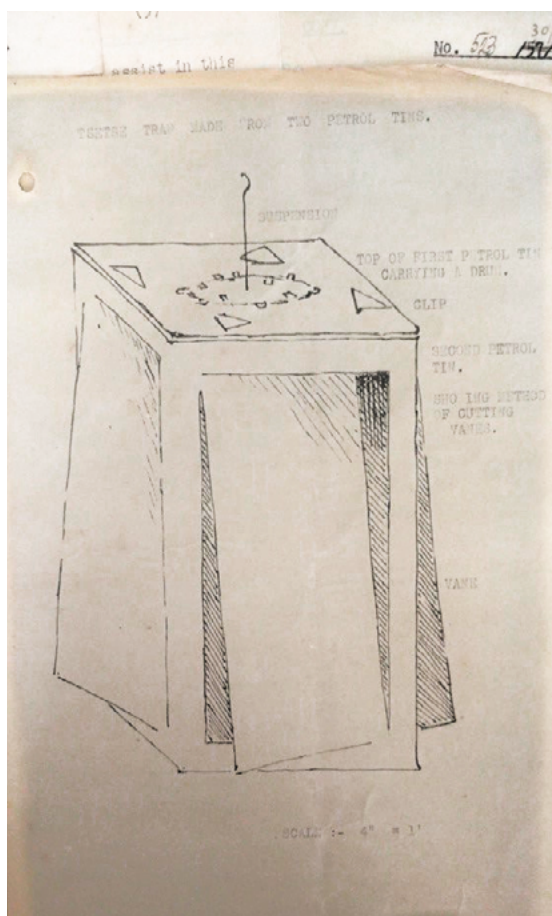


Figure 2 A sketched image of two petrol tin tsetse trap.
Source: (PRAAD, Kumase, ARG 1/14/16, Tsetse Traps, 1935).

tsetse traps became the most effective means of sampling the tsetse population and examining their distribution but also impacted efforts made at reducing the incidence of trypanosomiasis in tsetse-prone areas. In Asante, the colonial administration resorted to the use of several tsetse traps. These included the Catherine wheel trap, two petrol tin traps, and the basin trap among others (PRAAD, Kumase, ARG 1/14/16, Tsetse Traps, 1935). Four of these traps will be discussed in subsequent paragraphs.

Catherine Wheel Trap

The Catherine wheel trap was made from metal casings used to import matches. The vanes are

stiffened with wire to prevent drooping. A drum made from an old tin is inserted between the upper and lower centres. It is fixed with paper fasteners. Suspension is through the upper part of the drum. Around the drum is wrapped a strip of Tanglefoot paper (PRAAD, Kumase, ARG 1/14/16, Tsetse Traps, 1935).

Two Petrol Tin Traps

This trap is quite difficult to make, unlike the Catherine wheel trap. It is mostly made by cutting three patterns in brown paper. These patterns are marked and cut on a tin of metal. One tin is converted into the top part through which a suspension is placed, and a drum a sixteenth of the circumference is reverted to the top. Slots are cut in this top to take clips from the lower tin. The side of the second tin is converted into vanes by cutting along their edges, leaving sufficient tin at the edges to give support and leaving uncut similar diagonal ends. When the cuts are made in the top of the second tin the centre falls away, leaving four triangular clips which are bent up to slip through the slots in the top. Four further triangles running from clip to clip are left. These are bent down into the tin and the upper free ends of the vanes are fastened to these by bending over the edge of the vane. The drums is then covered with a piece of Tanglefoot paper and lowered into the second tin, and the clip passes through the slots and are bent over. The materials for this trap could be found almost everywhere within the Gold Coast (PRAAD, Kumase, ARG 1/14/16, Tsetse Traps, 1935).

Basin Trap

Another tsetse trap used in Asante was the basin trap. The trap consisted of a drum cut down to a tin basin in which vanes have been cut, similar to the vanes in a smoke diffuser for chimney tops. Tanglefoot paper is wrapped around the drum and fastened to it by paper. It is important to note that these traps alone could not exterminate flies; in places where tsetse traps were used there was also some degree of clearing

(PRAAD, Kumase, ARG 1/14/16, Tsetse Traps, 1935).

Enactment of Laws and Ordinances as Preventive Health Care Strategies

To ensure that the various policies and strategies put in place by the colonial administration functioned effectively, the colonial government, together with the trypanosomiasis committee, enacted several ordinances. There was the enactment of the Disease of Animals Ordinance, also known as the Registration of Cattle Ordinance in Kumase. According to the ordinance, 'disease' refers to any disease of epizootic character, which the governor in council might declare as a disease. The law provided room for other health officials to be in charge in case there was the absence of a veterinary officer. Furthermore, in situations where there is an absence of the aforementioned officials, the district commissioner was to be in charge (PRAAD, Kumase, ARG1/14/16, Dispatch from the Secretary of the Governor 31st December, 1925 and PRAAD, Kumase, ARG1/14/26, Native Doctors and Physician). Under this law, every person owning cattle was required to register at the office of the veterinary officer with no fees or cost. However, punishment was attached to those who did not comply. A penalty not exceeding more than 10 pounds or imprisonment not exceeding three months was imposed (MAG, Kumase, MAG 1/1/85, Section 15 of the Native Authority Ordinance, Cap 79. Regulations made by the Governor in Council under Section 18 of the Infectious diseases Ordinance, Gazetted in 1935). In 1919, an amendment was made to section 17 of the Disease of Animals Ordinance of 1918. The new amendment ensured that all foreign cattle coming into the Gold Coast were confined in government Kraals from 6pm to 6am. The government was to abide by the rules in force for the control of the Kraal, and a fine of 6d per head of cattle was to be paid to the veterinary officer (MAG, Kumase, MAG 1/1/85, Section 15 of the Native Authority Ordinance, Cap 79. Regulations made

by the Governor in Council under Section 18 of the Infectious diseases Ordinance, Gazetted in 1935). The objectives of the ordinance could be argued as threefold: first, to determine the number of cattle in Asante, next to determine the number of unhealthy cattle in order for the administration to take swift action to determine the cause, and lastly to determine the death rate among cattle in Asante to ascertain whether the mortality of the cattle was as a result of *nagana* (animal trypanosomiasis).

In addition, by 1940, rules were proposed to help curb the spread of the disease, but it was not obligatory for any person to undergo a course of treatment for trypanosomiasis. Significantly, the rules applied to only the indigenous people who started treatment of their own free will. The rule ensured that those who offered themselves for treatment continued with it until the Medical Officer discharged them (MAG, Kumase, MAG 1/1/162A, Rule 27 of 1940 published in Gazette 71 of 2nd November 1940 and Manhyia Archives of Ghana, Kumase, MAG 1/1/162A, Rule 27 of 1940 published in Gazette 71 of 2nd November 1940, page 24. Regulations made by the Governor in Council under Section 18 of the Infectious diseases). These rules were applied in places like Kumase, Mampon, Dwaben, Esumeja, Kokofu, Nsuta, Adanse, Kumawu, Offinso, Edweso, Agona, Banda and Wenkyi in the Bono Ahafo region which formed part of northern Asante. Others places included Mo, Abeasi, Nkoranza, Gyaman, Bere-kum, Techiman and Dormaa or Wampamu in the Bono Ahafo.

The proposed rules were made by the Native Authority in the Asante Confederacy Council with the approval of the governor under sub-section 15 of the Native Authority Ordinance, Cap 79. It was enshrined that the rules would apply to the whole Native Authority area. Again, it was stated, here to emphasize, that whoever began the treatment of human trypanosomiasis had to continue the treatment without intermission until discharged as cured by the medical authority. In addition, any person who

contravened the rules was liable on conviction to imprisonment with or without hard labour for a term not exceeding three months (MAG, Kumase, MAG 1/1/85, Report of Dr. Saunders, 21st October, 1941).

General Screening and Inspection as Preventive Health Care Strategies

To eliminate trypanosomiasis in Asante, the colonial authority resorted to general screening and inspection through the use of sanitary inspectors. The inspection team consisted of native inspectors (village overseers) of at least six in number, a special medical officer and sanitary officers. Free transport was provided for them to travel from village to village (MAG, Kumase, MAG 1/1/35, Reports of the Medical Officer of health Kumase, 1942, PRAAD, Kumase, ARG.1/14/16, Tsetse Eradication-Kumase, 23rd November, 1936 and PRAAD, Accra, ADM 11/1/156, Human Trypanosomiasis Committee and best means of combating, 1935). The Medical Officer was given the judicial powers to deal with all sanitary offences. The team was tasked to inspect various houses, especially places that were close to bushes, including where animals were reared. Again, another special assignment given to the team was to seek the isolation of persons with advanced cases of trypanosomiasis. The effectiveness of this strategy was demonstrated in 1910 when a general inspection and screening was done in Odumase Zongo (MAG, Kumase, MAG 1/1/35, Reports of the Medical Officer of health Kumase, 1942; PRAAD, Kumase, ARG.1/14/16, Report on Tsetse Survey of Mr. Egremont's Land and around Bekwai). During the exercise, two females, named Kai and Adissa, were discovered to be infected with the disease. Inspectors noted that these two individuals had not received any medical treatment for the past month. Hence, their stay in Odumasi was a major threat to the entire society. They further ordered immediate medical care for them (MAG, Kumase, MAG 1/1/35, Reports of the Medical Officer of health Kumase,

1942; PRAAD, Kumase, ARG.1/14/16, Report on Tsetse Survey of Mr. Egremont's Land and around Bekwai).

On 15 October 1941, Dr Saunders proposed to make a preliminary survey in some of the suburbs of Kumase namely, Patasi, Dakodwom, Kwadaso, Amakom, Aboabo, Dichemso and New Tafo, Tafo, Suame, and Kaase to investigate cases of trypanosomiasis. The team started work on Monday, 20 October 1941. The sleeping sickness survey team took blood tests of the inhabitants. They were charged not to take any fee or render any tests or engage in any other medical service apart from running of tests on sleeping sickness patients (MAG, Kumase, MAG 1/1/85, Report of Dr. Saunders, 21st October, 1941). A comprehensive report was obtained at the end of the survey. At Patasi, ninety-five people were examined but only two people were found to be infected. Also, at Kwadaso one hundred and forty-five people were examined, and seven people were found to be infected. One of the infected persons was an *Odikro*⁷, who has been described in the archival document as an old and feeble man. Another report which came in on 23 October 1941 stated that at Dakodwom, seventy-three people were examined but two were discovered to be infected. At Asokwa one hundred and twenty people were examined, of whom eight were infected (MAG, Kumase, MAG 1/1/85, Report of Dr. Saunders, 21st October, 1941).

On 21 September 1943, Captain Holden R.A.M.C made a trypanosomiasis survey at Kwadaso, Owhimasi, Adumanu, Kokoso, Abase, Apatrapa, Bokankye, Tanoso, and Esuyebao, all in Kumase and its environs. Other areas included Ampabame, Abrepo, Boanim and Yankomase. In this survey, reported cases were treated at the African Hospital (MAG, Kumase, MAG 1/1/85, Report of Dr. Saunders, 21st October, 1941). Also, the Military Authorities at the 52nd General Hospital carried out a survey on sleeping sickness in soldiers' settlements such as

7 The head of a village or smaller community.

Esuyeboa, Tanoso, Abuakwa, Asonomaso, Manhyia, Akropon, Afrofrom, Dadiase, Bokankye, Apatrapa, Abase, Adumanu and Owhim. Again, on 7 September 1945, it was proposed that Kumase villages should be re-surveyed. A centre was opened by the Colonial Administration at Abrepo in 1945 to cater for cases that came from areas within a five-mile radius of Kumase and places that were not surveyed. Significantly, the survey of villages for trypanosomiasis persisted up to the 1950s. Again, in spite of the good work done by the medical team, they were not successful at some of the places they went because of the attitude of the indigenous people. Dr Saunders is noted to have reported in 1941 that he had trouble at the village called Aboabo. He said the inhabitants did not come for treatment. Dr Saunders further proposed that as the place was by a railroad to Accra, it was important that the people were examined.

At Mo, Dr Saunders encountered a similar problem. He also suggested a further survey at Adiebeba, Ahodwo, Tuase, Nhyiaeso and Adiembra (MAG, Kumase, MAG 1/1/85, Report of Dr. Saunders, 21st October, 1941). Nevertheless, it was noted by the Colonial Administration that the indigenous people were ignorant of the true nature of the disease and that became their greatest obstacle in dealing with it. Superstition and semi-religious accounts of the origin of trypanosomiasis and of the process by which an individual could be infected abounded. The Colonial Administration called for a gradual enlightenment of the indigenous people by means of persistent although not blatant propaganda (MAG, PRAAD, Accra, ADM 11/1/1560, Human Trypanosomiasis Committee and best means of combating – Recommendations as to clearing in Asante). Significantly, rule number 27 of 1940 of the Gold Coast empowered a chief to compel a trypanosomiasis patient undergoing treatment at the hospital to complete the course of treatment. For example, in Bekwai, trypanosomiasis patients were compelled by the authorities at the Bekwai Hospital to report to the *Bekwaihene* (The Chief of Bekwai) to guarantee that

such patients reported to the hospital until they were cured (MAG, Kumase, MAG 1/1/162A, Rule 27 of 1940 published in Gazette 71 of 2nd November 1940; MAG, Kumase, MAG 1/1/162A, Rule 27 of 1940 published in Gazette 71 of 2nd November 1940, page 24. Regulations made by the Governor in Council under Section 18 of the Infectious diseases). Here, you see a policy that was aimed at building a relationship between the British Colonial Administration and the Chiefs to fight against the scourge of trypanosomiasis in Asante.

Patients were mostly quarantined. In addition, in cases where people were examined in villages, they were referred to hospitals for further treatment. By 26 February 1943, it came to the notice of the Chief Commissioner that the *Asantehene* and the Confederacy Council were unhappy about the scourge of trypanosomiasis in Asante (MAG, Kumase, MAG 1/1/162A, Rule 27 of 1940 published in Gazette 71 of 2nd November 1940; MAG, Kumase, MAG 1/1/162A, Rule 27 of 1940 published in Gazette 71 of 2nd November 1940, page 24. Regulations made by the Governor in Council under Section 18 of the Infectious diseases). As a result of this, the Chief Commissioner was asked by the Asante Confederacy Council to recommend an amendment under the Native Law and Custom Order making it an offence to refuse to report to the Native Authority the occurrence of any infectious or contagious disease. Again, all District Commissioners in Asante were charged to make it known in their districts, especially to persons or Officers in charge of Infectious Disease Regulation, to report cases of sleeping sickness or any other infectious disease and to also make known to the people the penalties attached to the failure to report such cases (MAG, Kumase, MAG 1/1/85, Correspondence between the Assistant Director of Medical Service, Kumase and the District Commissioner, Asante).

Significantly, Table 1.0 represents the toll of human trypanosomiasis within the period under review. However, the table might not be considered as a definite proof of the alleged large

Table 1.0 Human Trypanosomiasis Cases Treated at the Various Hospitals Set Up by the Colonial Administration in Asante, 1928-1934

Date	In-Patient	Outpatient
1928-1929	15	13
1929-1930	40	28
1930-1931	35	1
1931-1932	76	46
1932-1933	167	113
1934	206	164

Source: Report of Meeting of Local Committee on Anti-Trypanosomiasis Measures held at Kumase in June, 1935.

increase of the disease. It was discovered by the Colonial Administration that the indigenous people looked upon the disease as a curse and consequently refrained from reporting it or obtaining treatment from modern health care facilities. Rather, they patronized the services of indigenous practitioners. However, it was concluded that trypanosomiasis was certainly on the increase (PRAAD, Accra, ADM 11/1/156, Human Trypanosomiasis Committee and best means of combating, 1935). In the northern territories where chiefs refrained from reporting deaths to the Colonial Authorities, the indigenous people considered such deaths as abominable, and those who died by the disease were not given befitting burial (PRAAD, Accra, ADM 11/1/156, Human Trypanosomiasis Committee and best means of combating, 1935). In 1934, four (4) Europeans and two hundred and fifty-two (252) indigenous people were treated in Kumase (PRAAD, Accra, ADM 11/1/156, Human Trypanosomiasis Committee and best means of combating, 1935).

The archival sources, among other records, have shown that majority of the cases appeared to be amongst the labourers from the north. However, it was certain that a considerable number of the infected people in Asante were treated and further, the disease was well known among the indigenous population of Asante for

years (PRAAD, Accra, ADM 11/1/156, Human Trypanosomiasis Committee and best means of combating, 1935). This notwithstanding, it was noted that in Asante, several cases were reported from Sunyani and Kintampo areas but only very few were reported from Bekwai and Obuasi (PRAAD, Accra, ADM 11/1/156, Human Trypanosomiasis Committee and best means of combating, 1935). This is because the infection rates in Sunyani and Kintampo towns were high. As found in the above records, a majority of the cases appeared to be among the labourers from the north. However, from the available information, it was certain that a considerable number of the people in Asante were treated. Indeed, for several years the disease was well known among the indigenous population of Asante. This contrasts with the earlier assertions or arguments that the local population had no knowledge of trypanosomiasis.

The Role Played By the Traditional Medical Practitioners in Eliminating Trypanosomiasis in Asante

The period from the 1900s marked a change in the activities and practices of the traditional medical practitioners in Asante. Twumasi, referring to Parson, the sick role theorist, argued that disease should not be only examined from the biological point of view but also from the social angle. Thus, to him, illness was seen as a deviant behaviour. Here it is argued that the individual could not perform certain social functions that are performed by normal persons in the society. He states that if every man within the society falls sick then it will have a dysfunctional impact on the society, therefore, the sick role theory requires some control mechanisms and the ones responsible were the health professionals; in traditional society this includes elders of the family and the traditional medical practitioner (Twumasi 1975). Significantly, traditional health care in Asante in the 1900s also operated on the sick role theory. Within this period, when one fell sick, it was the duty of the family head or anyone of high authority within the society to confirm

it. When this happens, the next step was to take the sick person to the traditional medical practitioner for treatment. Treatment was administered based on symptoms and signs shown on the person (Twumasi 1975). Kudzo and Scofield (2004) have argued that at the haemolymphatic stage of the disease, there are no specific symptoms or infections, and the infections are mostly confused with malaria. Again, the 1935 reports from the Gold Coast medical department describe that the disease generally starts with fever (unaccompanied by malaria) for about 20 days, then a recovery followed by relapse (PRAAD, Kumase, ARG 1/14/16, Tsetse Control, 1935). Thus, it was obvious that the traditional medical practitioners within the period under review were making efforts to cure many diseases that were likely to include trypanosomiasis prior to the twentieth century. The colonization of Asante brought sudden changes in the traditional medical profession. In the early 1900s, native practitioners were ordered to seek for licenses before they could operate. Cap 17 of section 75 of the Native Physician Ordinance gave some criteria to native physicians concerning the extent to which they could operate, and this included the dress code of native physicians and the therapeutic system of practice (PRAAD, Kumase, ARG1/14/26, Native Doctors and Physician).

In addition, the Native Physician Ordinance instructed traditional practitioners to report to the traditional chiefs concerning any contagious disease or any disease the colonial administration perceived to be dangerous to the entire population, and this did not exclude trypanosomiasis. It is obvious that the powers of the traditional practitioners, as well as their ability to administer their medicines and practices freely, were reduced during the colonial period. However, within this period, the traditional practitioners were first enlisted before an alternative choice of medicine was taken into consideration (Twumasi 1975). Although their role in combatting the disease was limited, there were some significant contributions made by the traditional practitioners since they served as the

first point of contact. Although there was limited knowledge on trypanosomiasis in Asante, there were some herbs that the traditional practitioners used in combatting the disease, especially in areas where the disease was known. Some of these herbs included *khaya Senegalensis* (Kuntukuri), *terminalia avicennioides*, and *ximenia americana* among others. Maikai et al.'s (2010) research in northern Nigeria on trypanosomiasis indicates that these herbs were useful, especially at the haemolymphatic stage of the disease. Thus, it can be argued that while the contribution of traditional medical practitioners to the fight of trypanosomiasis was not so intense within the period, they played a very useful role (Makai 2010). Their compliance with the ordinance Cap 17 of section 15 was important because cases that were reported were basically at the preliminary stages, aiding the smooth and fast treatment of patients.

Conclusion

Drawing inferences from the above, it can be argued that there is the need to enhance vector control and spraying programmes to prevent the breeding of tsetse, which is the vector for trypanosomiasis. Brun et al. (2010) have recounted that the main reason for the emergence and spread of trypanosomiasis in the 1990s in Africa was the collapse of surveillance and control activities in most endemic countries, which was done earlier during the colonial period. This brings to light the need to encourage mass surveillance and vector control programmes at tsetse-fly-prone areas, especially the Northern part of Ghana. Another critical issue to look at is decentralization of the systems or structures that support the fight against infectious diseases. Efforts to curb the spread of trypanosomiasis in Asante was done through the indirect rule system superintended by the British Colonial Administration. This system allowed the traditional authorities to independently make laws through the native administration ordinance. The practice of a decentralized system during the colonial period helped to promote the effectiveness of policies

governing trypanosomiasis. Inferring from this, there is the need for current governments to strengthen decentralization/devolution in order to ensure effective health policies and regulation at the grass-roots level since trypanosomiasis is basically endemic in several peripheral and underdeveloped areas in rural communities across the West African region in particular and the Sub-Saharan region in general.

Archival sources

MAG: Manhyia Archives of Ghana.
PRAAD: Public Records and Archives
Administration Department.

References

- Adu-Gyamfi, S. 2010. 'A Historical Study of The Impact of Colonial Rule on Indigenous Medical Practiced in Asante: A focus on Colonial and Indigenous Disease Combat and Prevention Stragies in Kumase, 1902–1957.' PhD diss., Kwame Nkrumah University of Science and Technology.
- Adu-Gyamfi, S., and W. J. Donkoh. 2013. 'Historical Review of Diseases and Diseases Prevention of Gold Coast Focus on Asante (1900–1957).' *Historical Research Letter* 5.
- Adu-Gyamfi, S., A. P. Osei-Wusu, and D. Owusu Ansah. 2013. 'Preventive Healthcare Strategies and Impact among the Asante People of the Early Twentieth Century Gold Coast: A Historical Narrative and Lessons for the Present Sanitation Challenges.' *Journal of Studies in Social Sciences* 5 (2): 214–238.
- Brun, R., J. Blum, F. Chappuis, and C. Burri. 2010. 'Human African Trypanosomiasis.' *The Lancet* 375 (9709): 148–159.
- Bruto da Costa, B. F. 1916. *Sleeping Sickness: A Record of Four Years' War against It in Principe, Portuguese West Africa*. London: Baillière, Tindall and Cox.
- Cayla, M., F. Rojas, E. Silvester, F. Venter, and K. R. Matthews. 2019. 'African Trypanosomes.' *Parasites and Vectors* 12:190.
- Coghe, S. 2017. 'Sleeping Sickness Control and the Politics of Mass Chemoprophylaxis in Portuguese Colonial Africa.' *Portuguese Studies Review* 25 (1): 57–89.
- Coker, R., J. Rushton, Sandra Mounier-Jack, E. Karimuribo, P. Lutumba, D. Kambarage, D. U. Pfeiffer et al. 2011. 'Towards a Conceptual Framework to Support One-Health Research for Policy on Emerging Zoonoses.' *The Lancet Infectious Diseases* 11 (4): 326–331.
- Cunningham, L. J., J. K. Lingley, L. R. Haines, J. M. Ndung'u, S. J. Torr, and E. R. Adams. 2016. 'Illuminating the Prevalence of *Trypanosoma brucei* s. l. in *Glossina* Using LAMP as a Tool for Xenomonitoring.' *PLoS Neglected Tropical Diseases* 10 (2): e0004441.
- Dietmar, S. 2008. 'The History of African Trypanosomiasis.' *Parasites and Vectors* 1 (1): 3.
- Encyclopaedia Britannica. N.d.a. 'Glossina Morsitan.' <https://www.britannica.com/animal/tsetse-fly#ref99478>.
- Encyclopaedia Britannica. N.d.b. 'Trypanosomiasis.' <https://www.britannica.com/animal/Glossina-palpalis>.
- Ford, J., 1971. *The Role of the Trypanosomiasis in African Ecology: A Study of the Tsetse Fly Problem*. London: Oxford University Press.
- Giblin, J. 1990. 'Trypanosomiasis Control in African History: An Evaded Issue?' *The Journal of African History* 31 (1): 59–80.
- Graboyes, M. 2010. *Exploring Disease in Africa: AIDS, Sleeping Sickness, and Smallpox*. Boston, MA: African Studies Center.
- Grischow, J. D. 2006. 'K. R. S. Morris and Tsetse Eradication in the Gold Coast, 1928–51.' *Journal of the International African Institute* 76 (3): 381–401.

- King, L. S. 1960. 'The Medical Revolution.' *Quarterly Bulletin of the Northwestern University Medical School* 34 (4): 358.
- Kuzoe, F. A. S., and C. J. Scofield. 2004. *Strategic Review of Traps and Target for Tsetse and African Trypanosomiasis Control*. Geneva: World Health Organization.
- Letch, C. A. 1984. 'A Mixed Population of Trypanozoon in *Glossina Palpalis* from Ivory Coast.' *Transactions of the Royal Society of Tropical Medicine and Hygiene* 78 (5): 627–630.
- Maikai, V. A., U. Abubakar, A. A. Salman, and T. N. Inuwa. 2010. 'Preliminary Survey of Medicinal Plants Used in Treatment of Animal Trypanosomiasis in Kaduna State, Nigeria.' *Ethnobotanical Leaflets* 14:319–326.
- Mamdani, M. 1999. 'Historicizing Power and Responses to Power: Indirect Rule and Its Reform.' *Social Research* 66 (3): 859–886.
- Moris, K. R. S. 2006. 'Tsetse Eradication in Gold Coast, 1928–51.' *Journal of the International African Institute* 76 (3): 881–401.
- Nash, T. A. M. 1969. *Africa's Bane: The Tsetse Fly*. London: Collins.
- Patterson, K. D. 1981. *Health in Colonial Ghana, Disease, Medicine and Socio-Economic Change, 1900–1955*. Waltham: Crossroad.
- Smith, A. B. 1992. 'Origins and Spread of Pastoralism in Africa.' *Annual Review of Anthropology* 21 (1): 125–141.
- Steverding, D. 2008 'The History of African Trypanosomiasis.' *Parasites and Vectors* 1 (1): 3.
- Steverding, D., and A. Huzcynski. 2017. 'Trypanosoma Brucei: Trypanocidal and Cell Swelling Activities Lasalocid Acid.' *Parasitology Research* 116 (11): 3229–3233.
- Twumasi, P. 1975. *Medical Systems in Ghana: A Study in Medical Sociology*. Accra: Ghana Publication Cooperation.
- World Health Organization. 2023. 'Trypanosomiasis, Human African (Sleeping Sickness).' 2 May. [https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/trypanosomiasis-human-african-\(sleeping-sickness\)](https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/trypanosomiasis-human-african-(sleeping-sickness)).
- Zinsstag, J., E. Schelling, D. Waltner-Toews, and M. Tanner. 2011. 'From "One Medicine" to "One Health" and Systemic Approaches to Health and Well-Being.' *Preventive Veterinary Medicine* 101 (3–4): 148–156.

Summary

Different authors have undertaken different research concerning the trypanosomiasis scourge in Africa, and the need to pay attention to the same, from the historical and policy perspectives. This current contribution pays attention to British Colonial policies/strategies, including local collaboration with local chiefs and interest groups to fight against trypanosomiasis in the territory of Asante. By way of introduction, we argue that indigenous knowledge about trypanosomiasis is over a century old and local efforts to fight against diseases that were endemic within their regions or territories might have seen them make efforts to treat trypanosomiasis, using some local herbs and other spiritual or intangible sources to treat individuals. Notwithstanding the ills of colonization, we highlight the fact that the indirect rule system and the strategies that were deployed by the British Colonial Administration by way of using local agency and other European or Western medicines culminated in some successes in the fight against trypanosomiasis. Some of the strategies or policies discussed in this research include the following: the creation of a trypanosomiasis committee, clearing of sites, health screening and surveys, as well as the creation of new ordinances, among others. We conclude by emphasizing the need to encourage mass surveillance and vector control programmes at tsetse-fly-prone areas, especially the Northern part of Ghana. Another critical issue to look at is decentralization of the systems or structures that support the fight against infectious diseases. Efforts to

curb the spread of trypanosomiasis in Asante was done through the indirect rule system superintended by the British Colonial Administration. This system allowed the traditional authorities to independently make laws through the native administration ordinance. The practice of a decentralized system during the colonial period helped to promote the effectiveness of policies governing trypanosomiasis. Inferring from this, there is the need for current governments to strengthen decentralization/devolution in order to ensure effective health policies and regulation at the grass-roots level, since trypanosomiasis is basically endemic in several peripheral and underdeveloped areas in rural communities across the West African region in particular and the Sub-Saharan region in general.

Povzetek

Različni raziskovalci so obravnavali problematiko tripanosomiaz v Afriki in nakazali pomen te bolezni tudi z zgodovinskega ter političnega vidika. Pričujoči prispevek se osredotoča na britanske kolonialne politike/strategije, vključno z lokalnim sodelovanjem z lokalnimi poglavarji in interesnimi skupinami v boju proti tripanosomiaz na ozemlju Asanteja. Uvodoma trdimo, da avtohtono znanje o tripanosomiaz sega več kot stoletje nazaj in da so lokalni napor za boj proti boleznim, ki so bile endemične v tamkajšnjih regijah ali na njihovih ozemljih, morda vključevali prizadevanja za zdravljenje tripanosomiaz z nekaterimi lokalnimi zelišči ter

duhovnimi ali neoprijemljivimi viri za zdravljenje posameznikov. Kljub negativnim posledicam kolonizacije poudarjamo dejstvo, da je sistem posrednega vladanja in strategij, ki jih je uporabljala britanska kolonialna uprava s pomočjo lokalnih virov in drugih evropskih ali zahodnih zdravil, privedel do določenih uspehov v boju proti tripanosomiaz. Nekatere strategije ali politike, o katerih razpravljamo v raziskavi, med drugim vključujejo: ustanovitev odbora za tripanosomiozo, čiščenje območij, zdravstvene preglede in ankete ter sprejem novih odlokov. Zaključujemo, da je treba spodbujati množični nadzor in programe za obvladovanje vektorjev v območjih, kjer je prisotna muha cece, zlasti v severnem delu Gane. Drugo pomembno vprašanje je decentralizacija sistemov ali struktur, ki podpirajo boj proti nalezljivim boleznim. Prizadevanja za zaježitev širjenja tripanosomiaz v Asanteju so bila izvedena skozi sistem posrednega vladanja pod nadzorom britanske kolonialne uprave. Ta sistem je tradicionalnim oblastem omogočal, da preko odloka o domači upravi neodvisno sprejemajo zakone. Uvedba decentraliziranega sistema med kolonialnim obdobjem je pripomogla k učinkovitejšemu izvajanju politik za obvladovanje bolezni. Na podlagi tega sklepamo, da bi morale sodobne vlade okrepiti decentralizacijo, da bi zagotovile učinkovite zdravstvene politike in regulacijo na ravni lokalnih skupnosti, saj je tripanosomiza večinoma endemična v številnih obrobni in nerazvitih območjih podeželskih skupnosti v zahodnoafriški regiji ter širše v podsaharski regiji.

Genocid nad Romi in Sinti v Sloveniji med drugo svetovno vojno:
od prepoznavanja in komemoriranja do preprečevanja izkrivljanja zgodovine
*Genocide of the Roma and Sinti in Slovenia during the Second World War:
From Recognition and Commemoration to Prevention of Distortion of History*

Alenka Janko Spreizer

Univerza na Primorskem Fakulteta za humanistične študije Koper
alenka.janko.spreizer@fhs.upr.si

Izvleček

Članek prinaša pisanje o dolgotrajni poti k pripoznavanju genocida nad Romi v Evropi, od povojnega dolgoletnega molka vse do pobud za ohranjanje kolektivnega spomina s komemoriranjem. Besedilo predstavlja izsledke projekta Boj proti izkrivljanju genocida nad Romi v jugovzhodni Evropi - ključni element za razvoj strategij proti rasizmu ter protidiskriminacijskih politik in praks ter študijo primera Slovenije o obravnavanju genocida nad Romi, komemoriranju in izkrivljanju ter njegovem zanikanju. Po kratki predstavitvi prizadevanj za priznavanje genocida nad Romi sledi zgodovinski oris preganjanja Romov in Sintov na ozemlju današnje Slovenije pred ter med drugo svetovno vojno. Posebna pozornost je posvečena analizi tiska pred drugo svetovno vojno in analizi intervjujev z izbranimi sogovorniki o raziskovanju, izobraževanju ter komemoriranju inkulturi spominjanja po letu 2010. Besedilo prinaša tudi analizo diskurza o izkrivljanju genocida nad Romi in priporočila za prihodnje zgodovinsko-anthropološko raziskovanje ter ohranjanje spomina na genocid nad Romi med drugo svetovno vojno v širši javnosti.

Ključne besede: genocid nad Romi, kultura spominjanja, Slovenija, druga svetovna vojna

Abstract

The article provides an account of the long path towards the recognition of the genocide of the Roma in Europe, from the long silence after the war to the initiatives for preserving collective memory through commemoration. The text presents the findings of the project 'Combating the distortion of the Roma genocide in South-Eastern Europe - a key element for the development of anti-racism strategies and anti-discrimination policies and practices' and a case study of the Roma genocide, commemoration and distortion, and denial in Slovenia. After a brief presentation of the efforts for recognition of the Roma genocide, a historical outline of the persecution of Roma and Sinti in the territory of present-day Slovenia before and during the Second World War follows. Particular attention is paid to an analysis of the pre-World War II press and interviews with selected interviewees on research, education and commemoration, and the culture of remembrance after 2010. The text also provides an analysis of the discourse on distortion of the Roma genocide and recommendations for future historic-anthropological research and the remembrance of the Roma genocide during World War II among the broader public.

Keywords: genocide of the Roma, memory culture, Slovenia, Second World War

Izhodišče

Zakaj danes govoriti o genocidu nad Romi¹ med drugo svetovno vojno (2. SV)? Zakaj sploh ohranjati spomin na žrtve in preživele genocida nad Romi, glede na to, da je od druge svetovne vojne minilo skorajda osemdeset let?

Ob koncu 2. SV so si voditelji in aktivisti prizadevali za vzpostavitev novih institucij, ki bi spodbujale mednarodno sodelovanje in obvarovale mir. Obenem so si prizadevali za vzpostavitev novih mednarodnih standardov, zakonov in pogodb v upanju, da bodo v prihodnosti preprečili zločine, kakršne je zagrešila nacistična Nemčija. Poljski judovski odvetnik Raphael Lemkin je sodeloval z Združenimi narodi pri pisanju Konvencije o genocidu. Ob seznanjenju z masovnim pobojem Armencev med prvo svetovno vojno je bil zgrožen, da v mednarodnem pravu ne obstaja zakon kot podlaga za sankcioniranje. Lemkin, ki je v holokavstu izgubil 49 družinskih članov, je leta 1948 poskrbel, da je »zločin brez imena« dobil ime. Skoval je izraz iz starogrškega pojma *genos* (rasa, pleme) in latinskega *cide* (ubijanje) – genocid, ki pomeni uničenje naroda ali etnične skupine. Po tvorbi pojem ustreza besedam, kot so tiranomor, umor, detomor itd. Zapisal je: »Genocid je uperjen proti nacionalni skupini kot entiteti, vpletena dejanja pa so uperjena proti posameznikom, ne v njihovi individualni vlogi, ampak kot članom nacionalne skupine« (Facing History and Ourselves 2016).

»Moralno spominjanje« (angl. *moral remembrance*) danes predstavlja program za obeleževanje človekovih pravic, ki so ga po 2. SV in

pozneje izoblikovale transnacionalne institucije, kakršne so npr. Združeni narodi in Mednarodna zveza za spomin na holokavst (International Holocaust Remembrance Alliance – IHRA).² Moralno spominjanje predpisuje standardne za »ustrezne načine spominjanja«, ki naj bi jih upoštevale države pri ukvarjanju z dediščino množičnih zlorab človekovih pravic. Moralno spominjanje zajema standardizirane skupine norm, ki so utemeljene na normativnih nazorih človekovih pravic, ki izhajajo iz treh stebrov: »soočanja s preteklostjo«, »dolžnosti spominjati se« in »pravice za žrtve«. Moralno spominjanje kaže trenutne preference širom sveta do standardiziranja spomina, institucionalne homogenizacije in imitacije norm. Predstavlja priročniška orodja za politike in prakse, z namenom, da bo spodbudilo uresničevanje vizije človekovih pravic v povezavi s procesi spominjanja z namenom globalnega promoviranja demokratične vrednote človekovih pravic (David 2020, 1–2).

IHRA je bila ustanovljena leta 1998 kot medvladna organizacija predstavnikov vlad in ekspertov z namenom krepitev, pospeševanja in promoviranja izobraževanja o holokavstu. Trud za vzpostavitev spomina na holokavst kot metanarativa prizadevanj za človekove pravice je leta 2005 Generalno skupščino Združenih narodov (ZN) vodil k opredelitvi 27. januarja za Mednarodni dan spomina na žrtve holokavsta. Države članice ZN so s tem obvezane komemorirati holokavst, ne glede na njihove nacionalno kontekstualizirane zgodovine. V Evropi in ZDA je danes holokavst razumljen bodisi kot del zgodovine rasizma bodisi kot zločin proti človeštvu (David 2020, 90–91).

IHRA izhaja iz prepričanja, da je ozaveščanje o genocidu nad Romi v današnjem času prav tako ključno pri premagovanju antiromizma/anticiganizma oz. protiromskega rasizma. Delovanje Komiteja za genocid nad Romi, ki se ukvarja

¹ Izraz Romi, v romščini *Roma* (angl. *Gypsies*, nem. *Zigeuner*), označuje ljudi tega porekla, slabšalno označene kot »Cigani«. Začel se je uporabljati po prvem svetovnem romskem kongresu leta 1971, kot del demokratizacije in liberalizacije Evrope. Čeprav naj bi se rabo izraza Cigan (z nacionalnimi jezikovnimi različicami) počasi opuščalo, lahko nanj še vedno naletimo v vsakdanji rabi ali pri spletnem komentiranju na družbenih omrežjih. Prizadevanja za uporabo pojma »Romi« so povezana z bojem za priznavanje enakopravnosti tako označenih ljudi kot enakovrednih in enakopravnih državljanov v Evropi ter pomeni tudi oznako za edinstveno etnično oz. nacionalno identiteto (Stauber in Vago 2007, xii–xix).

² Za seznam institucij, ki se ukvarjajo s holokavstom in moralnim spominjanjem, glejte David (2020). Za seznam vseh takšnih institucij, ki se ukvarjajo z genocidom nad Romi, primerjajte International Holocaust Remembrance Alliance (b. l.).

s spodbujanjem zgodovinskih raziskav o genocidu nad Romi, izobraževanjem ter razvijanjem priporočil o komemoriranju genocida nad Romi, je usmerjeno v preučevanje predsodkov do Romov in Sintov pred, med in po obdobju 2. SV, z namenom prikazati povezavo med zgodovino preganjanja in današnjim položajem romskih skupnosti v Evropi.

Teoretska in metodološka izhodišča raziskave

Članek analizira spoznanja, ki so bila zbrana med študijo primera za Slovenijo, znotraj interdisciplinarnega projekta Boj proti izkrivljanju genocida nad Romi v jugovzhodni Evropi – ključni element za razvoj strategij proti rasizmu ter protidiskriminacijskih politik in praks.³ V raziskavi o obravnavi zgodovine genocida nad Romi in Sinti smo se ukvarjali z vprašanjem zgodovinskega raziskovanja, obeleževanja, izobraževanja ter ozaveščanja o genocidu nad Romi in Sinti med 2. SV. Preučili smo izkrivljanje nacističnega genocida nad Romi v Sloveniji, vključno z zanikanjem in revizionističnimi težnjami pri njegovi obravnavi, ter vpliv tega izkrivljanja na družbo in vsakdanje življenje. Uporabili smo metode bibliografske analize objav o historiografiji Romov med 2. SV, arhivske raziskave in indeksiranja arhivskih dokumentov, analizo izbranih kritičnih dokumentov ter analizo diskurza objav in vsebin na spletu ter družbenih medijih. Pri arhivski raziskavi v Arhivu Republike Slovenije (ARS) so nas arhivski strokovnjaki seznanili z dejstvom, da dokumenti o Romih večinoma niso popisani niti ni znano, v katerih večjih zbirkah dokumentov se nahajajo. Napotili so nas na bazo podatkov o žrtvah 2. SV, na Inštitut za novejšo zgodovino (INZ). INZ je na našo prošnjo pripravil seznam domnevnih romskih žrtev iz interne baze podatkov INZ Smrtne žrtve med

prebivalstvom na območju Republike Slovenije med 2. SV in neposredno po njej (Tominšek Čehulić idr. 2021).

Dragoceni viri vednosti so bili zbrani tudi s pomočjo 11 intervjujev. Intervjuvala sem rednega profesorja zgodovine in znanstvenega svetnika z INZ, specialista za socialno zgodovino ter 18. in 19. stoletje. Poleg njega sem intervjuvala še mlado raziskovalko in doktorandko iz ZRC SAZU, ki je napisala diplomu na temo usode Romov med 2. SV. Oba sta opravila del izvirnih arhivskih raziskav o genocidu nad Romi v Sloveniji. Poleg tega sem se pogovarjala s profesorjem zgodovine in direktorjem ter koordinatorico programov Sinagoge Maribor. Prav tako sem intervjuvala pravnico, upokojeno znanstveno svetnico, specialistko za pravice romske skupnosti, nekdaj zaposleno na Inštitutu za narodnostna vprašanja. Intervjuji z dvema Romoma in enim Sintom iz nevladnih organizacij so pokazali prizadevanja za obeleževanje žrtev ter preživelih 2. SV med romskimi in sintskimi skupnostmi. Ena sodelavka je bila iz neromske nevladne organizacije EPEKA, ki je delala z Romi, eden pa je bil angažiran državljani, ki se je zanimal za to temo in je želel ostati anonimen. Štirje sodelujoči pri raziskavi so bili člani nacionalne delegacije pri IHRA. Urad Vlade Republike Slovenije za narodnosti je pisno odgovoril, da zaradi pomanjkanja strokovnega znanja ne more prispevati k raziskavi. Z Ministrstva za pravosodje so nas napotili na Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti, Ministrstvo za vzgojo in izobraževanje ter Ministrstvo za kulturo. Izmed vseh naslovljenih ministrstev se je na vabilo k pogovoru odzval le sodelavec z Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve, ki je bil skrbnik različnih programov za romsko skupnost. Zagovornik načela enakosti in zaposleni na Zavodu za šolstvo sta posredovala pisne odgovore.

Diskurzivna in vsebinska analiza je temeljila tudi na raziskavi izbranih digitaliziranih starih slovenskih časopisov, ki so izhajali med letoma 1938 in 1939. V analizo diskurza in vsebine starih časopisov smo vključili časopisa *Slovenec* in *Slovenski narod*. Izbrali smo tudi lokalne

3 Omenjeno raziskavo sta vodila Inštitut Auschwitz za preprečevanje genocida in množičnih grozodejstev ter Center FXB za zdravje in človekove pravice na Univerzi Harvard. Sofinancirali so jo Mednarodna zveza za spomin na holokavst (IHRA), Svet Evrope in projekt Roma Integration 2020/Regional Cooperation Council. Pri raziskavi so sodelovali raziskovalke in raziskovalci iz 11 držav jugovzhodne Evrope.

časopise, kot so *Düševni list*, *Evangelikičanski kalendar*, *Novine Slovenske krajine* in *Marburger Zeitung*. Z izjemo zadnjega so bili časopisi objavljeni v slovenščini. Pri raziskavi o izkrivljanju romskega genocida v času pandemije covida-19 (2019–2021) smo pregledali tudi spletne objave o obeleževanju Mednarodnega dneva spomina na holokavst/Dneva spomina na romski genocid (2. avgust) ali Mednarodnega dneva Romov (8. april). Po prvih spletnih rezultatih smo začeli iskati objave na posameznih spletnih straneh različnih časopisov, novic in televizij ter družbenih omrežij: *Dnevnik*, *Demokracija*, *Dolenjski list*, *Delo*, *Slovenske novice*, *Novice – Slovenski tednik za Koroško*, *Mladina*, *Vestnik*, *Večer*, *Reporter*, *Volksgruppen.orf.at*, *Sobotainfo.com*, *Pomurec.com*, *ePosavje*, *Mariborinfo.com*, *Regional Obala*, *Mestnivistnik*, *Nova 24TV*, *MMC RTV Slovenija*, *24ur.com*, *Radio Krka*, *Radio Ognjišče*, *Okupacijske meje 1941-1945*, *Necenzurirano.si*, *VideoSvet.si*, *Žurnal24*, *Alternator.science*, *Morrel.si*, *Reddit* (r / Slovenija), *Med.Over.Net*, *Facebook*, *Twitter*, *YouTube* (*ePosavje TV*, *Vaš kanal*, *VauTV*).

Terminološka pojasnila: Romi in porajmos

V okviru preučevanja genocida nad Romi ter kulture spominjanja prevladuje uporaba izraza Romi. Pojem je razumljen kot krovni izraz za oznako številnih skupin, kot so Sinti, Kalderasi ali Laleri. Po tej reprezentaciji Sinti predstavljajo Rome z zgodovinskimi koreninami v nemško govorečih deželah. Danes velja, da so Romi v Nemčiji in v okupiranih državah med 2. SV večinoma pripadali družinam Sintov ter Romov, ki so govorili številne romske dialekte, utemeljene na sanskrtu. Posledično pojem »Romi« danes za številne skupine pomeni tudi eksonim. Angleško različico eksonima predstavlja izraz *Gypsy* (nakazujoč egipčanski izvor), ki v kontekstu raziskav genocida velja za slabšalni izraz. Slabšalni je tudi nemški izraz *Zigeuner* (United States Holocaust Memorial Museum 2021). Slovenski izraz Cigan se v množinski obliki prav tako kot nemški večinoma etimološko povezuje z grškim

izrazom za pojem »nedotakljivi«, *Atsinganoi* (ἀτσίγγανοι) (Janko Spreizer 2002, 65–66).

Pri historiografski analizi vzorcev preganjanja Romov v Evropi pod nacistično prevlado se danes uporablja pravni okvir Združenih narodov. Na podlagi Konvencije o preprečevanju in kaznovanju genocida, ki je bila sprejeta leta 1948 pri Združenih narodih, ter na podlagi pravnih praks, ki ugotavljajo kriminalni namen, danes nedvomno velja, da je šlo med 2. SV za genocid nad Romi (Weiss-Wendt 2013, 1; Fings b. l.).

Romi so bili po 2. SV dolgo nepriznani kot žrtve genocida, prav tako niso bili deležni ne opravičila niti ne odškodnin. Zato se v literaturi pogosto uporabljata oznaki pozabljeni holokavst ali zamolčani holokavst. Genocid nad Romi se je pogosto označeval (in se še vedno) s sklicem na judovski holokavst, v prizadevanju za dosego človekovih pravic, priznavanje zločina oz. v tožbah za reparacijo. Po 2. SV nacistični genocid nad Romi ni bil priznan, saj so sodne oblasti dolgo časa vztrajale, da je šlo za zločine na temelju »asocialnosti« in kriminalitete. Romski aktivisti so se dolgo časa borili za priznanje dejstva, da je tudi v primeru romskih in sintskih skupnosti šlo za genocid na rasni osnovi; da je nacizem sistematično in od začetka z rasnimi zakoni preganjal Rome, jih zatiral, uničeval, zapiral v koncentracijska taborišča, kjer so nekateri prisilno delali, drugi pa so bili podvrženi »medicinskim« eksperimentom.

Izrazje za oznako nacističnega genocida nad Romi se je v romskem jeziku razvijalo ob nastanku in razmahu mednarodnega romskega gibanja za doseganje državljanskih pravic po holokavstu. Raba izrazov v romskem jeziku je še vedno predmet razprav in je neenotna med različnimi romskimi skupnostmi. V 90. letih 20. stoletja je Ian Hancock populariziral termin *porajmos* v romskem jeziku (v nekaterih narečjih romščine tudi *porrajmos* ali *pharrajimos* – dobesedno »požiranje« ali »uničenje«). Zaradi ugotovitev, da ima v nekaterih dialektalnih različicah izraz vulgarno konotacijo (pomeni odprtino ali se povezuje s posilstvom), nekateri balkanski romski aktivisti raje uporabljajo romski izraz *samudaripen*

(»množično ubijanje«), ki ga je prvi uvedel jezikoslovec Marcel Courthiade v 70. letih prejšnjega stoletja v Jugoslaviji v kontekstu Auschwitz in Jasenovca. Ta neologizem v romščini pomeni »umor vseh« (*sa* – »vse« in *mudaripen* – »umor«) ali »množični umor« (Fing b. l.). Nekateri ruski romski aktivisti ponujajo uporabo izraza *kali traš* (»črni strah«). Uporablja se tudi alternativa *berša bibahtale* (»nesrečna leta«), *berša bibahtalipe Romenghere* (»leta nesreče za Rome«) (DiRiccardi-Mzgra 2011b). V romščini se v nekaterih kontekstih pojavlja tudi raba besede *holokausto* (Hancock 2006) ali *naci holokausta* (DiRiccardi-Muzga 2011b). V krogih slovenskih raziskovalcev ter med slovenskimi raziskovalci in romskimi aktivisti se o terminoloških vprašanjih o porajmosu še ni razpravljalo. Kratek pregled izrazov za genocid nad Romi je objavil Komac (2021, 219–220). Zdi se, da se je po letu 2015 raba izraza znotraj IHRE konsolidirala in slovenski raziskovalci sedaj uporabljajo termin »genocid nad Romi« in *po(r)rajmos*. Ob tem se pogosto opozarja tudi na dejstvo, da se v Mednarodni zvezi Romov pogosteje uporablja izraz *samudaripen*.

Preganjanje Romov v času nacizma in počasno priznavanje genocida: zgodovinske raziskave

O genocidu nad Romi v obdobju 2. SV so po vojni izšle redke znanstvene objave. Šele v 80. in 90. letih istega stoletja so akademske založbe s publikacijami prvih zvezkov začele prispevati k prepoznavanju dolgo zanemarjene teme nacističnega preganjanja Romov v Nemčiji in/ali v koncentracijskih taboriščih. Najprej je bil genocid nad Romi preučevan v Zvezni republiki Nemčiji (Weiss-Wendt 2013, 3).

O zapletenosti zgodovine genocida nad Romi priča tudi dejstvo, da se zgodovinarji in romski aktivisti za državljanske pravice v preteklosti niso strinjali glede podobnosti med genocidom nad Romi ter judovskim holokavstom: medtem ko je zgodovinar Jehuda Bauer trdil, da masovno pobijanje Romov ni izhajalo iz tako gorečega prepričanja in ni bilo tako sistematično

izvedeno kot v primeru Judov, je Sybil Milton trdila, da je obstajala ključna podobnost, ki se je osredinjala na kolektivne deportacije in pobijanje glede na poreklo (Joskowicz 2023, 9). Številne razprave so se osredinjale na vprašanje zločinskega namena: nekateri so trdili, da nacisti niso imeli načrta pobijanja in jasne politike pobijanja za vse Rome, drugi pa so poudarjali dinamično naravo nacističnih zločinskih namenov, ki je potrjevala razvijajočo se željo po univerzalnem uničenju (Joskowicz 2023, 10).⁴

Prelomna je bila knjiga zgodovinarja Michaela Zimmermanna iz leta 1996 *Rassenutopie und Genozid: die nationalsozialistische »Lösung der Zigeunerfrage«*, ki je predstavljala verjetno največji prispevek k razumevanju nacističnih politik do Romov in k prepoznavanju, da je tudi v primeru Romov šlo za genocid. V njej je Zimmermann izpostavil, da je bil poleg tradicionalnih stereotipov opredeljujoč dejavnik pri nacističnem obravnavanju Romov tudi rasizem. Kljub obstoju nasprotujočih si nacističnih protiromskih politik je bil njihov učinek množični umor (Weiss-Wendt 2013, 4).

Po letu 2000 se začne živahnejša diskusija o genocidu nad Romi. Od leta 1999 do 2006 so v okviru skupnega programa Centre des recherches Tsiganes iz Pariza in Univerze v Hertfordshiru v knjižni trilogiji izšle zbirke esejev o številnih vidikih preganjanja (Fings, Heuß in Sparing 1999; Kenrick 1999; 2006). Leta 2000 je Guenter Lewy objavil odmevno knjigo *The Nazi Persecution of the Gypsies*, v kateri je opisal masovno preganjanje Romov in Sintov v izbranih evropskih državah zunaj ozemlja tretjega rajha, vendar je tudi sam Lewy dvomil, da je šlo v primeru Romov za genocid. Lewyjeva v več jezikov prevedena knjiga je bila kljub številnim pomanjkljivostim v njegovem evropskem pregledu in nekaterim spornim stališčem prva, ki je dosegla tako številno občinstvo. Prvi zbornik, ki

4 Glede podrobnosti v razpravah o okvirih genocida nad Romi in vzorcih preganjanja Romov v Evropi pod nadvlado nacistov ter o umeščanju viktimizacije Romov znotraj definicije genocida primerjajte Weiss-Wendt (2013) ter About in Abakunova (2016).

je skušal ponuditi splošen, primerjalen in vseevropski pogled na razsežnosti genocida ter preganjanja, je bilo Zimmermanovo uredniško delo, ki je izšlo leta 2007 (Zimmermann 2007; About in Abakunova 2016, viii). Poznejše knjige so obravnavale povojne pravne in politične diskusije o nacističnem preganjanju Romov ter ugotavljanju žrtev v različnih državah.

Ko gre za zgodovinsko raziskovanje ali dolgotrajne procese priznanja genocida nad Romi, se genocid nad Romi med 2. SV pri romskih preživelih omenja v povezovanju z judovskim holokavstom. Vendar pa je šlo v povojnih procesih priznavanja holokavsta in genocida ter pri prizadevanjih za pridobitev restitucije za žrtve in preživele tudi za številne razlike. Joskowicz (2023) v uvodu k delu *Rain of Ash: Roma, Jews and the Holocaust* oriše grobo primerjavo, s katero povezuje razloge za počasno prepoznavanje genocida nad Romi, poznejše rekonstruiranje zgodovine Romov na podlagi arhivskih virov, obotavljivo snemanje spominov Romov in Sintov v obliko (avdio)vizualnega zapisa ter ohranjanje spomina na genocid nad romskimi in sintskimi skupnostmi. Romi in Judje so prav tako imeli različne družbene in ekonomske priložnosti pred, med ter po holokavstu, četudi jih povezuje skupni jezik za preseganje izključenosti, kar je postalo osrednje pri prizadevanjih in izgradnji komemoriranja ter v procesih oblikovanja kulture spominjanja (Joskowicz 2023, 5–6).⁵

Pozabljene žrtve: nacistični genocid nad Romi

Leta 1933 je v Evropi živel milijon oz. milijon in pol Romov. Polovica je domnevno živela v vzhodni Evropi, zlasti še v Sovjetski zvezi in v Romuniji. Velike skupnosti Romov so živele tudi

na Madžarskem, v Kraljevini Jugoslaviji in Bolgariji. V predvojni Nemčiji je živel skoraj 35.000 Romov, večina je imela tudi državljanstvo. V Avstriji je živel 11.000 Romov. Romske skupnosti so bile med prevlado oz. okupacijo nacistov sistematično rasno preganjanje in posledično zdesetkane (United States Holocaust Memorial Museum 2021).

Objave o razsežnosti genocida temeljijo na ocenah, ker niti v posameznih državah niti v celotni Evropi ni bilo natančnih podatkov o številčnosti Romov. Podatki se zelo razlikujejo in obsegajo od 96.000 oz. 250.000 do 500.000 smrtnih žrtev. Romski genocid se je razlikoval od države do države, dejansko pa je šlo za podoben proces destrukcije, kar so potrdili tudi novi arhivski dokazi, objavljeni v zborniku *The Nazi Genocide of the Roma: Reassessment and Commemoration* (Weiss-Wendt 2013, 1).

Raziskovalci opozarjajo, da se nacistični genocid nad Romi ni zgodil čez noč, pač pa je k temu grozovitemu razvoju dogodkov prispevalo dolgoletno preganjanje Romov, ki ga lahko rekonstruiramo na podlagi arhivskih dokumentov in zgodovinskih virov. Na tej podlagi smo lahko rekonstruirali nekatere ideologije, dogodke, politike ter diskurze o odnosu do Romov v 18.–19. stoletju na podlagi zgodovinskega pisanja o podobah in statusih Romov.

Romi so bili tudi pred 2. SV preganjeni širom Evrope, preden so nacisti v Nemčiji leta 1933 prevzeli oblast. Nemška država Bavaria je leta 1899 oblikovala Osrednji urad za romske zadeve (Zigeunerzentrale), da bi koordinirala policijsko delovanje proti Romom v Münchnu. Urad je zbral osrednji register Romov, ki je vključil podatke iz drugih nemških držav. Po nacističnem prevzemu oblasti leta 1933 je ponovno nastopilo uresničevanje prednacistične zakonodaje proti Romom. Rome so nacisti označili za tujekrvne (nem. *altfremdes Blut*) in rasno nezaželeno. Zakon o zaščiti nemške krvi in časti ter nacistični nürnberški zakoni, sprejeti septembra leta 1935, so zajemali tudi romsko populacijo. Leta 1936 je bilo na stotine ljudi interniranih v taborišču v berlinskem okrožju Marzahn. Taborišča služijo

5 Zgornjo primerjavo omenjamo iz razloga, ker je judovski holokavst dolgo časa igral osrednjo vlogo pri pojasnjevanju nacističnega preganjanja in množičnega pobijanja Romov. Judovske institucije za ohranjanje spomina in produkcijo vednosti o holokavstu so bile tudi ključne pri oblikovanju kulture spominjanja ter hkrati predstavljajo tudi središča za produkcijo vednosti o nacističnem genocidu nad Romi. Takšna konstelacija pomeni tudi, da člani judovske manjšine večinoma kontrolirajo tudi arhive in seveda zgodovino romske manjšine (Joskowicz 2023, 11).

koncentraciji, omejevanju, registraciji in izolaciji ter zagotavljajo vir prisilnega dela (Council of Europe b. l.).

Leta 1936 so nacisti centralizirali policijo pod Heinrichom Himmlerjem, vodjem SS in nemške policije. Osrednji urad za romske zadeve se je iz Münchna preselil v Berlin, kjer je Himmler ustanovil Osrednji urad za zatiranje ciganske nadloge, ki je bil del kriminalistične policije (Kripo) za sistematično preganjanje. Z namenom sistematičnega preganjanja so nacisti hoteli identificirati Rome. Usmerili so se k rasni higieni oz. evgeniki ter v delovanje zdravnika Roberta Ritterja, ki je bil direktor in osrednja figura pri preučevanju Romov znotraj Raziskovalnega centra za rasno higieno in demografsko biologijo pri Ministrstvu za zdravje. Ritter je pogosto sodeloval s policijo pri zbiranju genealogij romskih družin. Izvajal je medicinske in antropometrične raziskave na Romih. Med drugimi grozovitimi izsledki je bila tudi ocena, da je 90 odstotkov vseh Romov v Nemčiji »mešane krvi« in so potemtakem nosilci »degenerativne« krvi ter kriminalnih značilnosti, zato je predlagal prisilno sterilizacijo. Ritter je predlagal, da bi na »čistokrvnih« Romih še naprej izvajali »raziskave«, v praksi nacističnega preganjanja pa so policijsko preganjali obe skupini, tako skupino »mešanih« kot »čistokrvnih« Romov, in ju tudi množično pobijali (United States Holocaust Memorial Museum 2021).

Zvezna republika Nemčija (ZRN) je genocid nad Romi priznala šele leta 1982, potem ko je bil nekdanji kancler Helmut Schmidt na sprejemu Osrednjega sveta nemških Sintov in Romov, ki predstavlja osrednje predstavništvo romskih in sintskih aktivistov za človekove pravice. Ob tem dogodku je izrekel priznanje na ravni mednarodnega prava, da je bil nad Romi izveden »genocid iz različnih razlogov«. Po tej izjavi sta sledili še uradna izjava in priznanje nemške vlade. 16. marca 1997 je nekdanji predsednik ZRN Roman Herzog, ob odprtju prve stalne razstave o nacionalsocialističnem genocidu Romov v Dokumentacijskem in kulturnem centru Romov in Sintov v Heidelbergu, izjavil: »Genocid nad

Romi je bil storjen iz istega motiva rasne ideologije, z istim namenom in z istim ciljem metodičnega in dokončnega iztrebljanja kot genocid nad Judi. Ubijali so jih sistematično in v družinah od malčkov do starejših na celotnem območju nacionalsocialistov« (Council of Europe b. l.).

Angela Merkel je leta 2012 v Berlinu odkrila spomenik, posvečen Romom in Sintom, umrlim med 2. SV (Council of Europe b. l.). Kraji spomina na umrle Rome in Sinte med prevlado nacizma, številna spominska obeležja v nekdanjih taboriščih ter mnogotere razstave, ki pričajo o množičnih pobojih na rasni osnovi ter nacističnih politikah, danes prispevajo k ohranjanju spomina z namenom preprečevanja širjenja sovraštva in diskriminacije ter upoštevanja človekovih pravic (Council of Europe b. l.).

»Ciganska nadloga«: zgodovina kriminaliziranja, rasiziranja in socialnega izključevanja Romov na območju današnje Republike Slovenije pred 2. SV

Kriminalizirane in rasizirane podobe Romov v avstro-ogrski monarhiji so se izoblikovale med nastankom modernih teritorialnih sedentarnih držav. Nastajajoča kriminologija je razvila podobe Romov, prenesene iz post-Grellmannovih raziskav o Ciganih/Romih. Romi so bili dehumanizirani z rasnimi stereotipi o črncih in drugih. Etnograf Janez Trdina je konstruiral Rome kot Druge z domnevnim prehranskim uživanjem po katoliški morali neužitnih jedi, kot so ježki, vervece, ptice in mačke. Rome je prikazoval kot tatove, berače, vedeževalce, lenuhe, prirojene kriminalce in zvite Cigane (Studen 2015; Studen, intervju, 31. 8. 2021).

V Kraljevini Jugoslaviji se je avstrijsko kriminološko znanje iz *Handbuch für Untersuchungsrichter in Criminalpsychologie* Hansa Grossa⁶ prenašalo tudi preko revije *Slovenski pravnik* (Ogrin 1936; Šiftar 1970; Studen 2015). Sodniki, preganjalci, podložniki, kriminalistič-

6 Hans Gustav Adolf Gross ali Groß (26. december 1847–9. december 1915) je bil avstrijski kazenski pravnik in kriminolog, utemeljitelj kriminalističnega profiliranja (Wikipedia b. l.).

na policija, sodni izvedenci, policijski uslužbeni in drugi so bili seznanjeni z rasističnimi teorijami, ki so kriminalizirale tudi Rome (Studen 2015, 59). Grossova stališča je dopolnjeval izrazito negativen odnos do »nevarnih« Ciganov. Dovolj je bilo le pripadati tej skupini, ki ji je bilo pripisano vse najslabše zaradi načina življenja, ki je odstopal od takrat uveljavljenih družbenih norm (str. 75). S pomočjo pregleda arhivskih dokumentov je mogoče za 20. in 30. leta 20. stoletja rekonstruirati tudi izrazito odbojen odnos do revščine, beračenja in t. i. »ciganstva« med politično-upravnimi uslužbenci, kot je bil npr. Fran Ogrin⁷. Iz tega obdobja so znani tudi t. i. odgonski protokoli. Usmerjeni proti omenjenemu prebivalstvu so odgoni zajemali tudi t. i. »Cigane« (Stariha 2007, 37–76). V boju proti »ciganski nadlogi«, ki jo opredeljuje za »odvratno« (str. 45), se je Ogrin oprl na kazenske zakone in zakone o pridržanju nekdanjega avstro-ogrskega cesarstva ter menil, da so uporabni tudi v okviru Kraljevine Jugoslavije. Po njegovi razlagi so lahko Romi po tej zakonodaji izgnani v domačo občino ali iz kraja, s prepovedjo trajne ali časovno omejene vrnitve. Ogrin je poudaril, da mora policija dosledno izvajati zakone, da bi ohranila javni red in moralo. Njegova izrecna izjava o »pobijanju ciganstva« odlično ponazarja njegovo protiromsko rasistično razpoloženje (Stariha 2007, 46; Ogrin 1936, 96 ; prim. tudi Studen 2015, 143–144):

Kar se ciganov posebej tiče, je skrajni čas, da pade odločitev: ali je cigane in njih življenje vključiti v obstoječi socialni in državni red (z rednim izpolnjevanjem šolske in vojaške dolžnosti itd.), ali pa je cigane eliminirati iz zveze s splošno družbo, tako da se jih naseleli n. pr. na posameznih samotnih otokih ob

7 Fran Ogrin je bil pravnik, ki se je med študijem na Dunaju verjetno srečal s kriminologijo Hansa Grossa. Leta 1908 se je zaposlil v politično-upravni službi več deželnih vlad v Ljubljani, Črnopolju, Novem mestu in Kočevju. Od maja 1920 do junija 1921 je bil pri Narodni oz. Deželni vladi v Ljubljani. Zanimivo bi bilo poznati Ogrinovo povojno usodo, glede na njegovo predvojno koketiranje s fašističnimi in z nacističnimi metodami, zlasti v zvezi z Romi (Stariha 2007, 37–76).

morski obali, kakor je bilo to že v nekem listu nasvetovano. Ciganska nadloga postaja namreč ob rastočem številu ciganov že opasna za javni red in moralo

Analiza časopisov iz let 1938–39 je pokazala, da je tisk poročal o ali Romom pripisoval kriminalna dejanja. Domnevamo lahko, da je ob stalnem zavračanju in izganjanju s strani oblasti kriminal predstavljal eno izmed preživetvenih strategij. *Novine Slovenske krajine* so pisale o ukradenih konjih Ciganov Nikoličev pri Rajhenburgu (»Ciganje, ki so kradnoli konje, pod ključom« 1938):

Konje so v deževnoj noči odegнали iz nezaklenjene štale i se napotili v Hrvaško Zagorje, kde so je pa orožniki v logi zgrabili. Ednoga konja so že odali, ali kúpec ga je morao dati lastniki nazaj. To je bio že štrti slučaj, da so bili v okolici Rajhenburga vkradjeni konji.

Časopisi so izraz Cigan, ciganiti, uporabljali tudi kot sinonim za kraje, ki jih je zagrešilo neromsko prebivalstvo, pa tudi za opis revščine in »nemoralnosti«. Tisk tedanjega časa je širil tudi žaljive »vedenjske stereotipe« o brezdeglju in nadlegovanju. V kratkem članku »Kruto maščevanje« je časopis *Slovenec* poročal o »veliki nadlogi«, domnevno romskih tatvinah in delomrzništvu. Ti so bili glavni razlog za javni linč romskih družin in podtikanje požara v štirih romskih hišah v vasi Kuštanovci, v Slovenski krajini (Prekmurje) (»Kruto maščevanje« 1938):

Iz Slovenske Krajine nam poročajo: Da so cigani velika nadloga za našo krajino, je znano daleč naokrog [...]. Pred kratkim so cigani ukradli meso nekemu kmetu. Orožniki eo cigane drugi večer aretirali in jih privedli k občinskemu starešini. Domačini so se pa medtem zbrali ob ciganskih hišah in vse hiše zažgali. Ena vrata so celo zavezali in bi skoraj zgorelo deset otrok. Vsak cigan je seveda hotel rešiti vsaj golo življenje, pa je več cigank in otrok ranjenih. Ko so namreč ti bežali iz gorečih hiš, so domačini nanje streljali s puškami. Četudi so cigani tako hudobni, ven-

dar tak obračun z njimi obsojamo. Oni ostanejo na vsak način v vasi in bodo še večja nadlega. In končno se je bati tudi ciganskega maščevanja.

Analiza diskurza člankov iz starejših časopisov je pokazala, da so bili Romi opisani predvsem kot tatovi ter kršitelji javnega reda in miru, hkrati pa so jih povezovali tudi z romantiziranimi podobami: *Slovenski narod* jih je 17. avgusta 1938 označil za »cigansko zalego«, ko je poročal o kraji konj (»Ciganska zalega« 1938). Isti časopis je v tem letu objavil Fremontov pustolovski roman *Svet o razvalinah*, kjer je beseda »Cigani« pogosto omenjena kot sinonim za popotnike in pustolovce. Poleg tega je bila beseda večkrat uporabljena z uporabo emotivnih in veseljaških podob: »Vino, čardaš in ciganska muzika! Vse za ljubezen,« je bilo zapisano v oglasu za opereto (»Vino, čardaš in ciganska muzika« 1938). Ob romantiziranih podobah se pojavljajo opisi manjših »kriminalnih« dejanj in pretkanosti. Na isti strani so bralci namreč brali tudi o Ciganih, osumljenih vlomov, v policijski kroniki, kar lahko interpretiramo kot preganjanje (»Iz policijske kronike« 1938).

Pisci *Slovenskega naroda*, *Slovenca*, *Marburger Zeitung* in *Domovine* so poročali o nürnberških rasnih zakonih ter nacističnih podobah Romov kot kriminalcev in nestalnih naseljenčev, ki naj bi bili tarča strogega izvajanja vladnega dela (Studen 2015, 168). V presenetljivo nevtralnem tonu so častniki objavili ukaz Heinricha Himmlerja o omejenem gibanju po Reichu, izgonu tujih Ciganov in tujih državljanov ter prepovedi prehoda Ciganov na obmejna ozemlja v Nemčiji, prisilni stalni naselitvi in prepovedi naseljevanja v mestih z manj kot 500.000 prebivalci. 15. decembra 1938 so lahko bralci v časopisu *Slovenski narod* (Studen 2015, 168) brali tudi o raziskavah o rasni čistosti romske krvi.

Leta 1939 so poleg informacij sodišč o obsoodbah Romov zaradi tatvine *Novine Slovenske krajine* objavile pismo bralca, ki se zgraža nad nemoralnostjo treh moških, ki so na cvetno nedeljo, namesto da bi šli k maši v cerkev, pili s »ci-

ganicami«, s katerimi so veseljačili v več vaseh (»Ka pravite?« 1939):

G. urednik tü vam napišem en žalosten primer, šteri se je zgodo na Cvetno nedelo. V nekoj gostilni so trije kmečki sinovi, dva le-dičniva, eden oženjen, popivali z ciganicami. Po končanoj zabavi v gostilni je lepo vsaki svojo ciganico, z šterov je popivao, djao na biciklin i odpelao dale v drugo ves pit. I to te, kda so šli ljudje iz cerkvi. G. urednik vidite, kak daleč smo prišli sramota za ves okraj, pa za celo vesnico, z štere so ti sinovi!

Marburger Zeitung je bil v eksplicitnih rasiističnih opisih veliko bolj grob. Ti članki so reproducirali podobno Romov kot tatov, morilcev in prevarantov ter Rominje, ki naj bi obglavila svojega moža (»Zigeunerin köpft ihren Mann« 1938). Časnik je poročal tudi o poljskem ciganskem kralju Janusu Kwieku, ki je nameraval Mussoliniju poslati prošnjo za preselitev Romov v Abesinijo (staro ime za Etiopijo). Kwiek naj bi se namereaval udeležiti tudi sestanka Ženevske lige, da bi branil pravice svojega ljudstva (»Zigeuner-Ansiedlung in Abessinien?« 1938). Ta časopis je hkrati širil stereotipe o Romih, lažnih zdravilcih nezvestobe (»Giftmord aus Eifersucht« 1938) in o goljufivih prerokih, ki naj bi ljudi napeljali k umoru (»In einem Dorfe bei Budapest« 1938).

Iz izbranih časopisnih člankov lahko rekonstruiramo duh tridesetih let prejšnjega stoletja. Velika gospodarska kriza je spodbujala zahteve intelektualcev po pomembnejši vlogi (močne) države, kar odraža tudi diskurz Frana Ogrina (Stariha 2007, 46). Kriminal, ki je posledica revščine, naj bi država s svojo močjo zatrla. V podobnih razmerah so tisti, ki so imeli kaj izgubiti, zahtevali red (več ko so imeli za izgubiti, močnejše so bile njihove zahteve). Potem ni čudno, da sta (nekateri) intelektualce navdušila »red in mir« v Italiji in Nemčiji. Filozof Edmund Husserl naj bi v duhu starega veka »pritrjeval samovšečni evropski vasezagledanosti in zanosno povečeval evropsko duhovno enkratnost, ki ji ne bodo mogla nikoli pripadati ljudstva kot

Eskimi, cigani in Indijanci potujočih menažerij» (Vodopivec 1997, 8; Stariha 2007, 46–47). V tridesetih letih 20. stoletja se je povečala priljubljenost korporativnih, poklicnih in fašističnih družbenih ter političnih modelov, v katerih so prevladovalе konservativne politične sile. Poleg skrajnih nacionalističnih, šovinističnih in antisemitskih sloganov (Stariha 2007, 46–47) opazimo tudi skrajni antiromizem/anticiganizem.

Zgodovina Romov in Sintov med 2. SV v Sloveniji: od preučevanja žrtev preganjanja k aktivnemu odporniškemu gibanju

Zgodovina Romov in Sintov med 2. SV je bila v Sloveniji redko raziskovana tema poklicnih zgodovinarjev in je v slovenskem nacionalnem zgodovinskega pregledu marginalizirana. Zgodovinski pregledi prisotnosti Romov in Sintov na današnjem ozemlju Republike Slovenije so bili sicer v okrnjeni obliki zajeti v klasičnih romoloških študijah Vaneka Šiftarja (1970) *Cigani: minulosť v sedanjosti* in Pavle Štrukelj (1980) *Romi na Slovenskem* (Janko Spreizer 2009), vendar posamezna poglavja ne predstavljajo koherentnega zgodovinskega pregleda (Zalar 2015, 6), ki bi celovito zajemal območje celotne države. Posledično je obdobje med 2. SV obravnavano parcialno in razdrobljeno ter je tudi manj poznano širši javnosti (Studen 2015; Tomišek Čehulić 2010; Toš 2013; Zalar 2015). K težavnemu raziskovanju tega obdobja prispeva dejstvo, da je bilo ozemlje današnje države Slovenije razdeljeno med štiri okupatorje. Nemčija je okupirala Gorenjsko, Štajersko in severozahodno Prekmurje, Italija Ljubljano, večino Dolenjske in Notranjsko (t. i. Ljubljansko pokrajino, ki je po kapitulaciji Italije 6. 9. 1943 pripadla Nemcem in postala del okupacijske cone Jadransko primorje). Madžarska je okupirala večino Prekmurja, majhen del ozemlja je pripadal tudi Neodvisni državi Hrvaški (NDH).

Po letu 2011, ko je Slovenija postala članica Mednarodne zveze za spomin na holokavst, so raziskovalci poleg zgodovine judovskega holokavsta ponovno spodbudili zanimanje za zgodovino Romov v obdobju nacizma, fašizma in kola-

boracije. Eden največjih izzivov je pri ohranjanju spomina nepoznavanje romske zgodovine med 2. SV. Tudi Sinti in Romi sami so začeli objavljati publikacije o holokavstu (DiRiccardi-Muzga 2011a; 2011b; Horvat Muc, Acković in Đurić 2015). V okviru Sinagoge Maribor je izšlo več publikacij, v katerih so genocid nad Romi označili za »pozabljeni holokavst« (Toš 2013), »zamolčani genocid« (Klopčič in Bedrač 2015, 8) ali »po(r)rajmos«.

V socialističnem slovenskem zgodovinskega je bil genocid nad Romi in Sinti bežno omenjen v okviru narodnoosvobodilnega gibanja med 2. SV (Polič 1975; Ferenc 1987) ali pa so bile romske žrtve genocida bežno omenjene na seznamih izgub (Kovač-Zupančič in Ksela-Jasna 1982).

Zgodovinarji, ki si za raziskovalno vprašanje zastavijo, kaj se je zgodilo z Romi in Sinti med 2. SV, kot žrtve nacističnega genocida izpostavljajo tiste, ki so bili preganjani na podlagi nürnberških rasnih zakonov in so jih nemške oblasti aretirale ter obravnavale kot »Zigeuner«.

Vsaj del zgodovinarjev je raziskoval kompleksno medvojno dogajanje v Sloveniji, vključno s kolaboracijo. Med njimi je zaželeno, da zgodovinar raziskovalno temo opiše kot zgodovino Romov in Sintov med 2. SV ter se ne osredini le na genocid (Zalar, intervju, 19. 8. 2021). Nekatere Romi v Sloveniji so bili po poročilih pripadniki Slovenskega domobranstva – kolaborantske vojske, ki so jo neposredno financirale nemške okupacijske oblasti (Zalar 2015, 63–69). Takšne primere se ne upošteva kot žrtve nacističnega genocida.

Od nedavnega so raziskovalci usmerili historiografske raziskave in kulturo spominjanja od žrtev k aktivni vlogi Romov v odporniškem gibanju. Odpor v času nacističnega genocida nad Romi je bil v Sloveniji premalo raziskan kot tema. Vita Zalar (2015) je bila med prvimi zgodovinarji, ki je preučila odporniško gibanje Romov. K delnim raziskavam Vaneka Šiftarja in Ferda Godine je poleg Vite Zalar prispeval tudi hrvaški zgodovinar Danijel Vojak, ki je zapisal (2020, 52–53):

Občinsko združenje zveze borcev občine Črnomelj navaja, da je bilo v partizanskih enotah z območja te občine skupaj 14 Romov. Po podatkih Občinskega veteranskega združenja Kočevje je imelo na tem območju več Romov status veteranov, invalidov in aktivistov. Po podatkih Občinskega veteranskega združenja Novo mesto iz leta 1942 je bil kot pripadnik brigade Bela krajina naveden le en Rom. V 15. Slovenski narodno-osvobodilni udarni brigadi Bela krajina je navedenih 9 Romov, ki so se ji pridružili septembra 1943. Eden med njimi je imel čin kapetana, štirje pa čin majorja. [...] Romi [so bili] vključeni v partizanske odrede na območju Ljubljanske pokrajine, Vrhnike, Borovnice, Cerknice, Črnomlja, Grosupljega, Logatca, Metlike, Novega mesta, Ribnice, Semiča in Krškega. Poleg tega je bil en romski partizan v odredu Zahodna Dolenjska in dva romska partizana na območju Kočevja.

Romi, ki so bili pripadniki partizanskega gibanja in so jih ubili nemški oddelki, so padli kot vojaki v boju in ne kot žrtve nacističnega genocida (Zalar, intervju, 19. 8. 2021).

Na dan 20. 9. 2021 je baza INZ vključevala vsaj 207 umrlih Romov kot žrtev 2. SV; to ne zajema preživelih ljudi, ki so trpeli zaradi grozodejstev med holokavstom. 193 žrtev je iz Ljubljanske pokrajine (Tominšek Čehulič idr. 2021; Zalar, intervju, 19. 8. 2021; Studen 2015, 180). Navedeni umrli Romi niso vsi žrtve genocida med 2. SV. Vita Zalar dodaja, da gre za ocenjeno število pobitih Romov in da je morda žrtev za dva ali tri osebe več, glede na priimke, na podlagi katerih se sklepa na etnično pripadnost Romom. Domnevamo, da je še veliko drugih, ki niso navedeni ali so preživeli grozljivo obdobje holokavsta (Zalar, intervju, 19. 8. 2021).

Nedvomne žrtve nacističnega preganjanja so bile skupnosti v današnji severni Sloveniji, ki je leta 1941 postala del nemškega rajha. Romi in Sinti so bili med prvimi prebivalci Gorenjske in dela Koroške, ki so jih aprila 1941 aretirali in pripeljali v gestapovske zapore v Begunje

(Šinkovec 1995). Skenirane zaporniške knjige gestapovske kaznilnice, ki se je nahajala v graščini v Begunjah, so na voljo javnosti na spletu, originale pa hrani Gorenjski muzej. Prav tako je na spletu javnosti dostopen tudi prepis Begunjskih knjig v računalniški obliki, iskanje podatkov pa olajšuje tudi posebna računalniška tabela. V skeniranih in izpisanih Begunjskih knjigah je 107 oseb, etiketiranih za Cigane (Gorenjski muzej b. l.). Za nekatere vemo, da so bili odpeljani v Srbijo (Seger, intervju, 14. 10. 2021; Štrukelj 1980, 61; Toš 2013, 44).⁸ Aretirani s strani Kripa ali žandarmerije zaradi rasnih razlogov – dosledno so bili označeni za Cigane – so bili večinoma Sinti (DiRiccardi-Muzga 2011b) s priimki Rajhard, Reichard, Mueller, Ocepek, Petan, Roi ali Roj, Jungvirt, Seger, Taubman in Žagar. Nekateri raziskovalci doslej niso mogli ugotoviti, kaj se je zgodilo s temi ljudmi (Komac 2021). Na podlagi arhivskih dokumentov in intervjuja z Rudolfom Segerjem – Janezom je bilo ugotovljeno, da so se nekateri Sinti vrnili iz Srbije: 10. novembra 1944 se je 26 članov družine Rajhard želelo vrniti iz Srbije v Slovenijo (AS 1830, Prijavnica za vstop v OF Slovenije v Beogradu; Janko Spreizer 2009, 118).

Natančno število Romov iz okolice Novega mesta, ki so prišli iz Slovenije v Auschwitz s transportom 2. decembra 1943, je 77: 30 moških in dečkov ter 47 žensk in deklic (Kovač-Zupančič in Ksela-Jasna 1982, 564–566; Glaeser idr. 2013, 45–47; Horvat Muc, Acković in Đurić 2015, 32–33; Zalar 2015, 60; Hajdinjak 2020, 57; Hajdinjak, intervju, 19. 10. 2021). Vita Zalar pojasnjuje, da je bil še en Rom registriran v Auschwitzu, potem ko so ga ujeli v partizanih in premestili iz Begunj v Mauthausen ter slednjič v Auschwitz. Njegova usoda ni znana, ker podatek o njegovi smrti še ni bil najden (Zalar 2015, 60).

8 V izvirnih popisih interniranih in poslanih v Šentvid so bili označeni za Cigane, kasneje je dopisan še termin Romi, s katerim pa se intervjuvani sogovornik Rudi Seger – Janez ni strinjal. Sinti se namreč ne strinjajo z razsodbo Ustavnega sodišča, da se izraz Romi uporablja kot krovni termin, ki zajema tudi njihovo skupnost (Seger, intervju, 14. 10. 2021).

Na območju Ljubljanske pokrajine italijanske fašistične oblasti niso sistematično preganjale Romov. Kljub temu so policisti opozarjali, da bi morale oblasti razmisliti o njihovi internaciji (Toš 2013, 42): »[G]re za družbeno nevarne Cigane, ki so vsi slovanskega izvora in brez definiranega državlanskega statusa, za katere se predlaga internacija v koncentracijskem taborišču.« S telegramom iz Terama 23. julija 1942 je bilo zunanje ministrstvo obveščeno o internaciji večje skupine Romov z območja Ljubljane. Šlo je za 78 Romov in 17 družin (Toš 2013, 42; Podberšič 2014, 81; Studen 2015, 175). Ti Romi so bili nato poslani v koncentracijsko taborišče Tossicia v pokrajini Teramo, skupaj s svojimi otroki pa so veljali za »družbeno nevarne elemente«. Nekateri drugi Romi so bili zaprti v Gonarsu (Toš 2013, 36–37).

Raziskovalci INZ so identificirali 16 Romov, ki so umrli kot žrtve italijanskih okupacijskih enot: enega vojaka in 15 civilistov. Prva romska žrtev italijanskega fašističnega režima je bil Ingacij Hudorovac, ki je umrl v Škriljah, druga žrtev, Franc Colarič, je bil ubit kot partizan v Gubčevi brigadi in je umrl v Podgradu pod Gorjanci. V italijanskih koncentracijskih taboriščih je umrlo 14 Romov: Rab (11); Chiesanuova pri Palmanovi v Padovi (1), Palmanova (1) in Visco (1) (Zalar 2015, 46–48).

Baza INZ je nepopolna, saj ne vključuje velikega števila jugoslovanskih Romov (118 Romov), ki so bili zajeti v Ljubljani in nato internirani v taborišče Tossicio v pokrajini Teramo: tam je bilo rojenih devet romskih otrok (Spartac Capogreco 2011, 203–204 v Zalar 2015, 48).

Na madžarskem ozemlju so najmanj 27 Romov prepeljali v taborišča za prisilno delo (Komic 2021, 225), šest pa so jih ubili kot talce (Komic 2021, 225; Horvat Muc, Acković in Đurić 2015, 29–30). Število Romov iz Slovenije, ki so umrli v taborišču Jasenovac, ni znano (Kuzmič 2013). Studen pojasnjuje, da se skrbniki baze INZ zavedajo, da so Romi ena izmed slabše raziskanih kategorij v popisu žrtev 2. SV. Dodatna težava je, da so podatki pomanjkljivi, približni

ter da ni natančnih podatkov o nacionalnosti (Studen 2015, 180).

Z arhivsko raziskavo sem našla informacije iz obdobja fašizma ter nemške okupacije, kot v primeru 34-letne Milke Braidic, ki se je rodila v Materiji v Istri, v Jugoslaviji, kjer je živela in delala z možem. Pod nemško okupacijo ter ob povečani partizanski aktivnosti se je z možem in otroki preselila v Padovo. Kot vdova in pripadnica »rase, ki ima rada svobodo« se je po vojni želela naseliti v državo, ki lahko zagotovi najpreprostejše človekove pravice (Arolsen Archives, osebni dosje Milka Braidic).

Pripoznavanje genocida nad Romi in Sinti med 2. SV, priznavanje drugih krivic iz 2. SV in njihovo obeleževanje

27. januarja 2008 je portal Siol.net objavil, da je Republika Slovenija ta dan uradno razglasila za dan spomina na holokavst. Toš je poudaril, da je bil »holokavst vrhunec genocida, ki med 2. SV ni prizadel le Judov, temveč tudi Rome, Slované, politične nasprotnike, LGBTIQ+, vojne ujetnike, telesno šibke in duševno prizadete osebe« (Slovenska tiskovna agencija 2008). Simbolna konotacija je pomembna, saj so bili Romi navedeni takoj za Judi in niso bili izključeni iz spominskega dneva.

Eno prvih predavanj o genocidu nad Sinti za širšo slovensko javnost je bilo organizirano v okviru projekta Romano Čhon. V okviru meseca romske kulture, organiziranega v sodelovanju med Slovenskim etnografskim muzejem (SEM), Ljubljana, in Združenjem ustvarjalnih ljudi na področju kulture (ZULK), Maribor, je bil 8. april obeležen kot mednarodni dan Romov. Ta spominski dan se v Sloveniji sicer praznuje, a uradno ni priznan (Horvat Muc, intervju, 18. 10. 2021).⁹ SEM in ZULK sta organizirala predavanje Rinalda Diricchardija Reicharda Muzge o nacističnem genocidu nad Sinti in Romi, o deportacijah Sintov v Srbijo ter uporabi na strani partizanov (Slovenski etnografski muzej 2011).

⁹ Ta spominski dan je dobro poznan tudi v medijih: večina člankov omenja svetovni kongres v Londonu leta 1971 in izpostavlja, da je to dan, ko Romi praznujejo svojo kulturo.

Sogovorniki so v intervjujih izpostavili, da je vodilni akter spominjanja in ozaveščanja sčasoma postala Sinagoga Maribor. Edina specializirana javna ustanova za judovsko zgodovino in kulturo v Sloveniji je pozornost namenila tudi genocidu nad Romi, ko je Republika Slovenija postala polnopravna članica IHRA. Leta 2013 je Sinagoga Maribor gostila razstavo *Romi v gibanju*, ki je prebila led na področju obeleževanja romskega genocida. V Mariboru živi večja skupnost kosovskih Romov, zato se je sinagoga povezala z eno od osnovnih šol za prihodnje sodelovanje (Bedrač, intervju, 13. 10. 2021; Lemaic, intervju, 23. 12. 2021).¹⁰ V okviru Sinagoge Maribor so raziskovalci začeli preučevati tudi zgodovino romskega genocida, ozaveščati javnost in izobraževati o usodi Romov med 2. SV, potem ko so leta 2014 dobili projekt IHRA Noč, ko so violine obmolknile (Bedrač, intervju, 13. 10. 2021).

Tudi nekateri drugi člani slovenske nacionalne delegacije IHRA, akademiki in muzejski strokovnjaki se zavedajo pomena obeleževanja romskih žrtev. 7. aprila 2015 so v Muzeju novejših zgodovine Slovenije v okviru projekta Dostop do kulturne dediščine za ranljive skupine akademiki in romski aktivisti ter študenti organizirali spominski dogodek o porajmosu (Klopčič, intervju, 19. 10. 2021).

Koordinatorica v Sinagogi Maribor Marjetka Bedrač je pojasnila, da se 27. januarja poleg Judov in Romov s komemoracijami spominjajo tudi drugih žrtev nacizma. Evropski parlament je leta 2015 razglasil 2. avgust za evropski dan spomina na romski holokavst oz. dan spomina na romski genocid (International Holocaust Remembrance Alliance 2021), ki ga slovenska država še ni uradno priznala. V okviru projekta Kamnite solze potekajo tudi prizadevanja za priznanje 2. avgusta kot državnega spominskega dne, saj ga vlada še ni uradno razglasila. Projekt Kamnite solze je mednarodni projekt, ki se osredotoča na razvoj strategij ter zagotavljanje izobraževalnih in vsebinskih vsebin za spominske dneve v počastitev žrtev holokavsta ter porajmosa, hkrati pa promovira in spodbuja takšne dejavnosti v Sloveniji ter sosednjih državah (Berlič idr. 2016; Bedrač, intervju, 13. 10. 2021). Tudi Zveza Romov Slovenije je na Državni zbor naslovila predlog za razglasitev 2. avgusta kot spominskega dneva; njen predlog je bil podprt na zasedanju slovenske nacionalne delegacije IHRA (Klopčič, intervju, 19. 10. 2021).

Pomembno je tudi, da je (bil) genocid nad Romi vključen v spominske slovesnosti ob 27. januarju, mednarodnem dnevu spomina na žrtve holokavsta, ker naj bi šlo za pomemben premik v zavesti o dolžnosti države s podporo izobraževalnih, kulturnih in medijskih vsebin pri ohranjanju spomina na žrtve romskega genocida. Pri tem je bilo pomembno zlasti dvojje:

Prvič, spodbuditi je bilo treba pripravljenost za pogovor o genocidu nad Romi v širši javnosti večinskega naroda. Drugi korak pa je bil, da so bili Romi sami pripravljeni govoriti o tem. V uvodnem delu knjige *Porajmos*, ki so jo pripravili skupaj s sinagogo, je romski novinar Sandi Horvat zapisal, kako mu je babica po 50 letih spregovorila o romskem genocidu. (Klopčič, intervju, 19. 10. 2021)

Jožek Horvat Muc, romski aktivist in avtor, je kritično poročal o prizadevanjih Zveze Romov Slovenije in odzivu države (intervju, 18. 10. 2021):

In mi smo v prejšnjih letih na Nacionalnem programu za Rome predlagali, [...] da država na nek način priznava genocid nad Romi. Potem bi država finančno in politično podprla naše dejavnosti. Zdaj pa recimo, da zdaj te dejavnosti, povezane s spominom na genocid, nekako pokrivamo samo prek razpisov. To pomeni, da prijavimo projekt na Ministrstvo za kulturo, ki mora imeti neko kulturno vsebino, seveda pa gre za zelo majhna sredstva. Poleg tega ne moreš tega narediti kot [...] državno obeleževanje na neki visoki

¹⁰ Marko Lemaic (intervju, 23. 12. 2021) je pojasnil, da je samo ena organizacija v Mariboru (EPEKA) v okviru projekta Večnamenski romski center (VNRC) izvajala vsebine o porajmosu. Anonimna sogovornica (intervju, 13. 10. 2021) iz nevladne organizacije EPEKA je temu pritrdila ter dodala, da so udeležencem tematike o nacističnem genocidu tuje in oddaljene ter da jih osebneje zadeva etnično čiščenje na Kosovu.

ravni. [...] Ampak število Romov v Sloveniji, ki so bili v številnih taboriščih, je res videti visoko. Čeprav pravijo, aha, to ni to ... Ker zgodovinarji tega niso hoteli priznati. Poleg tega smo predlagali, da bi to morala biti tudi skrb države, da bi poskrbela, da bi se ta obeležja lahko izvedla po nekem strokovnem, večjem vplivnem projektu, ki bi vplival tudi na sodelovanje šol, institucij, novinarjev itd.

Omenjenih je bilo več spominskih krajev in lokacij obeleževanja romskega genocida. V Begunjah, ob Muzeju talcev, kjer so bili med nacistično okupacijo tudi zapori, je zdaj poleg tega muzeja psihiatrična bolnišnica. Tu so leta 2008 odkrili spomenik žrtvam nacističnega genocida nad Sinti. Lokalni mediji so odprtje opisali kot korak naprej pri priznavanju skupnosti Sintov. Sinti so si dolga leta prizadevali, da bi se spomnili na življenja, ki so jih njihovi rojaki izgubili v vojni. Rudolf Seger – Janez, predsednik gorenjskega društva Sinti, je poročal, da se je predsednik Slovenske nacionalne stranke Zmago Jelinčič nepričakovano odzval njihovi pobudi in sponzoriral postavitve prvega spomenika Sintom v Sloveniji. Za Segerja je 18. september od leta 2008 dalje veljal za spominski dan Sintov, vendar se redko zberejo na komemoracijah (Seger, intervju, 14. 10. 2021). Sicer pa so dobro integrirani Sinti na Gorenjskem za večinsko prebivalstvo praktično nevidni, njihova zgodovina pa javnosti ni bila znana. Med 2. SV naj bi etnična skupnost slovenskih Sintov štela približno 150 domačinov in še 300 potujočih Sintov, ki so bili razpršeni med Avstrijo in Slovenijo. Nacisti so jih vseh 300 pobili, ostale pa so deportirali v koncentracijska taborišča ali v Srbijo. Številni so se pridružili partizanom. Janez Stanovnik, takratni predsednik Združenja borcev narodnoosvobodilnega boja, se je prav tako spomnil sodelovanja Sintov v narodnoosvobodilnem boju. Na odkritju spomenika je Zmago Jelinčič poudaril, da so bili Sinti sestavni del slovenskega naroda, saj so bili na strani protifašističnega boja (Seger, intervju, 14. 10. 2021).

Tudi postavitve spomenikov oz. spominskih plošč razkriva ideologijo predstavnikov večinskega naroda. Jožek Horvat Muc (intervju, 18. 10. 2021) je poročal o tem, kako je bilo izbrano mesto za spominsko ploščo:

Romi nismo iskali zgodovinskega kraja, kjer so se zgodili zločini, ampak so iskali primerno lokacijo [...]. Bili so predlogi, da bi spomenik postavili v enem od romskih naselij. Nato je bila izbrana Murska Sobota kot središče Pomurja. Spominska plošča na steni ekonomske šole je posvečena romskim žrtvam iz celotne slovenske države.

Povedal je še, da v Turnišču na pokopališču, kjer so madžarski okupatorji pobili Rome kot talce, stoji spominsko obeležje (Horvat Muc, intervju, 18. 10. 2021; prim tudi Toš 2013, 42).

Dva člana slovenske nacionalne delegacije v IHRA sta dejavna pri vzpostavitvi spotikavcev, udejanjanja umetniškega evropskega projekta Gunterja Demniga, ki spominja na žrtve nacionalsocializma in obeležuje tudi Rome ter Sintte. Prizadevanja za postavitve spotikavcev, z medenino prevlečenih granitnih koc, na katerih so obeležena imena žrtev holokavsta, v spomin slovenskim Romom so žal neuspešna. Od leta 2015 Boris Hajdinjak nagovarja Dolenjski muzej v Novem mestu in kustosom ponuja predavanje o genocidu nad Romi v upanju, da bo preko širše javnosti našel morebitne priče in dodatne vire za svoje zgodovinske raziskave, saj so iz okolice Novega mesta prepeljali v Auschwitz večjo skupino Romov. Odgovorili so, da tema še vedno ni primerna za javno predstavitev. Z Robertom Waltlom, ustanoviteljem Judovskega kulturnega centra Slovenije, je napisal pismo županu Novega mesta. Hotel je doseči, da bi postavili spomenik – Prag spotikanja, ki bi obravnaval spomin na genocid nad Romi, ki so jih odpeljali v Auschwitz. Ker so spotikavci postavljeni na zadnjem znanem uradnem naslovu žrtev, se je pojavil problem lokacije. Romi v tistem času v tem kraju namreč niso imeli stalnih naslovov. Pobudniki in Demnig so našli možno rešitev ter predlagali, da bi se spomenik postavil na domnevni

kraj, od koder so bili Romi deportirani. Medtem ko je Hajdinjak predlagal železniško postajo ali nekdanje zapore v mestu, je župan odločil, da bi bilo najprimernejše mesto v romskem naselju v Žabjaku, kjer sta država in občina zgradili nov romski center. Ker je namen spotikavcev spomniti večinsko prebivalstvo na genocid nad Romi med 2. SV in tako preprečiti ponavljajoča se grozodejstva, je lokacija v marginaliziranem romskem getu manj primerna. Tako je zamisel za nekaj časa odložena (Hajdinjak, intervju, 19. 10. 2021).¹¹

Množični zločini, ki so jih zagrešili partizani: izkrivljanje in zanikanje genocida nad Romi

Genocid nad Romi med 2. SV je v Sloveniji marginalizirano področje zgodovinskih raziskav in posledično predmet izkrivljanja ter političnih manipulacij. Sogovorniki so v intervjujih poudarjali pozabo in molk o romskem holokavstu/romskem genocidu ter slabo poznavanje problematike. Vojko Kunaver (korespondenca, 20. 10. 2021) je pojasnil, da so »to še vedno neznana dejstva, ker se s tem vprašanjem ni veliko ukvarjalo«. ¹² Poleg tega je Vera Klopčič v intervjuju poudarila napačno razumevanje nasilja in uničenja Romov kot ljudstva, kar je interpretirala kot vidik zanikanja. Ena od oblik zanikanja romskega genocida je izkrivljanje razloga za nacistično preganjanje in zoženje na asocialnost, ki pa je vendarle usoden stereotip, utemeljen na napačni domnevi o biološkem prenašanju tega pripi-

sanega vedenja. Poleg tega dolgo ni bilo prepoznano, da je bil genocid utemeljen na nürnberških rasnih zakonih, ki so bili »zakonita podlaga« za genocid (Klopčič, intervju, 19. oktober 2021).

Izbris in pozaba sta bila ugotovljena v primeru, ko je množični partizanski poboj romskih civilistov predstavljal »neizbrisljiv madež« na narodnoosvobodilni vojni. Več zgodovinarjev, ki so v času socializma objavljali dela o partizanskih pobojih (Polič 1975; Ferenc 1987), je menilo, da ni dobro odpirati starih ran. Morda je bil to eden od razlogov, da so teme o genocidu nad Romi vse do danes ostale premalo raziskane. Vita Zalar je pojasnila, da proces ustvarjanja stereotipne podobe »Ciganov« kot italijanskih vohunov med slovenskimi partizani še ni bil raziskan ali rekonstruiran. Med raziskovanjem za diplomsko nalogo ji ni uspelo najti dokumentov, ki bi potrdili kolektivno označevanje Romov kot vohunov in narodnih izdajalcev (Zalar, intervju, 19. 8. 2021).

Nasilje partizanov nad Romi so zgodovinarji doslej izrecno priznavali kot vojni zločin in ne kot genocid, saj doslej ni znano, da bi partizanska oblast kdaj koli zaukazala sistematične poboje Romov na podlagi rasnih zakonov in doktrin. Na delu je bil očiten antriromizem/anticiganizem, ki je temeljil na stereotipih o sumljivih in zaupanja nevrednih Romih.

V Sloveniji so poboje Romov zagrešili tudi fašistični madžarski okupatorji. Zasedimo zanikanja, da so bili Romi, ki jih je ubila madžarska žandarmerija v Turnišču, talci, in opredeljevanja, da je šlo za dezterstvo (Komac 2021, 226–227): »6 Ciganov pa so Madžari ustrelili kot talce 27. 2. 1945 v Turnišču. To je mogoče razbrati iz podatkov, objavljenih v publikaciji Zveze Romov Slovenije z naslovom *Porajmos* (Horvat Muc, Ac-ković in Đurić 2015). Navedba, da so bili ustreljeni kot talci, ne drži. Ustreljeni so bili kot vojaški obvezniki, ki so se izmikali vojaški službi.« Vita Zalar (2015, 53) je pojasnila, da so madžarski vojaki 27. 2. 1945 ustrelili »vsaj šest romskih talcev«, ki so bili na INZ evidentirani v interni bazi podatkov Smrtne žrtve: »Dva od njih sta bila civilista, trije pa dezterterji iz delovnega

¹¹ Medtem ko se v Sloveniji lokalne oblasti v Novem mestu očitno ne želijo odzvati na pobude za ohranjanje spomina na genocid nad Romi s postavljanjem spominskih obeležij, so spominske kamne postavili na Hrvaškem in v Italiji. Na Hrvaškem so v Zagrebu na Trgu 5. maja postavili prvi spominski prag 69 Romom, deportiranim v ustaško taborišče Jasenovac dne 28. maja 1942, iz družin Nikolić, Lakatoš, Štefanović, Maleković, Kovačević in Šajnović. Njihova usoda je neznana. Prav tako so v Trstu na Trgu svobode 18. januarja 2023 postavili spotikavec v spomin Romanu Heldu. Gre za prvi spotikavec, postavljen v Italiji, posvečen deportiranim Romom/Sintom. (Zebić 2021; Museo dela communita ebraica di Trieste 2023).

¹² Vojko Kunaver je zaposlen na Zavodu za šolstvo in deluje kot koordinator Predmetne skupine za zgodovino in Področne skupine za družboslovje, umetnost in humanistiko. Je tudi član slovenske nacionalne delegacije pri IHRA.

bataljona madžarske vojske. V Turnišču je danes postavljen spomenik Adolfu in Jožefu Baranji, ustreljenima talcema 'romskega porekla'.«

Sklep: spodbujanje raziskovanja in izobraževanja ter krepitev kulture spominjanja o genocidu nad Romi in Sinti v Sloveniji

Razpad Socialistične federativne republike Jugoslavije je nedvomno prispeval k pozabi delcev zgodovin iz povojnega dogajanja po letu 1945. Preživeli iz taborišča Jasenovac so v povojnih letih zbirali pričevanja interniranih. Jugoslovanska inteligenca je pogosto omenjala Rome, odpeljane v Jasenovac, Auschwitz in druga taborišča. V Jugoslaviji je Jasenovac predstavljal prioriteto kot prizorišče masovnih grozodejstev ter pobijanja in še danes pripadniki Romov iz Slovenije ter številni drugi komemorirajo žrtve iz tega taborišča (Horvat Muc, intervju, 18. 10. 2021). Romi so bili v povojni Jugoslaviji nedvomno prikazani kot skupina, nad katero so bili izvedeni nacistični zločini, saj je že v času partizanskega gibanja država Jugoslavija začela zbirati fragmentirane dokaze o nacističnih zločinih. Posebej ustanovljena državna komisija je sestavila podroben seznam zločinov okupatorjev, z namenom, da bodo predstavljeni zločini okupacijskih režimov in ne posamezne individualne žrtve. Jugoslovanski Romi so bili pripoznani kot verodostojne priče, ki bi lahko pričale na sodnih procesih proti nekdanjim uslužbencem NDH. Najzgovornejši primer takšnih prizadevanj je dokumentarni film, posnet leta 1945, kjer imajo »Romi« prominentni položaj: eksplicitno so omenjeni kot skupina in ustna pričevanja so podkrepjena s filmskimi posnetki iz taborišča (Zalar, intervju, 19. 8. 2021).¹³

13 Za Slovenijo lahko rečemo, da razpolagamo z izjemno redkimi romskimi pričevanji. Redko izjemo predstavljajo objavljena pričevanja v knjigi *Porajmos*, ki so jo napisali Horvat Muc, Acković in Đurić (2015). Poleg tega je za prekmurske Rome eno samo pričevanje tudi zapisano (Horvat 2015, 13–18). Žal projekt zbiranja ustnih zgodovin Paula Polanskega, naslovljen *One Blood One Flame*, iz leta 2007 na območju Slovenije ni bil izveden, ker raziskovalna ekipa ni dobila vizuma.

Nedvomno je za nacionalno zgodovino pomembno raziskovati dogajanje v času 2. SV in njene posledice za romske skupnosti. Na tem področju slovenska historiografija zamuja najmanj petdeset let. Vse do danes namreč ni bila objavljena temeljna zgodovinska raziskava o Romih in Sintih v Sloveniji, ki bi slonela na sistematični in poglobljeni raziskavi arhivskih virov do današnjega časa. Prav tako ni bil opravljen sistematičen pregled zgodovinskih raziskav s področja genocida nad Romi, ki so bile doslej objavljene, čeprav gre za polje vednosti, ki je vsaj od konca 90. let 20. stoletja skoraj povsod drugod, razen na ozemlju bivše SFRJ, doživelo velik preboj v zgodovinopisju. Prav tako nas na Slovenskem čaka pomembna naloga zbrati ustna pričevanja o tem obdobju, čeprav smo izgubili preživele in večino njihovih potomcev, ki bi o tematiki morda lahko spregovorili v sedanjem času. Pomembno je zbiranje pričevanj tako med romskim in sintskim kakor tudi med večinskim prebivalstvom. Prav tako bi arhivarji morali popisati arhivske inventarje, kar je velik in dolgotrajen izziv.

Mednarodna raziskava, pri kateri sem sodelovala, je bila izvajana po obdobju pandemije covid-19, vendar se je delno posvečala tudi vprašanju antiromizma/anticiganizma med novo koronaboleznijo. Zagovornik načela enakosti, ki je sodeloval v naši raziskavi, mi je odpisal, da je vladi Republike Slovenije predlagal, naj ugotovi izzive romske skupnosti med pandemijo; Ministrstvu za izobraževanje in šolstvo je priporočil zagotovitev tehničnih pogojev za šolanje na daljavo vseh otrok, opozoril je, da so ob morebitnem ponovnem zapiranju šol posebej težavne posledice za ranljive skupine in da obstaja možnost poglobljanja izobraževalne vrzeli za romske otroke. Priporočil je, naj ob t. i. protikoronskih ukrepih Rome informirajo v romskem jeziku ter naj zagotovijo brezplačne zaščitno opremo in obroke. Posebej je izpostavil, da naj se v osnutek nacionalnega programa ukrepov za Rome 2021–2030 umesti ukrepe, ki bi »premostili razkorak« med večinskim in romskim prebivalstvom, saj se je zaradi pandemije izključenost Romov še povečala. Med drugim

je izpostavil, da je leta 2019 obravnaval tudi primer sovražnega govora na spletu. Ob dnevu spomina na genocid nad Romi, 2. avgusta 2019, je na strani Pomurec.com prepoznal dva diskriminatorna komentarja in pri upravitelju strani na podlagi zakonodaje zahteval odstranitev objav. Ker upravitelj ni ukrepal, je proti njemu sprožil zakoniti postopek na način, ki ga določa Zakon o varstvu pred diskriminacijo (ZVarD), saj naj bi komentarji pozivali k diskriminaciji in s tem spodbujali sovraštvo ter nestrpnost do Romov (Zagovornik načela enakosti, pisna korespondenca, 15. december 2021).¹⁴

Čeprav je večina sogovornikov menila, da se nasilje nad Romi v času pandemije covida-19 ni stopnjevalo, so sogovorniki izpostavili, da so bili Romi med pandemijo pozabljeni in da so jih obiskovale le nevladne organizacije ter ozaveščale o preventivi, medtem ko vladnih predstavnikov na teren ni bilo (Horvat Muc, intervju, 18. 10. 2021). Zasedili smo številne antiromistične/anticiganistične komentarje, ki so ponovno izhajali iz stereotipov o tatovih, kriminalcih, nesocializiranih (varianeta ideologije o »asocialnosti«), s posploševanjem le-teh na vse Rome.

Sogovorniki so izpostavili potrebo po raziskovanju zgodovine Romov od časa habsburškega imperija do današnje države Slovenije, s strani profesionalnih zgodovinarjev, ki bi morali v prihodnjih letih zmanjšati razkorak med vednostmi o romskih skupnostih v Sloveniji in tistimi v drugih evropskih državah. Izpostavili so vključevanje zgodovine porajmosa v šolske kurikule za celotno populacijo in večji poudarek na poznavanju romskega genocida med 2. SV. Poudarili so velik pomen ekskurzij tako učencev kot tudi učiteljev na kraje spomina (v taborišča oz. v muzeje, npr. v Muzej talcev v Begunjah): obisk Auschwitzta, ki je bil za člane Romskega akademskega kluba enkraten dogodek, bi morali organizirati pogostejše (Brizani, intervju, 21. 10. 2021).

Sogovorniki so poudarili, da bi morala biti obstoječa zakonodaja za sankcioniranje proti-

romske diskriminacije in anticiganizma temeljiteje implementirana. Romski aktivisti in drugi sogovorniki so se zavzeli za uradno priznavanje 2. avgusta kot spominskega dneva, pri katerem bi s komemoracijami sodelovala tudi vlada Republike Slovenije, tako da to spominjanje na ta dan ne bi bilo obeleženo le na lokalnih ravneh. Poseben izziv, povezan s tem, je tudi preseganje razdeljenosti v romskih in sintskih skupnostih, h kateri prispevajo tudi razlike v statusih med t.i. avtohtono in neavtohtono skupnostjo Romov.

Seznam intervjuvancev

Anonimni državljani, 2021. Intervju je bil izveden 23. decembra.

Anonimna državljanka, 2021. Sodelavka nevladne organizacije EKEPA Maribor. Intervju je bil izveden 13. oktobra.

Bedrač, Marjetka, 2021. Koordinatorica programov v Centru judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor; članica slovenske nacionalne delegacije Mednarodne zveze za spomin na holokavst. Intervju je bil izveden 13. oktobra.

Brizani, Enisa, 2021. Predstavnica romske nevladne organizacije Romski akademski klub; novinarka in urednica oddaje *Naše poti – Amaro droma* na Radioteleviziji Slovenija. Intervju je bil izveden 21. oktobra.

Hajdinjak, Boris, 2021. Direktor Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor; nekdanji profesor zgodovine na gimnaziji; član slovenske nacionalne delegacije Mednarodne zveze za spomin na holokavst. Intervju je bil izveden 19. oktobra.

Horvat Muc, Jožek, 2021. Predstavnik Zveze Romov Slovenije in nevladne organizacije Romani union Murska Sobota. Intervju je bil izveden 18. oktobra.

Klopčič, Vera, 2021. Članica Slovenske nacionalne delegacije Mednarodne zveze za spomin na holokavst; nekdanja zaposlena na Inštitutu za narodnostna vprašanja kot

¹⁴ Celoten povzetek primera je dostopen na povezavi Zagovornik načela enakosti (2019).

znanstvena svetnica. Intervju je bil izveden 19. oktobra.

Lemaić, Marko. 2021. Uslužbenec Direktorata za socialne zadeve pri Ministrstvu za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti. Intervju je bil izveden 23. decembra.

Seger, Rudolf (Rudi) – Janez. 2021. Predsednik sintske nevladne organizacije organizacije. Intervju je bil izveden 14. oktobra.

Studen, Andrej, 2021. Redni profesor, znanstveni svetnik, specialist za socialno zgodovino 18. in 19. stoletja na Inštitutu za novejšo zgodovino. Intervju je bil izveden 31. avgusta.

Zalar, Vita, 2021. Mlada raziskovalka in doktorandka na Znanstvoraziskovalnem centru Slovenske akademije znanosti in umetnost, Inštitutu za kulturno zgodovino, specialistka za zgodovino Romov. Intervju je bil izveden 19. avgusta.

Arhivski viri

AS: Arhiv Republike Slovenije. AS 1830, Prijavnica za vstop v OF Slovenije v Beogradu.

Aarolsen Archives. B. D. 3 Registrations and Files of Displaced Persons, Children and Missing Persons / 3.2 Relief Programs of Various Organizations / 3.2.1 IRO "Care and Maintenance" Program / Personal file of Braidic Milka, born in MATERIJA ISTRIA and of further persons. Reference Code: 03020102 006.019.

Viri in literatura

About, I., in A. Abakunova. 2016. *The Genocide and Persecution of Roma and Sinti: Bibliography and Historiographical Review*. Dunaj: International Holocaust Remembrance Alliance.

Berlič, M., L. Matjašič, M. Bedrač, G. Angleitner, T. Lazar, B. Ritonja, T. Skale idr. 2016. *Kamnite solze: spominjanje in učenje o holokavstu in genocidu nad*

Romi. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga.

»Ciganje, ki so kradnoli konje, pod ključom.« 1938. *Novine Slovenske krajine*, 28. avgust.

»Ciganska zalega.« 1938. *Slovenski narod*, 17. avgust.

Council of Europe. B. I. »Chronology of the Roma Holocaust.« <https://www.coe.int/en/web/roma-genocide/chronology-of-the-roma-genocide>.

David, L. 2020. *The Past Can't Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights*. Cambridge: Cambridge University Press.

DiRicchardi-Muzga, R. 2011a. *Kraintike Sinti estraiharia*. Ljubljana: Zveza romskih skupnosti Umbrella - Dežnik, Anglunipe - RIC.

DiRicchardi-Muzga, R. 2011b. *Tudi bog je umaknil svoj pogled od Ciganov, Romov: Naci holokausta; Berša bibahtalipe Romenghere*. Ljubljana: Društvo Romski informacijski center Slovenije Anglunipe.

Facing History and Ourselves. 2016. »Raphael Lemkin and the Genocide Convention.« Facing History and Ourselves, 2. avgust. <https://www.facinghistory.org/resource-library/raphael-lemkin-genocide-convention>.

Ferenc, T. 1987. *Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945*. 1, *Država v državi*. Ljubljana: Borec.

Fings, K. B. I. »Voices of Victims: Genocide, Holocaust, Porajmos, Samudaripen.« RomArchive. <https://www.romarchive.eu/en/voices-of-the-victims/genocide-holocaust-porajmos-samudaripen/>.

Fings, K., H. Heuß in F. Sparing, ur. 1999. *From 'Race Science' to the Camps: The Gypsies during the Second World War 1*. Pariz: Centre de recherches tsiganes.

Fremont, R. 1938. »Svet o razvalinah.« *Slovenski narod*, 27. januar.

Gorenjski muzej. B. I. »Begunjske knjige na spletu.« <https://www.gorenjski-muzej.si/begunjske-knjige-na-spletu/>.

- »Giftmord aus Eifersucht.« 1938. *Marburger Zeitung*, 23. julij.
- Glaeser, U., A. Kury, V. Klopčič in M. Toš. 2013. *Romi v gibanju = Roma on the Move*. Prevedla M. Toš idr. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga.
- Hajdinjak, B. 2020. »Tu se je smrt utrudila do smrti ...«: slovenske žrtve Auschwitza. Katalog razstave. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga.
- Hancock, I. 2006. »On the Interpretation of a Word: Porrajmos as Holocaust.« https://radoc.net/radoc.php?doc=art_e_holocaust_interpretation&lang=en&articles=true.
- Horvat, S. 2015. »Zgodba Gizele Horvat.« V *Porajmos: zamolčani genocid nad Romi*, uredili V. Klopčič in M. Bedrač, 13–18. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga.
- Horvat Muc, J., D. Acković in R. Đurić. 2015. *Porajmos*. Murska Sobota: Romani union.
- »In einem Dorfe bei Budapest.« 1938. *Marburger Zeitung*, 20. januar.
- International Holocaust Remembrance Alliance. 2021. »Roma Genocide Remembrance Day 2021.« 30. julij. <https://holocaustremembrance.com/news/roma-genocide-remembrance-day-2021>.
- International Holocaust Remembrance Alliance. B. l. »Genocide of the Roma: Overview of International Organizations Working on Historical and Contemporary Issues Connected to the Genocide of the Roma.« <https://holocaustremembrance.com/resources/roma-genocide-international-organizations>.
- »Iz policijske kronike.« 1938. *Slovenski narod*, 4. februar.
- Janko Spreizer, A. 2002. *Vedel sem, da sem Cigan - rodil sem se kot Rom: znanstveni razizem v raziskovanju Romov*. Ljubljana: Institutum Studiorum Humanitatis – Fakulteta za podiplomski humanistični študij.
- Janko Spreizer, A. 2009. »Le rôle de la romologie dans la production de la mémoire collective des Roms.« V *Histoire de l'oubli en contextes postsocialiste et postcolonial = Zgodovina pozabe v postsocialističnem in postkolonialističnem kontekstu*, uredil Patrick Vauday, P. Zupanc, R. Močnik in D. B. Rotar, 115–131. Koper: Université de Primorska, Centre de recherches scientifiques, Maison d'édition Annales, and Société d'histoire de Primorska Sud.
- Joskowicz, A. 2023. *Rain of Ash: Roma, Jews, and the Holocaust*. Princeton, CA: Princeton University Press.
- »Ka pravite?« 1939. *Novine Slovenske krajine*, 16. april.
- Kenrick, D., ur. 1999. *In the Shadow of the Swastika. 2, The Gypsies during the Second World War*. Pariz: Centre de recherches tsiganes.
- Kenrick, D., ur. 2006. *The Gypsies during the Second World War. 3, The Final Chapter*. Pariz: Centre de recherches tsiganes.
- Klopčič, V., in M. Bedrač, ur. 2015. *Porajmos: zamolčani genocid nad Romi = Porrajmos: the withheld genocide of the Roma*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga.
- Komac, M. 2021. »Pobijanje Ciganov med drugo svetovno vojno v Sloveniji.« *Zgodovinski časopis* 75 (1–2): 216–239.
- Kovač-Zupančič, M., in L. Ksela-Jasna. 1982. *Auschwitz – Birkenau = (Oswiecim – Brzezinka)*. Maribor: Obzorja.
- »Kruto maščevanje.« 1938. *Slovenec*, 23. februar.
- Kuzmič, F. 2013. »Holokavst in prekmurski Romi.« V *Slovenski Judje: zgodovina in holokavst II*, uredila N. Lešnik in M. Toš, 74–80. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga.
- Lewy, G. 2000. *The Nazi Persecution of the Gypsies*. New York: Oxford University Press.
- Ogrin, F. 1936. »Beračenje, potepanje in ciganstvo v socialni in pravni obleki.«

- Samouprava, glasilo županske zveze v Ljubljani* 4 (8–9): 93–97.
- Museo dela communita ebraica di Trieste. 2023. »Stumbling Stones 2023.« Museo dela communita ebraica di Trieste, 18. januar. <https://www.museoebraicotrieste.it/en/2023/01/11/stumbling-stones-2023/>.
- Podberšič, R. 2014. »Žrtve revolucije med Romi na Slovenskem.« V *Revolucionarno nasilje, sodni procesi in kultura spominjanja: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta*, uredila M. Čoh Kladnik, 78–94. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo.
- Polič, R. 1975. *Belokranjski odred*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Slovenska tiskovna agencija. 2008. »27. januar - Mednarodni dan spomina na žrtve holokavsta.« Siol.net, 26. januar. <https://siol.net/novice/slovenija/27-januar-mednarodni-dan-spomina-na-zrtve-holokavsta-33567>.
- Slovenski etnografski muzej. 2011. »Mag. Rinaldo Diricchari Muzga: Slovenski Sinti, predavanje.« 7. april. <https://www.etno-muzej.si/en/node/2691>.
- Stariha, G. 2007. »"Z nobenim delom se ne pečajo, le z lažnivo beračijo!": odgon kot institucija odvrčanja nezaželenih.« *Zgodovina za vse* 14 (1): 37–76.
- Stauber, R., in R. Vago. 2007. »Introduction.« V *The Roma: A Minority in Europe; Historical, Political and Social Perspectives*, uredila R. Stauber in R. Vago, xii–xix. Budimpešta: Central European University Press.
- Studen, A. 2015. *Neprilagojeni in nevarni: podoba in status ciganov v preteklosti*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Šiftar, V. 1970. *Cigani: minulosť v sedanjosti*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- Šinkovec, S. 1995. *Begunje: nemška okupacija 1941–1945*. Kranj: Pokrajinski odbor OF za Gorenjsko.
- Štrukelj, P. 1980. *Romi na Slovenskem*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Tominšek Čehulić, T. 2010. »Druga svetovna vojna in njene posledice za Belokranjce (1941–1945).« *Kronika* 58 (3): 859–874.
- Tominšek Čehulić, T., M. Šorn, M. Rendla in D. Dobaja. 2021. *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Toš, M. 2013. »Genocid nad Romi: pozabljeni holokavst.« V U. Glaeser, A. Kury, V. Klopčič in M. Toš, *Romi v gibanju = Roma on the Move*, 38–50. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga.
- United States Holocaust Memorial Museum. 2021. »Series: Roma (Gypsies).« *Holocaust Encyclopedia*. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/series/roma-gypsies?parent=en%2F4500>.
- »Vino, čardaš in ciganska muzika.« 1938. *Slovenski narod*, 4. februar.
- Vodopivec, P. 1998. »Trideseta leta.« V *Slovenska trideseta leta: simpozij 1995*, uredila P. Vodopivec in J. Mahnič, 7–17. Ljubljana: Slovenska matica.
- Vojak, D. 2020. »Roma Resistance in Srbija, Slovenija, Bosnia and Herzegovina, Montenegro and Macedonia during World War II.« V *Re-Thinking Roma Resistance throughout History: Recounting Stories of Strength and Bravery*, uredili A. Mirga-Kruszelnicka in J. Dunajeva, 45–67. Budimpešta: European Roma Institute for Arts and Culture.
- Weiss-Wendt, A., ur. 2013. *The Nazi Genocide of the Roma: Reassessment and Commemoration*. New York: Berghahn.
- Wikipedia. B. l. »Hans Gross.« https://en.wikipedia.org/wiki/Hans_Gross.
- Zagovornik načela enakosti. 2019. »Pozivanje k diskriminaciji na spletnem portalu.« 3. december. <https://www.zagovornik.si/pozivanje-k-diskriminaciji-na-spletnem-portal/>.

- Zalar, V. 2015. »Romi in Sinti na Slovenskem med drugo svetovno vojno.« Diplomsko delo, Univerza v Ljubljani.
- Zebić, E. 2021. »U Zagrebu prvi 'prag spoticanja' za Rome žrtve ustaškog režima.« Radijo Svobodna Evropa, 5. november. <https://www.slobodnaevropa.org/a/zagreb-prag-spoticanja-romi-ustaski-rezim-ndh/31547694.html>.
- »Zigeuner-Ansiedlung in Abessinien?« 1938. *Marburger Zeitung*, 15. julij.
- Zimmermann, M. 1996. *Rassenutopie und Genozid: die nationalsozialistische »Lösung der Zigeunerfrage«*. Hamburg: Christians.
- Zimmermann, M., ur. 2007. *Zwischen Erziehung und Vernichtung. Zigeunerpolitik und Zigeunerforschung im Europa des 20. Jahrhunderts*. Stuttgart: Franz Steiner.

Povzetek

Članek pojasnjuje dolgotrajno pot k priznavanju genocida nad Romi v Evropi, od povojne Lemkinove opredelitve pojma genocid do izhodišč za raziskovanje in ohranjanje spomina na holokavst. Po Lei David sestavek oriše pojem »moralno spominjanje«, ki je utemeljen na normativnih nazorih človekovih pravic in izhaja iz »soočanja s preteklostjo«, »dolžnosti spominjati se« in uresničevanja načela »pravica za žrtve«. Pri historiografski analizi vzorcev preganjanja Romov v Evropi pod nacistično prevlado se danes uporablja pravni okvir Združenih narodov. Na podlagi Konvencije o preprečevanju in kaznovanju genocida, ki je bila sprejeta leta 1948 pri Združenih narodih, ter na podlagi pravnih praks, ki ugotavljajo kriminalni namen, danes nedvomno velja, da je šlo med drugo svetovno vojno za genocid nad Romi. Za razliko od judovskega holokavsta romski genocid opredeljuje dolgoletni molk o preganjanju, zapiranju in uničevanju romskih skupnosti, zato nekateri govorijo o zamolčanem holokavstu. Po razgrnitvi terminologije za poimenovanje tega strahotnega zgodovinskega obdobja, ki ga v romskih skupnostih označujejo pojmi *porajmos*, *samudaripen* pa tudi *kali traš*, *berša bibabtale* in *holokosto/holokausto*, članek pojasnjuje razloge za zapostavljenost tovrstnega preučevanja. Prinaša kratek pregled temeljne literature s področja raziskovanja genocida nad Romi.

V nadaljevanju besedilo predstavlja metodologijo projekta Boj proti izkrivljanju genocida nad Romi v jugovzhodni Evropi - ključni element za razvoj strategij proti rasizmu ter protidiskriminacijskih politik in praks in ugotovitve študije primera Slovenije o obravnavanju, komemoriranju, izkrivljanju ter zanikanju genocida nad Romi. V kratkem zgodovinskem orisu preganjanja Romov in Sintov na ozemlju današnje Slovenije pred in med drugo svetovno vojno so ob nacističnem genocidu nad Romi v Sloveniji omenjeni tudi množični partizanski poboji Romov, ki se jih v nedavnih reprezentacijah preteklosti zmotno enači z genocidom nad Romi. Posebna pozornost je posvečena analizi tiska pred drugo svetovno vojno ter analizi intervjujev z izbranimi sogovorniki o raziskovanju, izobraževanju in komemoriranju ter kulturi spominjanja po letu 2010. Besedilo prinaša tudi analizo diskurza o izkrivljanju in priporočila za prihodnje raziskovanje genocida nad Romi ter Sinti med drugo svetovno vojno, ki se premešča s perspektive žrtve k aktivnemu odporniškemu gibanju in k razvijanju pristopov za ohranjanje spomina na genocid nad Romi v širši javnosti.

Summary

The article explains the long journey towards the recognition of the genocide of the Roma in Europe, from Lemkin's post-war definition of genocide to the foundations for Holocaust research and commemoration. Following Lea David, the paper outlines the notion of 'moral remembrance', grounded in normative human rights perspectives and rooted in the premises of 'facing the past', the 'duty to remember' and the realisation of the principle of 'justice for the victims'. The historiographical analysis of the patterns of persecution of the Roma in Nazi-dominated Europe is today informed by the legal framework of the United Nations. Based on the 1948 United Nations Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide and legal practices that establish criminal intent, it is now clearly accepted that genocide was committed against the Roma during the Second World War. Unlike the Jewish Holocaust, the Roma genocide is defined by the long silence on the persecution, imprisonment and destruction of Roma communities, which is why some speak of a unspoken Holocaust. After explaining the terminology that describes this terrible historical period and

which is referred to in Roma communities by the terms 'Porajmos' and 'Samudaripen', as well as 'kali traš', 'berša bibahtale', and 'Holokosto/Holocausto', this article provides a brief overview of the core literature on the Roma genocide and explains the reasons for the neglect of its study. The text presents the methodology of the project 'Combating the Distortion of the Roma Genocide in South-Eastern Europe - a Key Element for the Development of Anti-Racism Strategies and Anti-Discrimination Policies and Practices', and the findings of a case study of Slovenia on the approach to history, commemoration, distortion, and denial of the Roma genocide. In a brief historical outline of the persecution of Roma and Sinti on the territory of present-day Slovenia before and during the Second World War, the Nazi genocide of the Roma in Slovenia is mentioned. The massive partisan killings of Roma are described, which are mistakenly equated with the Roma genocide in recent representations of the past. Particular attention is paid to analysis of the pre-World War II press and interviews with selected interviewees on research, education and commemoration, and the culture of remembrance after 2010. The text also provides an analysis of the discourse on the distortion of the genocide and recommendations for future research on the genocide of Roma and Sinti during World War II, which shed light on the shift from victimhood to an active resistance movement and to its commemoration of the genocide of the Roma in the broader public sphere.